

E MĀLAMA I KA ‘ŌLELO I KULEANA E KIPA MAI AI:
HE NOI‘INA HO‘OKIPA HAWAI‘I

HE PALAPALA LAEO‘O KĒIA I WAIHO ‘IA I MUA O KA MĀHELE NĀNA E MĀLAMA I
KE KĒKELĒ LAEO‘O O KE KULANUI O HAWAI‘I MA MĀNOA I MEA E KŌ AI
KEKAHI O NĀ KOINA O KE KĒKELĒ LAEO‘O

LAEO‘O ‘ŌLELO HAWAI‘I

MEI 2017

Na

Mathew “Manakō” Tanaka

Ke Kōmike Palapala Laeo‘o:

Annette Kuuipolani Wong, Luna Ho‘omalua
C. M. Kaliko Baker
Marvin Puakea Nogelmeier

© Mathew Tanaka, 2017

‘ŌLELO HO‘OLA‘A

Ua ho‘ola‘a ‘ia kēia wahi pepa no ka po‘e a pau o ka ‘āina aloha i ho‘oheno i ka ‘ōlelo makuahine ma kona mau helehelenā a pau. He kuleana ko nā kama‘āina pākahi a pau e noho maila ma ka pae ‘āina aloha i ka ‘ōlelo Hawai‘i; ‘o ia ho‘i, na kākou nō e mālama i ua ‘ōlelo nei o pau loa auane‘i ka lohe hou ‘ia ‘ana. Ke hana ‘ia aku nei me ka mana‘o e ‘oi loa a‘e ana ka laha a me ke kūlana o ko kākou ‘ōlelo i ke ‘ao‘o ‘ana mai o kahi keiki hanauna a‘u ‘o Aidyn Kanoe‘ulaokealomalama Tanaka.

‘ŌLELO HO‘OMAIKA‘I

Eia he wahi ‘ōlelo mahalo kēia i nā kānaka a pau i kāko‘o nui maila ia‘u ma kēia alahahele o ka ‘imi na‘auao ma ka ho‘okipa a me ka ‘ōlelo Hawai‘i. Ke mahalo mua aku nei au i nā kumu o ko‘u kōmike laeo‘o i alaka‘i maila ia‘u ma kēia papahana laeo‘o. Na lākou nō e ‘āpono mai i ka holomua o kēia wahi pepa a na kā lākou mau leo paipai i ka mea kākau e holomua ai kēia papahana laeo‘o. Ma o nā kūkākūkā ‘ana me lākou i nā manawa a pau i ho‘omaopopo koke ai au, he manamana maoli nō nā alahahele o ka ‘imi na‘auao, a ha‘aheo nō ho‘i ka mea kākau i ko lākou ‘olu‘olu i ka ho‘omanawanui ‘ana mai i kēia hana. Ke mahalo pū aku nei au i nā kumu a pau o Kawaihuelani, ka hālau ‘ōlelo Hawai‘i ma lalo o ka malu o Hawai‘inuiākea, ke kula ‘ike Hawai‘i ma ke Kulanui o Hawai‘i ma Mānoa.

Ke mahalo pū aku nei au i nā lālā a pau o ke kula ‘oihana ho‘okipa o ke Kulanui o Hawai‘i ma Mānoa ‘o ia ho‘i ka School of Travel Industry Management UHM, i kā lākou a‘o ‘ana mai ia‘u i ka ‘ike e pono ai ka holomua ma ka ‘oihana ho‘okipa o ka pae ‘āina o Hawai‘i nei. Nani lua ‘ole kā lākou a‘o ‘ana a me ke kāko‘o ‘ana pū kekahi.

Ke mahalo pū aku nei au i nā wahi a pau a‘u i hana ai ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa, a ‘o ka hōkele ‘o Aulani kekahi i kāko‘o nui maila ia‘u ma ka ho‘okomokomo ‘ana i nā mana‘o o ka ho‘okipa a‘u e hāpai ana i mua o ko lākou nei alo, i loko o nā papa a‘o o kekahi o nā wahi i lawelawe ‘ia ai ka hana e ka mea kākau; a laila kōkua lākou nei i ka ho‘olaha ‘ana i ia mau ‘ike i nā limahana ‘ē a‘ē. Eia hou, ua ho‘omanawanui lākou nei i ka mea kākau i kēia wā ‘imi na‘aua‘o ma o ka ‘ae ‘ana ia‘u e lawelawe mau i ka hana me lākou ‘oiai kēia e hele kula ana. He hōkele nō ia i aloha maoli i ka ‘ōlelo Hawai‘i a me nā mo‘olelo Hawai‘i.

Ke mahalo pū aku nei au i nā lālā o ka Institute of Hawaiian Language Research & Translation, ‘akahi ho‘i a ho‘okumu ‘ia. ‘Oiai e noho ana ma kēia papahana laeo‘o nei he lālā ka

mea kākau o kā lākou mau hana maika‘i no ka pono o ka ‘ōlelo Hawai‘i a me ka ‘ike Hawai‘i. Pūlama ho‘i ka no‘ono‘o ke ho‘omana‘o a‘e i kā lākou mau kuleana i ‘auamo ai, a mahalo nui ho‘i au i nā ha‘awina i ili maila ma luna o‘u ma ia wahi mai.

Ke mahalo pū aku nei au i nā mākua o ku‘u ‘ohana Tanaka. ‘O nā mākua ‘o Bambi Tanaka lāua ‘o Calvin Tanaka. Na lāua nei i ahonui i ka lele ‘ana o ka mana‘o e ho‘omau aku ka mea kākau ma nā papa ‘ōlelo Hawai‘i. I loko nō o ke kūlana malihini o ka ‘ōlelo Hawai‘i ma ka hale o ko‘u ‘ohana ke ‘a‘apo mai nei nō lāua i kekahi mau hua ‘ōlelo li‘ili‘i. I kēia mau lā, ho‘opuka pinepine ‘ia nā ‘ōlelo ‘o *aloha* a me *mahalo*, a ke nui a‘e nei ka lohe ‘ia o ia wehi o ka ‘āina, ‘o ka ‘ōlelo Hawai‘i nō ho‘i, ma ko mākou hale o Āliamanu, O‘ahu.

‘Akahi ho‘i ka mahalo ‘ana i nā hoa ‘ōlelo a pau a puni ka honua i hō‘ike i ko lākou aloha i ka ‘ōlelo Hawai‘i mai ka liko a ka lā‘ele. Mahalo i nā hoa aloha i paipai maila i ka holomua ma nei papahana, a mahalo ho‘i i ku‘u hoa pili ‘ōlelo Hawai‘i i noho pa‘a ma ko‘u ‘ao‘ao no kēia papahana holo‘oko‘a ‘o Takayuki “Tābō” Nagase. E ‘ole nā kānaka a pau i helu papa ‘ia a‘e nei, ‘a‘ohe hua e waiho aku ai i mua o ke alo o ka mea heluhelu. Mahalo a nui.

‘ŌLELO HŌ‘ULU‘ULU

Mai ka lā puka mai i ka hikina a hiki i ka moe ‘ana aku i komohana lā, e nā kupa o ka pae ‘āina mai nā pali hāuliuli o ka Moku o Keawe a hiki i ka mole ‘olu o Lehua me nā one hinuhinu o Kahelelani; e ka mea heluhelu, e nanea a e walea mai ho‘i i ka hopena o ke ala i hehi mua ‘ole ‘ia e ko‘u ‘ohana pono‘ī. He ‘ohana nō i kama‘āina i ka pae ‘āina nei no nā hanauna i ka‘a hope akula he nui, a e like ho‘i me ka nui o ka po‘e e noho mai nei i ka ‘olu o Hawai‘i nei, ‘a‘ohe loa ‘o lākou nei i ho‘omaopopo iki i ke ‘ano o ka leo ‘ōiwi o ka ‘āina. Eia a‘e ka hua momona o ka ho‘omanawanui i ke a‘o ‘ōlelo a ua lilo ia i kumu e mau ai ka ‘ōlelo Hawai‘i ma loko o ko‘u ola. Aloha mai nō.

He mea Hawai‘i ka ho‘okipa i laha ma loko o ko kākou mau kaiāulu. Akā, ma Hawai‘i nei, aia nō he ‘oihana ho‘okipa kekahi, ‘o ia ho‘i, he ‘oihana kālā e hō‘ume‘ume ana i nā malihini no nā ‘āina ‘ē mai e kipa a noho ma ka hōkele, ‘ai ma nā hale ‘aina, launa me ke kama‘āina a ho‘olako mai i ko kākou aupuni i ke kālā. Me ka mana‘o, e ‘imi aku i alaha e ho‘oponopono ai i nā hihia o ka ‘oihana ho‘okipa ma ke kaiāulu ‘ōlelo Hawai‘i. Eia he wahi papahana noi‘i e huli ana i ka ‘ike e pili ana i kekahi o nā hi‘ohi‘ona o ka ho‘okipa ma loko o nā mo‘olelo kahiko i pa‘i ‘ia ma ka ‘ōlelo Hawai‘i. Ma o ka huli ‘ana i ka ‘ike o ‘ekolu wā ‘oko‘a mai loko mai o ke aupuni Mō‘ī a ke au ho‘okāhuli aupuni, a hiki aku i ke au panalā‘au ‘Amelika o Hawai‘i nei, i ho‘okahua ‘ia ai ka noi‘i ho‘okipa ma loko o nā mo‘olelo Hawai‘i he ‘ekolu. ‘O nā mo‘olelo i heluhelu ‘ia a kālailai ‘ia ‘o ia ho‘i, ‘o Mākālei i pa‘i ‘ia ma *Ka Hoku o Hawaii* i ka makahiki 1928, ‘o Puaka‘ōhelo i pa‘i ‘ia ma ka *Nupepa Kuokoa* i nā makahiki 1893-1894, a ‘o Lā‘ieikawai i pa‘i ‘ia ma ka puke i ka makahiki 1863. Ua hō‘ili‘ili ‘ia nā la‘ana o kekahi mau māhele like ‘ole o ka ho‘okipa mai loko mai o ia mau mo‘olelo, a ‘o ka pahuhopu nui ‘o ia ho‘i ka ‘imi ‘ana i ala e ho‘ololi ai i ka ‘oihana ho‘okipa o Hawai‘i nei i ‘oi a‘e ai ke kūlana Hawai‘i

maoli o ka ‘oihana ho‘okipa. Lawelawe ‘ia kēia noi‘i me ka mana‘olana, e komo ana nā kānaka
‘ōlelo Hawai‘i me ka ‘ike Hawai‘i i loa‘a ma o ka ho‘omaopopo ‘ana i ka ‘ōlelo Hawai‘i ma loko
o ka ‘oihana ho‘okipa. A no laila, paipai ‘ia ka ‘oihana ho‘okipa kekahi e ho‘omaopopo i ka
waiwai o ka ‘ōlelo Hawai‘i, a ‘imi aku i ala e kāko‘o ai i ua ‘ōlelo nei ma o ka hāpai ‘ana i nā
kānaka ‘ōlelo Hawai‘i i luna o nā mea ‘ōlelo Hawai‘i ‘ole.

ABSTRACT

Hospitality is a common value within our communities in Hawai‘i, but it takes on a different form within the hospitality industry. This thesis examines ho‘okipa, or hospitality, in three traditional Hawaiian stories found in the Hawaiian language sources through comparison of examples of interactions between characters. The three stories examined are: Lā‘ieikawai, which was printed 1863 in book form; Puaka‘ōhelo, which was printed in the newspaper *Nupepa Kuokoa* in the years 1893-1894; and Mākālei which was printed in the newspaper *Ka Hoku o Hawaii* in 1928. From these examples, I attempt to draw conclusions on traditional Hawaiian hospitality and how it may be reincorporated into our Hawaiian language communities based on research and support of Hawaiian language. Finally, I offer ho‘omakamaka, friendship through hospitality, as an approach to ho‘okipa in our Hawaiian language communities and in the hospitality industry.

PAPA KUHIKUHI

‘OLELO HŌ‘ULU‘ULU	v
ABSTRACT.....	vii
MOKUNA I: KU‘U MO‘OLELO PILIKINO	1
1.0 ‘Ōlelo Wehe.....	1
1.1 Ku‘u Mo‘olelo Pono‘ī.....	2
1.2 He Hō‘ulu‘ulu O Ka Noi‘i ‘Ana.....	17
MOKUNA II: NĀ MEA I HO‘OPUKA ‘Ē ‘IA.....	20
2.0 Ho‘olauna I Nā Mea I Ho‘opuka ‘Ē ‘Ia.....	20
2.1 Ke Kahua O Ka Noi‘i Ho‘okipa	20
2.2 Nā Kumu ‘Ike I Nānā ‘Ia	22
2.2.1 Nā Puke ‘Ike Hawai‘i Ma Ka ‘Ōlelo Pelekania	22
2.2.2 Nā Mo‘olelo ‘Ōlelo Hawai‘i	25
2.2.3 Nā Pa‘a Puke No Ka Ho‘okipa Hawai‘i o Ke Au Nei	28
2.2.4 Nā Pa‘a Puke No Ka ‘Oihana Ho‘okipa.....	31
2.2.5 Nā Pepa Nui	32
2.3 Panina Nā Mea I Ho‘opuka ‘Ē ‘Ia	34
MOKUNA III: KE ‘ANO O KA NOI‘I.....	35
3.0 Ho‘olauna I Ke ‘Ano O Ka Noi‘i ‘Ana	35
3.1 Ka Papahana Hō‘ili‘ili Hua ‘Ōlelo	35
3.1.1 Kā Pukui lāua ‘o Elbert Puke Wehewehe	36
3.1.2 Kā Andrews Puke Wehewehe	38
3.2 Nā ‘Ōlelo No‘eau E Pili Ana I Ka Ho‘okipa Hawai‘i	40
3.3 Nā Mana‘o I Hō‘ili‘ili ‘Ia Ma Nā Kumu ‘Ike Like ‘Ole	43
3.4 Ke Kahua O Ka Noi‘i	43
3.5 Nā Mo‘olelo I Kālailai ‘Ia	45
3.5.1 Ka Mo‘olelo o Mākālei	45
3.5.2 Ka Mo‘olelo o Puaka‘ōhelo	46
3.5.3 Ka Mo‘olelo o Lā‘ieikawai	47
3.6 Nā Puke ‘Ike Hawai‘i Ma Ka ‘Ōlelo Pelekania.....	48
3.7 Nā Mo‘olelo ‘Ōlelo Hawai‘i.....	53
3.8 Nā Pa‘a Puke No Ka Ho‘okipa Hawai‘i O Ke Au Nei.....	57
3.9 Nā Pa‘a Puke No Ka ‘Oihana Ho‘okipa.....	61
3.10 Nā Pepa Nui.....	65
3.11 Ka Papahana Noi‘i.....	69
3.11.1 Ke Kumu I Koho ‘Ia Ai Nā Mo‘olelo	69
3.11.2 Ka Launa ‘Ana Ma Nā Mo‘olelo	71
3.11.3 Ka Hō‘ili‘ili ‘Ana I Nā La‘ana o Nā Launa ‘Ana	72
3.11.4 Nā Kumu Wae Ho‘okipa O Ka Noi‘i ‘Ana.....	73
3.12 Panina Ke ‘Ano O Ka Noi‘i ‘Ana	75
MOKUNA IV: KA PAPAHAHA NOI‘I MO‘OLELO KAHIKO	76
4.0 Ho‘olauna I Ka Papahana Noi‘i Mo‘olelo Kahiko	76
4.1 Ka Uē ‘Ana.....	77
4.2 Ka Mo‘okū‘auhau	80

4.3	Nā Le‘ale‘a	85
4.3.1	Nā Pā‘ani	85
4.3.2	Nā Mea Kani	87
4.4	He Mana‘o No Ke Aloha	89
4.5	Nā ‘Ukana O Ka Ho‘okipa ‘Ana	90
4.5	Ke Kumu A Ka Malihini E Kipa Mai Ai.....	94
4.6	Panina Kālailaina Mo‘olelo Kahiko	98
Mokuna V:	Nā Ha‘awina A Me Ka Panina	100
5.0	Ho‘olauna I Ka Panina.....	100
5.1	Nā Ha‘awina Ahuwale I Loa‘a Ma Nā Mo‘olelo	101
5.2	Nā Ha‘awina Nui I Loa‘a Ma Kēia Papahana Noi‘i.....	106
Pāku‘ina:	He La‘ana o ka Pakuhi Mālama La‘ana Launa	110
Nā Kumu ‘Ike	.....	111

MOKUNA I: KU‘U MO‘OLELO PILIKINO

1.0 ‘Ōlelo Wehe

He pili kēia wahi pepa i ke komo ‘ana o ka ‘ike Hawai‘i a me ka ‘ōlelo Hawai‘i, ‘o ia ho‘i he ‘ōlelo kūhelu i ka Moku‘āina o Hawai‘i nei, ma loko o nā kaiāulu a me nā ‘oihana like ‘ole o ko kākou nohona. ‘O ka ‘oihana ho‘okipa nō ho‘i kekahi e kau nui ai ka mana‘o ma kēia papahana ‘imi noi‘i. E nānā ‘ia ana nō ma o nā ‘ano hi‘ohi‘ona o ua ‘ōlelo Hawai‘i nei, a me ke kuana‘ike e pono ai kānaka e lawelawe aku i nā lōina i kuluma ‘ia i ka wā kahiko. I ke komo ‘ana o ka mea kākau i ka ho‘ona‘auao ma ke Kulanui o Hawai‘i ma Mānoa nei, komo akula ho‘i i loko o ka papa ‘ōlelo Hawai‘i me kekahi kuleana ‘ole. Ua komo akula no ka le‘ale‘a wale nō, a me ka mana‘olana o ka mea kākau e a‘o i kekahi ‘ōlelo i ‘ano malihini. He ‘ōlelo malihini ho‘i i loko nō o ka hānau ‘ia ‘ana a me ka noho ‘ana o ka mea kākau a kupa ma Hawai‘i nei. ‘Oiai he kama‘āina, ua a‘o ‘ia nō kēia ma kekahi mau mana o ka mo‘olelo o ka ‘āina, a pēlā i piha ai ka na‘au i ke aloha i ka ‘āina hānau. He pa‘a kāpekepeke wale nō na‘e ua mau mo‘olelo ku‘una o Hawai‘i nei. Ua maika‘i ka nohona o ka wā i hānai ‘ia ai a nui ma Āliamanu i ke ahupua‘a ‘o Moanalua, ma ka moku ‘o Kona o O‘ahu nei. Nui akula nō na‘e nā loli ‘ana o ke kaiāulu ma ka ne‘e ‘ana o nā ‘oihana Hawai‘i a me nā kupa o ka ‘āina no ka wā mahi kō mai, a kū maila nā kānaka maka hou loa. Minamina iholā kou mea kākau i ka hala ‘ana o ia au o mua. I kēia wā, no ka nui o ka ‘enehana a me ke komo ‘ana mai o ka pūnaewele, he manamana maoli nō nā alahele e huli ai i ka ‘ike. Pēlā i mana‘o ai kēia e ‘imi i ka ‘ike e pono ai nā hoa maka‘āinana o Hawai‘i e ho‘i i ka piko o ko kākou nohona ma o ka ho‘ona‘auao ‘ana e pili ana i nā ‘ike hunehune o ka lōina ho‘okipa a me ka pilina ho‘i o ia mau lōina i ka ‘oihana ho‘okipa o kēia au e ne‘e nei.

‘A‘ole paha e mana‘o ana ka lehulehu he wahi ka ‘oihana ho‘okipa e ola ai nā mea Hawai‘i no ka mea, ua ‘ano kū‘oko‘a paha ka pahuhopu o ia ‘oihana i ka lōina o ka po‘e ‘ōiwi.

He ‘oihana kālā wale akula nō paha ia. ‘O ia‘i‘o nō ka mana‘o o kou mea kākau i ke komo ‘ana i ka papahana ‘imi ‘ike ‘oihana ho‘okipa ma ke kulanui. I ia manawa like nō na‘e i komo akula nō i ka papa ‘ōlelo Hawai‘i, a pēlā i hilo like ‘ia nā lau o ka ‘ike no nā kumuhana a ‘elua. Ho‘ohihi ka mana‘o i ia lei i hilo ‘ia a pa‘a.

1.1 Ku‘u Mo‘olelo Pono‘ī

Eia a‘e ka mo‘olelo o ka hiki ‘ana mai ma kēia kūlana ‘imi na‘auao o ka papahana laeo‘o ‘ōlelo Hawai‘i.

He keiki hānau kēia no kahi hanauna i ma‘a i ke ola o ka ‘ōlelo Hawai‘i, ‘a‘ole nō na‘e he ola ‘ae‘oia. ‘Oi aku nō na‘e ke kūlana ‘ōlelo Hawai‘i ma mua o ke kūlana o nā makahiki he kanahā i ka‘a hope akula, a ‘o ia paha ka wā i ho‘omaka ai ke au hou o nā mea Hawai‘i. I ko‘u wā e kamali‘i ana, aia nō e kū ala nā kula kaiāpuni no ka mālama ‘ana i ia ‘ike o nā kūpuna. He mea ka ‘ōlelo Hawai‘i i hiki ke ‘imi wale ‘ia e nā kānaka a pau i ake i ke a‘o mai a ua kāka‘ikahi nō na‘e ia pū‘ulu kanaka. Eia hou, ua laha ka ‘ōlelo Hawai‘i ma nā papa kulanui kekahi, a ma loko o nā papa ‘ōlelo Hawai‘i o ke kaiāulu pū. ‘O ka mea ‘āpiki na‘e, he mau ala ‘ā‘ā a hāiki nō ho‘i e hehi ai i mea e loa‘a ai ka ‘ōlelo. No laila, ua mau nō ke kāka‘ikahi o ka lohe ‘ia o ka ‘ōlelo Hawai‘i, koe wale nō kekahi mau kaiāulu li‘ili‘i. No ia kumu, a hiki i kēia lā, noke mau kākou e ‘ōlelo Hawai‘i i mea e ho‘omau, ho‘oikaika, a ho‘ōla hou ho‘i i nā ‘ano like ‘ole o ua ‘ōlelo nei.

‘O ko‘u kumu i komo ai i ka papa ‘ōlelo Hawai‘i na‘e, ‘o ia ka ho‘opakele ‘ana i ka ‘ōlelo o ka ‘ohana. He ‘ohana Kepanī mākou i noho ma Āliamanu, a no laila ua hānai ‘ia nō ma ka ‘ōlelo Pa‘i ‘Ai, ka ‘ōlelo Pelekania a me kekahi mau ‘ano o ka ‘ōlelo Kepanī. I ka hele kula ki‘eki‘e ‘ana i a‘o ‘ia maila ka ‘ōlelo Kepanī no ko mākou noho ‘ana me ko‘u kupunahine ‘o Teruko Tanaka no ka mana‘o o ka mea kākau, he mea ia ‘ōlelo e pili maika‘i ai me ua hulu

kupuna nei. Eia hou, ‘o ka ‘ōlelo Kepanī kekahi kumu e lilo ai ka ‘oihana maika‘i i nā haumāna o ia wā ke puka mai ke kula ki‘eki‘e aku. ‘O ia akula nō ka puana i lohe ‘ia i ka wā e ‘ōpio ana kou mea kākau. No ka hala ‘ana nō na‘e paha o ke kupunahine aloha, ma mua ho‘i o ka hele kulanui ‘ana, i pio ai ke ahi. Eia kekahi, i ke kama‘ilio ‘ana me ke kumu a‘oa‘o ma ke Kulanui o Hawai‘i ma Mānoa ma lalo o ke kula ‘oihana ho‘okipa, wahi a ko ia nei leo paipai holomua, he maika‘i paha ke komo ‘ana ma kekahi papa ‘ōlelo ‘oko‘a aku ma waho o ka ‘ōlelo Kepanī. ‘O ke kumu o kēia ‘ōlelo a‘oa‘o ‘o ia ho‘i, ma ka ‘oihana ho‘okipa e hana nei nā mānaleo o ka ‘ōlelo Kepanī; a pehea lā ho‘i e ho‘okūkū ai me lākou nei no ka ‘oihana? Na wai e ‘ole ka mānaleo i loko o ke ao ‘oihana ho‘okipa? ‘Ae akula nō i kēia mana‘o, a komo akula i ka papa ‘ōlelo Hawai‘i me ka mana‘o e ma‘alahi ana paha ka papa. ‘A‘ole i ‘emo a lilo ihola i ke ‘ano o kahi ‘ōlelo ‘ōiwi. I ka ho‘omana‘o ‘ana nō na‘e i ia mau lā, no‘ono‘o ana ka mea kākau, ua mana‘o paha ka ‘ohana ua pi‘i paha kēia i ka ‘ulu ma Maunawili. ‘A‘ole paha lākou nei i mahu‘i i ka ho‘omau ‘ana mai a hiki ka pae laeo‘o.

Ho‘omana‘o a‘ela kou mea kākau i ka makamua o ka launa ‘ana i kahi papa ‘ōlelo Hawai‘i. ‘O kekahi o lākou ua mākaukau, ua poeko, a he wahine no ka mokupuni o Ni‘ihau i kū maila ma ia lā mua o ka papa. A ho‘olauna aku ho‘olauna mai, ua pili koke mākou me he ‘ohana lā. Lauwili ka alelo i ka ho‘opuka ‘ana aku i nā hua ‘ōlelo ma nā kani i malihini i ka waha, a kau maila ka ‘ula ma ka papalina i ka hilahila. Akā, ho‘omanawanui akula kahi kumu lokomaika‘i. Pēia aku ana, a pēia aku ana nō a komo ihola ke aloha i ka ‘ōlelo makuahine o ka ‘āina no ke ‘ano o ka nohona ma ka papa, a no ka nani o ua ‘ōlelo nei kekahi.

I mea e ho‘okō ai i nā koina kulanui, ‘elua makahiki ka ho‘opa‘a ‘ana i kekahi ‘ōlelo a ho‘okō ‘ia ke koina kulanui. I loko nō o ia mau makahiki i launa pū ai kēia mea kākau me ka mānaleo a me nā kānaka kāko‘o like ‘ole o ka ‘ōlelo Hawai‘i. Aia nō kekahi mau leo e ki‘i ana e

kīnai mai i ke ahi lapalapa e ‘ā mai ana i loko o ka mea kākau, akā oi noke ana nō kēia aloha ‘ōlelo e uluāhewa ana ma ia na‘au like, a hiki i ka manawa i mākaukau ai ma kekahi mau ‘ano o ke kama‘ilio ‘ana. Ho‘omana‘o a‘ela kēia i ka lā mua o ke a‘a ‘ana i ke kama‘ilio Hawai‘i ‘ana, ‘o ia ka Lā Launa Pū o ka wā i noho ai ma ka papa ‘ōlelo Hawai‘i 201. ‘O ka Lā Launa Pū, he ho‘olaule‘a ia a Kawaihuelani, ka hālau ‘ōlelo Hawai‘i o ke Kulanui ma Mānoa, i mālama ai i kēlā me kēia kau kula. Paipai ‘ia ka haumāna e hele mai a ku‘u like ka nae me nā hoa haumāna a kumu paha. He kapu ho‘i ia wahi: ‘o ka ‘ōlelo Hawai‘i wale nō ke lohe ‘ia. Wahi a ke kumu i paipai ai, “E ho‘ā‘o wale ‘oukou, ‘a‘ole ‘oukou make!” a ua pā ko‘u na‘au. I ka hele ‘ana i ka Lā Launa Pū i komo ai kēia i ke kama‘ilio Hawai‘i, a pā hemahema ho‘i ka ‘ōlelo Hawai‘i o nā hoa papa a pau ma laila, akā ua kama‘ilio Hawai‘i maoli akula nō kēia. Mai ia lā a hiki i ka wā e pa‘a nei kēia pepa, ‘o ia mau wala‘au Hawai‘i ana nō kēia i nā hoa o ka ‘ōlelo Hawai‘i. He ‘ōlelo ‘ia e nā kūpuna, i ka ‘ōlelo nō ke ola a i ka ‘ōlelo nō ka make, a pēlā i ho‘opuka aku ai mākou haumāna i nā hua ‘ōlelo Hawai‘i, a ola ihola ka ‘ōlelo. Hū a‘ela ka ha‘aheo no ka holomua ‘ana ma kēia ‘ōlelo nei, a ‘ā maila ke kukui ma ka waihona no‘ono‘o e huli nui aku paha i ka na‘auao ma ka ‘ōlelo Hawai‘i; pehea lā e ‘ike ai i ke kūpono a kūpono ‘ole paha? Ua hiki akula ka mea kākau i ka palena o nā papa ‘ōlelo Hawai‘i ho‘okō koina kulanui, ‘o ia ho‘i ka papa 202. I ia wā e nanalu nui ana nō kēia i ka holomua ma ia ‘ōlelo. No laila, i ho‘omana‘o ai i kēia lōina o kahiko: e ‘au aku i ke kai hohonu a ho‘i mai.

‘O ke kumu o ko‘u ha‘alele mua ‘ana i ka ‘āina, ‘o ia ho‘i ka mana‘o, he maika‘i paha ko‘u noho ‘ana aku ma kekahi wahi ‘oko‘a, a ‘o ka papahana haumāna kulanui o kēlā ‘āina ho‘okalakupua ‘o Disney, ma Pololika. A ‘o ia kahi i ho‘oholo ai e huaka‘i aku ma ia wahi. Mana‘o nō ho‘i kekahi po‘e o ko kākou kaiāulu ‘ōlelo Hawai‘i, he mea ‘ino paha ka ‘oihana ho‘okipa i nā mea Hawai‘i. Akā na‘e, ua komo wiwo‘ole akula kēia me ka mākia e hō‘ike i ke

‘ano ‘oia‘i‘o o Hawai‘i i nā malihini o ia wahi. Me ia mana‘o i lele nui akula kēia a pae aku ma ka ‘āina ‘o Pololika, kahi e waiho mau nei ‘o ka Walt Disney World Resort, a ua ho‘onohonoho lākou ia‘u ma ke ‘ano he limahana ma ke pākaukau mua o ko lākou hōkele Polinekia, ‘o ia kekahi o nā hōkele mua loa i wehe pū ‘ia maila me ka pāka ‘o ka Magic Kingdom. ‘O nā ‘ano lāhui like ‘ole o ka Pākīpika a me ko lākou mau mo‘olelo pono‘ī ke kumu i nānā ‘ia ai ma ke kūkulu ‘ana i ia hōkele.

He nani ia no Hawai‘i mai nei nō ka mea kākau, ua ho‘omaopopo koke akula i kekahi mau māhele o ia hōkele i kū‘ē i ka mana‘o o nā kama‘āina o Hawai‘i. Pēlā nō ho‘i paha ka mana‘o o kekahi mau lāhui Pākīpika ke lākou kū aku ma laila. Ua a‘o ‘ia maila mākou po‘e limahana, he pono ka ho‘opuka pinepine ‘ana i ka hua ‘ōlelo ‘o *aloha*, a e ho‘olei aku i nā kānaka a pau i ka lei pua kilika (i kū‘ai nui ‘ia no nā ‘āina ‘ē mai) i ko lākou komo ‘ana mai i ka hōkele. ‘O ka mea hilu loa, i ka wā e lawelawe aku ana i ka hana ma laila, ‘o ia ko lākou hulikua ‘ana i nā mea o nā ‘āina Pākīpika ‘ē a‘e e la‘a me Sāmoa, Tahiti, Rapa Nui a pēlā wale aku. ‘Oiai he hōkele Polinekia kēia, a ma ko Polinekia mau mo‘olelo ho‘i i kūkulu ‘ia ai, eia kā he Hawai‘i wale nō ko lākou mea e ki‘i ana e noke mau aku, a ho‘olaha aku. Eia na‘e, ua kū ‘oko‘a kā lākou nei mau hana Hawai‘i i ka mea e hana ‘ia nei ma Hawai‘i nei! I ka nīnau pololei ‘ana aku i ke kumu i nānā hapapū ‘ia ai nā lāhui Pākīpika ‘ē a‘e, mea maila kahi luna ia‘u, “‘A‘ole maopopo i ka malihini nā mea ‘ē a‘e, ‘o Hawai‘i wale nō ko lākou mea i ma‘a. Pēlā mākou e *aloha* nui aku nei i ka po‘e no ka mea, lilo kēlā i mea e pili ai lākou i ko mākou mo‘olelo o ka Pākīpika.”

Ua kū nō na‘e nā ho‘okāhiko ‘ana ma ia hōkele i nā mo‘olelo o nā ‘āina like ‘ole o ka Pākīpika. ‘O nā hale noho o nā malihini, ua hana ‘ia me he mau hālau nui lā, a ua kapa ‘ia ho‘i ia po‘e hale ma nā inoa ‘o Tonga, Samoa, Tahiti, a pēlā wale aku. A ua kīpona ‘ia ka lōle o nā limahana me he lau o ke kapa lā, a me ka uhi kahiko paha i hana wale ‘ia akula ma nā ‘ano

waiho‘olu‘u mā‘ama‘ama like ‘ole. Kāka‘ikahi ka po‘e ma laila i ‘ike nui i ka mo‘olelo o nā ‘āina ‘ē a‘e o ka Pākīpika, a mana‘o akula paha ka po‘e malihini, ua like o Hawai‘i me nā ‘āina a pau. Ua launa nō ho‘i paha i ke ali‘i o Kākuhihewa!

Eia kekahi mea ‘ano ho‘omāke‘aka. Ua kū maila kahi malihini i mua o‘u i kekahi lā e nonoi ana i lei ponimō‘ī, no ka mea i kekahi manawa, ua hā‘awi ‘ia ka lei pua maoli i ka malihini. A ho‘olei ‘ia maila, a honi mai ana kēlā i kāna lei me ka ho‘ohihi nui i ka ‘a‘ala nani launa ‘ole i kona ihu malihini. ‘Ī akula nō kēia, “He aha kāu ‘a‘ala e honi iho nei? ‘A‘ohe wahi ‘a‘ala o ka ponimō‘ī!” a mea maila kēlā, “a he pua maka onaona i ka ihu a ka launa ‘ole mai!” A hū a‘ela ko‘u ‘aka‘aka i kēia mea ‘ike ‘ole i nā helupō. ‘Oko‘a nō ka nohona ma waho o Hawai‘i nei. ‘O wai lā ke ‘i‘ini i ke ‘ala o ka ponimō‘ī ke ho‘okūkū ‘ia me ko ka maile a me ke kīele nō ho‘i? Minamina ko lākou malihini ‘ana i ke ‘ano maoli ko kākou Hawai‘i aloha. Ua kaumaha ka na‘au i ko ia ala ho‘omaopopo pono ‘ole ‘ana. No laila, wehewehe akula kēia iā ia i ke ‘ano o ka nohona ma ka ‘āina nei, a me ka noho kūpaoa ‘ana ma ka māla o ko ka mea kākau hale pono‘ī ma Āliamanu, a he nui ho‘i nā pua ‘a‘ala: ‘o ke kiele ‘oe, ‘o ka pua kenikeni ‘oe, a ‘o ka pīkake nō ho‘i. Kama‘ilio iholā māua no ia mea he lei, a me kā kākou hana me ka lei ma Hawai‘i. Wehewehe ‘ia akula nō he ho‘olei ‘ia nā kānaka like ‘ole ma nā lā ho‘ohanohano e la‘a me ka ‘aha hemo kula a me nā pā‘ina, a lilo akula ua wahine nei i ka ho‘olohe i ka‘u mau mo‘olelo ‘ana. Hā‘upu a‘ela ka nīnau ma ka no‘ono‘o: pehea lā e maopopo ai i ka malihini ke hui ‘ole mai me ka po‘e kama‘āina i hānai ‘ia ma kēia kuana‘ike Hawai‘i?

He nui hou aku kēia mau ‘ano kama‘ilio ‘ana, ‘oiai ka mea kākau e noho ana ma ‘ō lā. Lilo nui akula nā hola i ka ha‘i mo‘olelo aku a me ka ha‘i ka‘ao aku nō ho‘i i nā malihini o ia wahi, a ua ulu nō ka hoi o ka malihini. He aha lā ke kumu e ha‘i hemahema ‘ia ai nā mo‘olelo Hawai‘i ma loko a ma waho ho‘i o ko kākou ‘āina? Ua lawa ka maika‘i o nā mo‘olelo ku‘una a

me ke ‘ano maoli o ko kākou nohona e le‘ale‘a ai ka malihini. Eia kekahi, ke maopopo i ka malihini he ao Hawai‘i kahiko nō, minamina lākou i ka hala ‘ana o kēia mau mea i ko lākou ‘ike. No laila, ho‘okahi nō ha‘awina nui i loa‘a ia‘u ‘o ia ho‘i, ua ho‘oheno nui ‘ia nā mea o ka Pākīpika (‘o Hawai‘i kekahi mea nui loa) e ka malihini. Ho‘omana‘o a‘ela ka mea kākau i kēlā ‘ōlelo a kahiko: mai pa‘a i ka leo. Pēlā i ho‘olilo ‘ia ai nā hola he nui ma ke kūkahekahe wale ‘ana nō, a momona maila kahi hua i loko o ka mea kākau e ho‘i i Hawai‘i nei a ho‘omau aku i ka haha‘i ‘ana i ka malihini i nā mea ‘oia‘i‘o o Hawai‘i nei, no ka mea he hoihoi paha ko lākou ke ha‘i maika‘i ‘ia ia mau ‘ano mo‘olelo nei. E mahalo ana ho‘i nā malihini i ua mau mo‘olelo nei. Hiki nō ke ola ka mo‘olelo a me ka lōina ku‘una i loko o ka ‘oihana ho‘okipa, a eia ka malihini ke ‘i‘ini nui nei i kēia ‘ano mo‘olelo o Hawai‘i nei. A ‘o ia kahi mea nui i ka mana‘o o ka mea kākau e kākau nei i nei pepa nui.

‘O ka ho‘omau ‘ana i ka ‘ōlelo Hawai‘i nō na‘e kekahi nīnau nui a‘u i nūnē nui ai i ka wā a ka mea kākau e ho‘i mai ana no ka papahana kulanui o Disney mai. Ua ho‘omaopopo ‘ia ka minamina loa i nā mea Hawai‘i, akā ‘a‘ole i pa‘a pono ka mana‘o e ho‘omau ma ka ‘ōlelo Hawai‘i.

Eia ka mo‘olelo kupanaha o ko‘u ho‘oholo ‘ana e ho‘omau ma kēia ala a loa‘a ke kēkelē laepua ma ka ‘ōlelo Hawai‘i:

‘Oiai e noho ana ma Pololika, ua kāhea pinepine nō kēia i nā hoa o Hawai‘i nei i mea e ho‘oma‘ama‘a ai i ka ‘ōlelo Hawai‘i. Ua lilo nō ia hana i hana punahele na kou mea kākau o ka nohona ma ka ‘āina ‘ē, a ho‘ohala nui ‘ia he mau hola i ke kama‘ilio Hawai‘i hemahema ‘ana me nā hoa. No laila, ‘upu mau maila ka nīnau no ka ho‘omau ‘ana ma ka ‘ōlelo Hawai‘i. Ua hiki mai ka ha‘ina i kēia wahi nīnau ko‘iko‘i ma ke ‘ano he hō‘ailona kupanaha paha ia i ka ho‘i ‘ana mai i Hawai‘i nei.

Ma ka ho‘i ‘ana mai i ka home ‘olu o Hawai‘i nei ma o ka mokulele, ua ‘imi ‘ia ke ala e emi ai ke kumu kū‘ai o ka lele ‘ana. No laila, ha‘alele kakahiaka nui akula kēia iā Pololika no Kaleponi. Pae aku a hala he mau hola a lele hou akula no ‘Olekona. I ka pae ‘ana ma ‘Olekona, ‘ehā hola nō ho‘i e kakali ai a ha‘alele no Hawai‘i nei. ‘Oiai e ho‘onanea ho‘okahi ana ma ka ‘aina awakea i ke kahua ho‘olulu mokulele i nanalu nui ai ka no‘ono‘o i kēia nīnau no ka holomua ma ka ‘ōlelo Hawai‘i, a kau maila ka mana‘o ha‘oha‘o i ku‘u one hānau. Minamina ihola i ka hoa kama‘ilio ‘ole, a ‘a‘ole nō i ‘emo, e kā‘alo mai ana kahi wahine ‘ano o‘o, i wahī ‘ia ho‘i me ka ‘āpana lole ‘ōma‘oma‘o mā‘ama‘ama; ua lō‘ihi kona lauoho a hinahina ke po‘o. He wahine Hawai‘i nō paha kēia, a i ka hahai ‘ana o nā maka iā ia, ‘ike ihola kou mea kākau, e naue ana ‘o ia i ka pā e ha‘alele ai ka mokulele like! No laila, me ka mana‘olana i hoa kama‘ilio, hopu pupuāhulu akula i nā ‘ukana a pau a ne‘e akula i ka haka noho ona i noho ai. Aia nō a ‘olu ka nohona, aia kā e aloha mai ana ua wahine ‘ao‘o nei ia‘u me ka nīnau no ko‘u wahi e hele ai: “Ho‘i ana paha i ka home?” ‘Ae akula nō, a ho‘onu‘u ihola māua i ka ‘ai kole, a ho‘olauna ‘o ia nei iā ia iho: ‘o Pōhakuola ho‘i kona inoa a no Kaua‘i mai nō ‘o ia.

He ‘ano mana ho‘okalakupua ko kēia wahine wahi a kāna i hō‘ike mai ai, ‘o ia ho‘i he pilina kona i ka pōhaku, a hiki nō iā ia nei ke kama‘ilio me nā pōhaku, a maopopo wale ho‘i ka mana o nā pōhaku like ‘ole. Hāpai ‘ia ka nīnau i ka mea kākau, “He mea hula paha ‘oe?” a hō‘ole aku nei kēia. Hō‘ike mai nei kēlā, ‘a‘ole ho‘i ‘o ka hula he mea e pono ai nā kānaka a pau. Wehewehe mai ana kēlā i kona wā e kamali‘i ana, he po‘e pu‘ukani kona ‘ohana a pau, a maika‘i ko lākou mau leo hīmeni a pau, koe kēia wahine ‘o Pōhakuola nei. Ua no‘ono‘o ‘ia paha ‘o ia, he wahine ‘ano pūpule paha kona ‘ano, wahi a kāna ‘ōlelo, no ka mea hele pinepine akula nō o ia i kahakai e kama‘ilio ai me nā pōhaku! I ko ia ala ulu ‘ana a‘e, ho‘omaopopo a‘ela i kona mana ho‘okalakupua e pili ana i ka pōhaku a pēlā ‘o ia i lilo ai, he kanaka ‘ano mākaula ke ‘ano, me ka

mākaukau nō ho‘i e kuhikuhi i ka pōhaku e kōkua ana i ke kanaka i nā ‘ano māhele like ‘ole o ke ola. Kupanaha mai ho‘i kau!

Wahi a ka ‘ōlelo a ua wahine nei, “‘A‘ole pono e hula, a hīmeni paha, akā he mea maika‘i kou leo.” Ma ia ‘ōlelo i mana‘o iho ai kou mea kākau, he maika‘i paha ka holomua ma ka ‘ōlelo Hawai‘i no ka mea, ua ‘ike kēia wahine mana i kekahi ‘ano o ka leo o kou mea kākau, a ‘o ka ‘ōlelo Hawai‘i, he ‘ōlelo nō ia e kahe ana mai ka waha aku ma o ia waialele aweawe o ka leo. Hala akula kekahi wā, a hiki mai ka wā e kau a‘e ai ma luna o ka mokulele. Hā‘awi mai ana kēlā wahine ‘olu‘olu i ke aloha hope loa, a kau ana ma ka mokulele. ‘O ka mea hilu loa, ‘a‘ole māua i hui hou ma ka ha‘alele ‘ana i ka mokulele, a i ‘ole ma kahi e ki‘i ai i ka ‘ukana. E like ho‘i me ka pohihihi o kona hiki ‘ana mai, ua nalowale ‘o ia mai ko‘u ‘ike aku.

Ma ko ia nei ‘ano wānana e ho‘omau ai i kekahi hana e pili ana i ia mea he leo, a i ka ho‘i ‘ana mai i Hawai‘i nei, naue akula ka mea kākau i ka hale puke e ki‘i ai i puke mo‘olelo Hawai‘i no ka ho‘oikaika ‘ana i ka waihona ‘ike Hawai‘i, ma mua ho‘i o ka ho‘omaka hou ‘ana o ka hele kula ‘ana. Kū‘ai ‘ia maila ka puke ‘o Pele lāua ‘o Hi‘iaka na Emerson, ma ka ‘ōlelo Pelekania ho‘i kēia ha‘i ‘ana o ka mo‘olelo. A i loko o ka malihini loa i ka mo‘olelo i ho‘olu‘u ai ka mea kākau i ka heluhelu, a hō‘ike mai ana ua puke nei i ka lohe ‘ana ‘o Pele i ke kani o ka pahu i kona wā i pa‘uhia ‘ia ai e ka hiamoe. ‘Oiai kēlā wahine la‘a e hiamoe ana, hahai nō kona ‘uhane i kēia kani mai Waiākea aku a Laupāhoehoe, a laila i Hāmākua a kā‘alo i ke kai ‘o ‘Alenuihāhā a pae ana i Ka‘uwiki ma Hāna i Maui, ma laila aku i Kahakuloa. Pae mai ana ma Moloka‘i a hele ana i Laeokalā‘au, a mai laila aku i lele ai i Makapu‘u ma O‘ahu nei a naue akula i Kā‘ena. Ma laila ho‘i i hui ai me Pōhakuokaua‘i. Ho‘ohūoi ua ‘o Pele nei na Pōhakuokaua‘i kēia kani āna e hahai nei, a hō‘ole aku kēia kupua ‘o Pōhakuokaua‘i, ‘a‘ole nāna kēia kani (Emerson, 1925, p. 3).

Ua lilo akula kēia he hō‘ailona no ka mea kākau. Eia ke kumu: eia kekahi pōhaku i ola no Kaua‘i, ma loko o kēia ka‘ao kahiko, a ‘ano like nō ho‘i kona inoa me ka wahine a kou mea kākau i launa ai ma ia lā ma ke kahua ho‘olulu mokulele. E like ho‘i me kā ia ala ‘ōlelo, ‘a‘ohe ona kani i kū like ai me ka nani o kona ‘ohana: a eia ‘o Pōhakuokaua‘i e kani ‘ole aku nei ma kēia ka‘ao! Kuhi ‘ia ana paha kou mea kākau, he ha‘i mo‘olelo hakuhi kēia i kū ‘ole nō ho‘i paha i ka ‘oia‘i‘o, akā pēlā maoli nō ka hō‘ailona i loa‘a mai. Ke hui aku kekahi kanaka me ka wahine nona ka inoa ‘o Pōhakuola, i kū ma ke ‘ano o ka wehewehe ‘ia ‘ana a‘e nei, nāna paha e hō‘oia i ka mo‘olelo. Ua nalowale loa na‘e ua wahine nei mai ka ‘ike aku. A hiki i kēia lā, ‘a‘ole nō i hui hou aku me kēia wahine, a i ka nīele ‘ana i ka po‘e o Kaua‘i, ‘a‘ohe ho‘okahi kanaka i kama‘āina iā ia. ‘O ia ka mea i kupanaha ai ka heluhelu ‘ana i ka mo‘olelo o Pele i ka ‘ike ‘ana mai i ka inoa o kahi Pōhakuokaua‘i, he mea ho‘i i kani ‘ole, e like ho‘i me ua wahine ala. Eia hou kekahi, paipai mai nei ua Pōhakuola o ke kahua mokulele nei, e ho‘omau ma kekahi hana e pili ana i ka leo, a pēlā i koho ai kou mea kākau e ho‘omau ma ka ‘ōlelo Hawai‘i. Mai ia wā a hiki i kēia manawa, ‘a‘ohe hope e ho‘i aku ai.

He nani ia, ua hiki nō ke kama‘ilio iki ‘ia kēia hana, ‘a‘ole na‘e i pa‘a loa ke kahua e ho‘oholomua ai ia‘u iho ma ka ‘imi ‘ana i ka ‘ike no ka ‘ōlelo Hawai‘i. No ka ha‘oha‘o nui ‘ana i ka ‘āina i ka wā e noho ana ma Pololika a me ka mo‘olelo o mua a‘e nei, ua komo akula nō i ka papahana laepua o Kawaihuelani ma ke ‘ano he haumāna ‘ōlelo Hawai‘i, a laila ‘ike koke ‘ia ka waiwai o kēia koho ‘ana i ka ho‘ona‘auo ‘ana ma ka ‘oihana ho‘okipa kekahi, ‘oiai he ‘elua kēkelē e ‘imi ana i ia wā ho‘okahi, a ‘o ke kēkelē ‘Oihana Ho‘okipa kekahi.

‘O kou mea kākau wale nō paha ka mea ho‘okahi e mana‘o nei e ho‘okomokomo nui aku i ka mo‘olelo Hawai‘i i wili pū ‘ia me ka ‘ōlelo Hawai‘i nō ho‘i i loko o ka ‘oihana ho‘okipa. Ma muli o ke kū‘ē nui ‘ana a kekahi o nā hoa kaiāulu ‘ōlelo Hawai‘i i ka ‘oihana ho‘okipa no nā

kumu like ‘ole, ‘a‘ole paha i laha loa ke kūlana maika‘i o nā mea Hawai‘i i loko o ia ‘oihana, no ka mea kāka‘ikahi paha nā po‘e i hoihoi a mākaukau i ka ho‘oponopono. Eia na‘e, ke nui a‘e nei nō, ma muli paha o ka laha ‘ana mai o ka mo‘olelo, a pēlā pū me ka ‘ōlelo o ka ‘āina ma nā kūono like ‘ole o Hawai‘i nei. Ua kūpono maoli nō ke koho ‘ana e komo i ka papa ‘ōlelo Hawai‘i no ka mea ua nele ka ‘oihana ho‘okipa i ka po‘e ‘ōlelo Hawai‘i ‘ole.

Ua ‘ike ‘ia nō na‘e ma kekahi mau ke‘ena, e la‘a me ka Native Hawaiian Hospitality Association (NaHHA¹). Na lākou nei i ho‘omohala i mau papa i mea e kūkulu a ho‘olaha aku ai i nā mea Hawai‘i ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa. Kama‘ilio ‘ia kekahi mau mea Hawai‘i i kapa ‘ia he “mana‘o waiwai” ma ka ‘oihana ho‘okipa ma o ko lākou nei ke‘ena e hea ‘ia nei ‘o ka Ho‘okipa Learning Center. ‘A‘ole na‘e i pili nā papa a kēia kikowaena e mālama nei i ka ‘ike Hawai‘i i ka ho‘okipa kahiko, akā me he mea lā, ke ho‘opilipili ‘ia nei na‘e nā ‘ano lōina o ka Hawai‘i i ke alaka‘i ‘ana i nā ‘oihana ma Hawai‘i nei ma o ke a‘o ‘ana i kekahi mau hua ‘ōlelo Hawai‘i wale nō, a me nā unuhi o ia mau ‘ōlelo. No laila, hō‘ike ‘ia nō nā lōina o Hawai‘i kahiko ma kekahi ‘ano, akā ‘a‘ole paha i lilo nā lōina kiko‘ī o ka ho‘okipa ‘ana ‘o ia ko lākou mea e noke ai i ka ho‘omau ‘ana aku.

‘O ia mau nō ka nele o ka ‘oihana ho‘okipa i ka ‘ōlelo Hawai‘i ‘ole. ‘A‘ole nō nui nā wahi i loko o ka ‘oihana ho‘okipa e hāpai a‘e nei i ka ‘ōlelo i luna a pēlā pū me nā mana‘o waiwai i wili pū ‘ia ma ia ‘ōlelo. ‘O ke kumu paha ia nele, ‘a‘ohe nō nui ka po‘e i loko o ia ‘oihana ma nā kūlana maika‘i i wali ka ‘ōlelo iā lākou. Minamina nui i kēia nele ‘ana o ka ‘oihana ho‘okipa, a pēlā kou mea kākau i mana‘o ai e ‘a‘a i kēia huli ‘ana o ka ho‘omau ‘ōlelo ma loko o ia ‘oihana, a loa‘a ihola he wahi kūpono e ho‘opa‘a ai i ke kahua.

---

¹ He ‘ōlelo pōkole kēia no ka Native Hawaiian Hospitality Association. Lawe ‘ia ‘o “Na” no loko mai ‘o Native a laila, “HHA” no Hawaiian Hospitality Association. Pēlā i lilo ai ‘o NaHHA ka hea ‘ia ‘ana o kēia hui.

No ka hana mua ‘ana me ka ‘oihana Walt Disney, ua ulu koke a‘ela ka hoi i ka ho‘omaopopo ‘ana i ka wehe ‘ia ‘ana o ka hōkele ‘o Aulani ma Ko Olina i Honouliuli o ka moku o ‘Ewa ma O‘ahu nei. ‘O ka pahuhopu o kēia hōkele hou, ‘o ia ke ka‘ana like ‘ana i nā mo‘olelo Hawai‘i me nā hoa kipa ma o ka ho‘okipa ‘olu‘olu, ka ha‘i mo‘olelo, a me ka ‘ōlelo Hawai‘i. ‘O ia hōkele paha ka hōkele mua loa ma ka pae ‘āina i kākau ma kā lākou mau palapala ho‘olaha hana i ke koina hana ‘oi o ka makemake o ka ‘ōlelo Hawai‘i. Noi akula i ka hana, a hala kekahi mau mahina a hai ‘ia ka mea kākau ma ke ‘ano he mea ho‘okipa.

‘O ke ‘ano o kēia hana, he hoa kūkā kūkā ho‘i me ka malihini a me ka limahana pū e pili ana i nā mea Hawai‘i. Ua pōmaika‘i nō au i kēia hana, no ka mea he kahua kēia e hō‘ike ai i nā kānaka like ‘ole i nā mana‘o Hawai‘i i a‘o ‘ia, a ‘o ka ‘ōlelo Hawai‘i ho‘i ke kahua o ia po‘e ‘ike. Eia hou, he nui ke kāko‘o ‘ia o ka ‘ōlelo Hawai‘i ma laila. He kaiāulu ‘ōlelo ‘ano nui ko ia hōkele i kēia wā. Ma loko o nā ke‘ena like ‘ole, a hiki a‘e i nā kūlana ki‘eki‘e o ka hōkele, aia nō he mau limahana i mākaukau ma ka ‘ōlelo Hawai‘i. He ‘ōlelo ‘ia nō, inā kū mai ka ‘ohana ‘ōlelo Hawai‘i a ho‘olālā lākou e ‘ōlelo Hawai‘i wale nō, ua hiki nō paha ma ko mākou wahi ma Aulani. Eia hou, nui ka hoihoi o nā limahana i pa‘a ‘ole ka ‘ōlelo iā lākou e a‘o mai i ka ‘ōlelo ma kahi i hiki ai. A hiki i kēia wā, eia kākou ke noke nei i ke a‘o ‘ōlelo Hawai‘i ‘ana a ‘o ia kekahi kumu nui i ho‘omau ai kou mea kākau i ka hana ma laila.

Hala kekahi wā ma kēia ‘ano he haumāna a e hana hapa manawa ana ma ka hōkele, a puka maila nā ho‘olaha no kekahi hana ma Iāpana. Ua ho‘okumu ‘ia kēia papahana i mea e ho‘oikaika ai i ka pilina ma waena o kēlā ‘āina ‘o Ehime me Hawai‘i nei ma hope o ka ulia mokulu‘u ma kai aku o Kaka‘ako i ka lā 9 o Pepeluali i ka makahiki 2001. A hiki i ia lā, i kēlā makahiki kēia makahiki e kipa mai ana ka moku ‘o *Ehime Maru* (愛媛丸) i nā kai o Hawai‘i nei no ke a‘o ‘ana e pili ana i ka lawai‘a. Ma ia lā 9 o Pepeluali na‘e, e holo ana ka mokulu‘u ‘o USS

Greenville me nā mea kākau nū hou ma loko. Ua ho‘oholo ka po‘e pū‘ali koa ‘Amelika o ia mokulu‘u e ea wikiwiki a‘e, me he kōpiko lā ho‘i, a ulia a‘ela i ua *Ehime Maru* ala a pīholo ihola ua moku Kepanī nei i ke kai. Make nō ho‘i ‘eiwa mau haumāna a kumu ho‘i, a ho‘okahi pua ua lilo loa i ke kai. Ma hope o ia ulia, ua nui ka hihia o ‘Amelika me Iāpana ma muli o kēia ulia, akā ma ko Hawai‘i ‘ano maika‘i a na‘auao, ua komo ko kākou po‘e kama‘āina i ka ho‘oponopono. Pēlā i ulu mai ka pilina kupanaha o Ehime a me Hawai‘i nei. Mai ia pilina i ulu maila, loa‘a mai kēia hana hō‘ike‘ike a ka mea kākau i kau inoa ai, a he kahua kūpono ia e ho‘olaha aku ai i nā mea Hawai‘i i nā kānaka i ‘i‘ini e launa mai me kākou ma kekahi ‘āina ‘ē. He papahana kēia e lele ai ka haumāna o nā mea Hawai‘i a noho i ia ‘āina kua‘āina ma Ehime o Iāpana, a ma lalo o ko lākou nei aupuni e hana ai ma ke ‘ano he ‘elele, a he mea ha‘i ‘ōlelo paha. He ha‘i ‘ōlelo ka hana no nā mea o ka nohona a me ka mo‘olelo o Hawai‘i. Ho‘okahi kau wela o ko‘u noho ‘ana ma laila. Ua pōmaika‘i ho‘i i ka ‘ae ‘ia e hana ma kēia kūlana, a ‘o ko‘u pahuhopu nui, ‘o ia ke ka‘ana like ‘ana i ke ‘ano o Hawai‘i maoli ma o ka ‘ike ‘ōlelo Hawai‘i.

I ka noho ‘ana aku ma Ehime, ma Iāpana, ua ho‘omaopopo koke ‘ia he ho‘ohanohano ‘ia nō nā mea Hawai‘i e nā po‘e o kēlā ‘āina. He nui nā ha‘awina hou a ka mea kākau i a‘o mai ai. Aia lā ho‘i ma Ehime he mau papa hula, he ‘ahahui o nā mea Hawai‘i, a he mau papa ‘ē a‘e nō ho‘i. ‘A‘ole o kana mai ko lākou ‘eleu ma ka ‘imi ‘ana i ka na‘auao e pili ana i kēia mau mea a pau, ho‘okahi na‘e mea i nele, ‘o ia nā kanaka no Hawai‘i mai i mākaukau e a‘o aku i nā mea Hawai‘i. I ka māka‘ika‘i ‘ana i kēlā ‘āina, ua loa‘a mai ho‘okahi wale nō kanaka no ka pae ‘āina aloha, a ‘a‘ohe i ho‘ona‘auao ‘ia ua kā‘aka nei ma nā mea Hawai‘i e like me ka mea e noke ‘ia nei ma ke kulanui nei. No hea mai lā ko lākou ‘ike inā ‘a‘ole mai ka po‘e o Hawai‘i mai?

Eia hou, i ka hana ‘ana ma ia kūlana, he nui nā hihia i waena o māua ‘o ku‘u hoa hele papahana no ke ‘ano o ka ho‘olaha ‘ana aku i nā ‘ike Hawai‘i, a pēlā pū ka hihia me nā luna o ia

ke'ena. 'A'ole i launa ko lākou mana'o no nā mea kūpono e ho'olaha aku ai me ka mana'o o kou mea kākau, a eia mai kekahi mau la'ana: 'Akahi, i ke kipa 'ana i kekahi kia mana'o no ka ulia mokulu'u i wehewehe 'ia a'e nei, ua noi 'ia ka mea kākau e oli aku ma ia wahi. I ka nīnau 'ana aku, "mai hea lā kahi mana'o e oli aku ma kēia 'ano wahi?" pane 'ia mai, "'o ke kanaka ma mua ou, oli akula nō 'o ia." Ho'omau akula nō kēia i ka ho'ona'aua'o, "'a'ole nō i pa'a ia'u kekahi oli i kūpono ma ia wahi, e aho paha ka pule wale 'ana nō," a noke maila kēlā, "'a'ohe oli hewa, 'eā? He mea hō'ike'ike wale nō i ke 'ano Hawai'i." Hō'ole akula ka mea kākau, nani ka hemahema! Ma ka hopena, 'a'ole i oli aku ka mea kākau akā me he mea lā, ua minamina nā luna, i loko nō na'e o ka wehewehe piha 'ia 'ana o nā kumu i hiki 'ole ai ke hana pēlā.

'Alua, nonoi 'ia maila kēia e kōkua ma ka hō'oi'a 'ana i kekahi mau mea i unuhi 'ia i ka 'ōlelo Hawai'i, a ua maopopo nō iā kāua e ke hoa heluhelu, he ala hāiki loa kēia e hele ana i Kalalau. Pa'akikī akula lākou ma nā hua 'ōlelo i mana'o 'ē 'ia ma mua o ka nīnau 'ana mai i kou mea kākau. No laila, i ka ho'ā'o 'ana a'e e wehewehe aku i ke kuana'ike Hawai'i e pono ai ka unuhi 'ana a me ke 'ano hemahema o kā lākou mau hua 'ōlelo i koho ai, 'o ka hō'ole 'ia maila nō ia ma muli o ke kālā i ho'olilo 'ē 'ia ma ia hana. Aloha nō 'a'ohe po'e me lākou i ka wā i hana mua 'ia ai ka unuhi 'ana.

'Akolu, 'o ke 'ano o ke a'o 'ana kekahi mea i ho'opa'apa'a mai ai māua 'o ka hoa hana. He haumāna laeo'o 'ōlelo Kepanī ua hoa hana nei, no laila 'a'ole 'o ia nei i a'o 'ia ma nā mea Hawai'i. Me he mea lā he lōina ko ka Hawai'i ma ke a'o 'ana kekahi i kekahi i ka 'ike ku'una, a ua pa'a nō kekahi ma ka 'ōlelo i ho'oheno 'ia 'o ia ho'i: ma ka hana ka 'ike. I ke ki'i 'ana e a'o aku i nā haumāna Kepanī i nā mana'o a me nā 'ike o Hawai'i ma ia kuana'ike Hawai'i, oi huli ana i kēia mau lōina o kahiko i mea e lilo aku ai ke a'o 'ana he māhele ho'i ia na ka haumāna e ho'oheno ai, ma ke 'ano he ha'awina i wili pū 'ia me kekahi ha'awina e pili ana i kekahi lōina.

Kū‘ē mau ‘ia kēia ‘ano hana e ku‘u hoa a‘o no ke kulanui mai i mea “e ma‘alahi ai ka hana na ke anaina” wahi a kā ia nei i ‘ōlelo mai ai. I ke kuhi nō na‘e o ka mea kākau, kū‘ē‘ē akula ua hoa hana nei i ka maka‘u i ka hana, ‘oiāi ua maka‘u nō i ko ka haumāna moloā a ‘ōku‘u wale paha i ka hana i wehewehe laulā ‘ia. ‘A‘ole nō i launa ke kuana‘ike Hawai‘i me ko ka po‘e o waho ala ma ia ‘āina. Pēlā i ‘ike ai, he pali hula ana ka ‘ike a ka Hawai‘i, a he kai mā‘oki‘oki piha pōhaku ‘ā‘ā e waiho nei ma laila. Nui maila ka ‘ihi‘ihi i nā mea Hawai‘i a pēlā ka pahuhopu o ia ha‘awina ‘o ia ho‘i, e a‘o nā kānaka o Iāpana i ka hohonu o ia mau ‘ike Hawai‘i.

‘A‘ole ho‘i e hō‘ike ‘ia nei kēia mau launa ‘ole ‘ana o nā mana‘o i mea e ho‘ohalahala ai i nā hoa aloha e noho ala ma ia ‘āina, akā ke hō‘ike ‘ia nei no ka ho‘omaopopo ‘ana o ka mea heluhelu i ka hopena o ko kākou kōkua ‘ole ‘ana i ke a‘o ‘ana i ka po‘e o waho i ko kākou mo‘olelo pono‘ī. Na wai lā e ‘ole i ke aloha i ko kākou ‘āina? A no ko lākou aloha i ko kākou ‘āina i a‘o ai lākou i ke mea hiki. ‘O ka mea minamina ho‘i, ua a‘o hapa ‘ia paha a i ‘ole, ua hele wale lākou i kahi e ma‘alahi ai ka loa‘a ‘ana mai o ka ‘ike e la‘a me ka pūnaeweale paha. Eia na‘e, he ‘ike kūli‘u ko kākou a no ka ‘au‘a ‘ana i kēia ‘ike e noho ma Hawai‘i wale nō, ke kupu kapakahi nei ma nā ‘āina ‘ē a‘e kekahi. ‘O ia paha kekahi mea i waiwai ai ke kāko‘o ‘ana o ko kākou ‘oihana ho‘okipa i ka mea Hawai‘i kūpono, no ka mea he kahua ka ‘oihana ho‘okipa i pa‘a ‘ē, a mai laila a‘e e kūkulu ‘ia ai nā papa ‘ike e a‘o ai i nā malihini. He nui nō ka hana e waiho mau nei i mua o kākou.

No laila, i ka ho‘i ‘ana mai no ia huaka‘i i Iāpana a loa‘a ia‘u nā kēkelē laepua a ‘elua ‘o ia ho‘i ka ‘Oihana Ho‘okipa a me ka ‘Ōlelo Hawai‘i ma Mānoa nei, ua mana‘o akula kēia e aho e huli i ka ‘ike kūpono a ka Hawai‘i a e ho‘olaha aku i ka lehulehu, a lau ka laha. Pēlā i ho‘omau ‘ia ai ka hana ‘ana ma Aulani, ka hōkele Disney o Hawai‘i nei, i mea e kāko‘o ai i nā mea Hawai‘i a e ho‘ona‘auao aku ai ho‘i i nā malihini. Pēlā ho‘i lākou malihini e ho‘i ai i ko lākou

‘āina pono‘ī, a a‘o pololei ‘ia kekahi po‘e mo‘olelo a lolina paha o Hawai‘i i nā kānaka o ko lākou mau ‘āina. Akā, ma ka lawelawe ‘ana i ka hana ma laila i mana‘o ai kou mea kākau ‘a‘ole nō i pau pono ke a‘o ‘ōlelo Hawai‘i ‘ana. No laila, ma muli o ka paipai ‘ia e kekahi po‘e kumu a me ka ‘i‘ini e ho‘omau i ka ‘ōlelo Hawai‘i, komo ihola nō i ka papahana laeo‘o ma Kawaihuelani.

Eia kekahi mau kumu o ka noi‘i ‘ana a me ka ho‘onui ‘ana i ka ‘ike ma o ka ‘ōlelo Hawai‘i. ‘O kekahi, ‘a‘ole i lawa ka ‘ike o ka mea kākau i ka wā i puka a‘e ai me ke kēkelē laepua. ‘A‘ole paha e lawa ana ka na‘au i loko o kēia ola ‘ana i ka ‘ike o ka ‘ōlelo Hawai‘i. No laila, ‘o ka papahana laeo‘o kekahi kumu e ho‘oikaika ‘ia ai ka ‘ōlelo ma o ka nānā nui ‘ana ma nā kumu ‘ike ‘ōlelo Hawai‘i, a me ka ho‘omau ‘ana i ka huli hele ‘ana i nā hoa kama‘ilio. Eia hou, ‘o kekahi pahuhopu nui ‘o ia ka ‘imi ‘ana i alahele e ho‘olaha ai i ka ‘ōlelo ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa, ‘oiai he nele nō ua ‘oihana nei i ka po‘e i mākaukau ma ka ‘ōlelo Hawai‘i. Ma ka noi‘i ‘ana e pili ana i ka ho‘okipa, hō‘ike ‘ia ka waiwai o nā mea Hawai‘i i ka ‘oihana ho‘okipa, a hō‘ike ‘ia ho‘i ka waiwai o ka ‘oihana ho‘okipa i ka po‘e ‘ōlelo Hawai‘i. ‘O ka ‘oihana ho‘okipa kekahi kumu waiwai nui o ka hana ma ka Moku‘āina o Hawai‘i nei, a ke lilo ke kanaka ‘ōlelo Hawai‘i, he mea i ‘i‘ini nui ‘ia e ia ‘oihana, e komo ana nā manu ‘ōlelo o ka ‘āina ma loko o laila a he pālua ho‘i ka waiwai: ‘akahi, ‘ae‘oia nā ‘ohana ‘ōlelo Hawai‘i, ‘alua, na kēia mau kānaka pa‘a ‘ike e ho‘oponopono i nā mea i hemahema ai ka ‘oihana ho‘okipa ma ka ‘ao‘ao o nā mea Hawai‘i. Ua mākaukau ua mau manu ‘ōlelo nei no ke kuana‘ike Hawai‘i i pa‘a iā lākou ma muli o ka ‘ōlelo Hawai‘i ‘ana. A laila, i ka ‘auamo ‘ana o nā kānaka ‘ōlelo Hawai‘i ma ka ‘ao‘ao o ko kākou kaiāulu ‘ōlelo, ho‘omana‘o ‘ia kākou, he mea Hawai‘i ka ho‘okipa. Inā ‘a‘ohe i hihia ke Aupuni o Hawai‘i, ‘o ia mau nō ka hiki ‘ana mai o ka malihini, a ua loa‘a mai nō paha he ‘oihana ho‘okipa. ‘O ka nīnau nui na‘e, pehea e kū Hawai‘i ai ia ‘oihana a e ho‘omaopopo ai ho‘i ke kama‘āina a me ka malihini i ke kuleana? ‘O ia ana kekahi mea e kau nui ai ka no‘ono‘o.

No ke ‘ano o ka noi‘i, makemake ‘ia e lilo nā kumu ‘ike ‘ōlelo Hawai‘i i iwikiuamo‘o no kēia papahana holo‘oko‘a. ‘O ke kumu o kēia mana‘o, i ka ho‘omana‘o ‘ana i ke ka‘ina o nā hana ma ke ola o ka mea kākau, ho‘omaopopo ‘ia mai nō ‘o ke ka‘ana mo‘olelo ho‘i kekahi mea i ulu ai ka hoi i ka malihini, a he māhele punahele ia o nā papa ‘ōlelo Hawai‘i i komo ai kou mea kākau. Komo nō kekahi mau mo‘olelo ma ka ‘oihana Ho‘okipa, akā ua nānā nui ‘ia nā mo‘olelo i unuhi ‘ia ma ka ‘ōlelo Pelekania wale nō. ‘Oiai ‘akahī wale nō ke komo ‘ana i ka papa ‘ōlelo Hawai‘i i ka hele ‘ana mai i ke kulanui nei, a pēlā pū me ka lu‘u ‘ana i ka mo‘olelo o ia ‘ōlelo ho‘i, no laila mai ka mana‘o e kupu a‘e nei i ka na‘au. I ka noi‘i ‘ana i loko o ia mau mea e hō‘o‘ole‘a ‘ia ai ka mākaukau ma ka ‘ōlelo o ka mea kākau.

1.2 He Hō‘ulu‘ulu O Ka Noi‘i ‘Ana

No laila, ‘o ke ka‘ao Hawai‘i kahi mea e kālele ‘ia ana i loko o kēia noi‘i. E nānā ‘ia nā ka‘ao no ka mea, he mea e ‘ume‘ume ana i ka maka o kēia haumāna ‘ōlelo Hawai‘i no nā ‘ike i pa‘a ma loko o nā ka‘ao. He waihona ia o ka ‘ike a me nā lōina o kahiko, a pēlā pū me nā mele i ho‘oheno ‘ia kekahi. ‘Oiai he ‘ano kaila ha‘i mo‘olelo ke ‘ano i kākau ‘ia ai ka mo‘olelo ka‘ao, he mana ‘oko‘a ia o ka no‘ono‘o i hiki ‘ole ke a‘o wale ‘ia ma ka papa, a no laila he mea ka nānā ‘ana i ia māhele e ho‘oikaika ai i ka ‘ōlelo, a e hō‘oia ai i ke kūpono o kēia noi‘i ma kēia kulana o ke kulanui. Ma laila nō e pa‘a nei nā ‘ano ‘ōlelo like ‘ole i ho‘omohala ‘ia ai nā ha‘awina o ka papa ‘ōlelo Hawai‘i ma ke kulanui. Eia hou, no ka wā ma mua loa mai nō nā ka‘ao a me nā mele i pa‘a ma laila. Pili nā ka‘ao i ia mau wā, a i kekahi manawa, holo nō ia ma mua o nā kānaka maoli e noho aku nei ma ka ‘āina i kēia mau lā. A he ‘ōlelo ‘ia nō e nā kūpuna, e nānā i ke kumu. He kumu maika‘i loa nā mo‘olelo ka‘ao. I ke kālailai ‘ana i ka ho‘okipa i pa‘a ma laila, he ‘ike nō paha e waiwai ai i ka ho‘oholomua ‘ana i ka ‘ōlelo a me ka ‘oihana ho‘okipa kekahi.

‘O ka hui ‘ana me ka po‘e e ʻō mau nei i pa‘a ka ‘ōlelo Hawai‘i iā lākou kahi mea e kīponapona ana i kēia papahana a pēlā pū me nā mo‘olelo o ka ‘ōlelo Pelekania kekahi ke pili i ka ‘ike i loa‘a ma ke ka‘ao. I kēia wā, ma loko a ma waho ho‘i o ka ‘oihana ho‘okipa, aia nō ke lawelawe ‘ia nei kekahi mau ‘ano ho‘okipa Hawai‘i, a ke ho‘ohālikelike ‘ia me ka mea i pa‘a ma ke ka‘ao, ua kohu anei? Ma kēia ho‘ohālikelike e ho‘ohanohano ‘ia ai kekahi mau ‘ano o ka ho‘okipa Hawai‘i ‘ana o kēia wā. Eia hou, ma ka hō‘ili‘ili ‘ana i nā ‘ano ‘oko‘a o ka ho‘okipa i ho‘okahi wahi, hiki nō paha ke loa‘a mai kekahi mau lōina i mana‘o ‘ia he maika‘i paha ke komo mai ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa o kēia wā. No laila, ma kahi e hiki ai, e wili pū ‘ia ana nō nā mo‘olelo o ka po‘e e ʻō nei ma ka ‘ōlelo Hawai‘i a ma loko o nā kaiāulu Hawai‘i kekahi.

Ua kuleana ka mea kākau ma kēia papahana nui e ‘a‘a ‘ia nei, no ka mea, ua lilo ka ho‘okipa i mea nui ma ku‘u ola. Ua laha ka ho‘okipa a puni ke ao nei, no ka mea i nā manawa a pau e launa ai nā kānaka, hiki nō paha ke lilo ia i ho‘okipa. Malia paha he ‘oko‘a ka mana‘o o kekahi, eia na‘e pēlā ka mana‘o e laha ana i loko o kēia papahana.

I kēia wā ua laha ka ho‘okipa ma ke ‘ano he ‘oihana. Ma ka pae ‘āina nei, he nui ke kālā i ho‘olilo ‘ia no ke kūkulu ‘ana i mau kahua like ‘ole e ho‘okipa aku ai i nā malihini mai nā ‘āina ‘ē mai, a e lawelawe ana i nā ‘ano hana like ‘ole i ‘olu‘olu ai ko lākou nei kipa ‘ana mai iā Hawai‘i nei. He mea nui kēia i ke ao nei. ‘A‘ole nō ‘emo a pae aku ‘oe ma kahi ‘āina ma ke ka‘a a i ‘ole ma ka mokulele paha. I kēia wā o ka ho‘okipa aku a ho‘okipa mai, he mea nui ho‘i ko Hawai‘i nei ho‘okipa ‘ana i ke ‘ano e kohu ai i ko kākou ‘ano iho. Eia kā, he nemanema ‘ia ka ‘oihana ho‘okipa no ko lākou haku wale ‘ana i kekahi mau lōina ho‘okipa no Hawai‘i. Ua hiki anei ke ho‘oponopono ‘ia ka hemahema? Na wai lā e ho‘oponopono a na wai lā ka hewa?

E like me ka ho‘ōla hou ‘ia ‘ana mai o ka ‘ōlelo Hawai‘i, pēia pū ka lōina ho‘okipa o Hawai‘i o kahiko. ‘A‘ole ia he kuleana na ha‘i, na kākou ia. Na ka po‘e ho‘i i ma‘a i ka huli ‘ana

i ia mau 'ike, a e ho'omākaukau kākou e kōkua aku. Ua kuleana kākou i ko kākou 'āina aloha e ho'omau i nā lōina Hawai'i no ka mea, na ka lōina Hawai'i i ho'olokolako mai i ka 'āina a me nā pōmaika'i o kākou e noho nani nei i kēia wā. 'Oiai ua pa'a akula kahi kahua ma kēia mau māhele no'ono'o 'elua i ka mea kākau, 'o ia ho'i ka ho'okipa ma ke 'ano he 'oihana a me kekahi 'ano ho'okipa ma ka 'ōlelo Hawai'i, pēlā kēia i kuleana ai a e huli nui nei i ka na'auao ma kēia kumuhana. He kumuhana nō ia e a'o 'ōlelo Hawai'i ai, a e ho'olaha ana i ko kākou 'ōlelo no ka pono o ko kākou kaiāulu 'ōlelo Hawai'i. Eia mai ka loa'a he 'u'uku wale nō, e ma'ū ai ka pu'u i malo'o i ka makewai.

MOKUNA II: NĀ MEA I HO‘OPUKA ‘Ē ‘IA

2.0 Ho‘olauna I Nā Mea I Ho‘opuka ‘Ē ‘IA

He mea laha ka ho‘okipa Hawai‘i ma waena o ka lehulehu e noho mai nei, a e kipa mai nei nō ho‘i i ko kākou pae ‘āina. ‘A‘ole paha ia he mea hou i ho‘olaha ‘ia ma o ka ‘oihana ho‘okipa wale nō, akā ua nui, ko‘iko‘i, hanohano, a ‘ihi‘ihi nō ho‘i kēia kuleana o ka po‘e Hawai‘i mai ka wā kahiko mai a hiki i kēia lā. Ua ‘ike ‘ia nō he mau ‘ano o ka ho‘okipa, ma o nā mele, nā mo‘olelo, ka nohona, ka pilina kanaka a me nā pō‘aiapili like ‘ole a lehulehu, me he lā‘au hihi lā i uluāhewa ‘ia a ke ho‘ouluwehiwehi ‘ia nei ka ‘āina e ua mau pua nani ala. I loko nō na‘e o ka laha ‘ana o kēia lōina o ka wā i hala, he kākā‘ikahi na‘e nā mea i noi‘i nowelo ‘ia no nā hi‘ohi‘ona like ‘ole o ua lōina nei. No laila, huli ‘ia mai ka ‘ike ma nā pa‘a puke a me nā pepa e pili ana i ka ho‘okipa Hawai‘i a eia mai ka hua o ka ho‘oluhi ‘ana iho. E kilo mua ‘ia aku ma ‘ane‘i i mea e hō‘ike ai i nā waiwai pākahi o nā kumu ‘ike ma kēia papahana noi‘i, a me kekahi kumu i waiwai ai. A laila, e lu‘u hou iho ana ma ka Mokuna III i mea e ho‘omohala aku ai i nā mana‘o i pa‘a ma loko o ia mau kumu ‘ike. E lilo ana kēia mau kumu ‘ike, he kahua no ka papahana noi‘i mo‘olelo kahiko e wehewehe pū ‘ia ai ma ka Mokuna III kekahi.

2.1 Ke Kahua O Ka Noi‘i Ho‘okipa

‘Oiai he pepa kēia a ka mea kākau e lawelawe nei e pili pono ana i ka ho‘okipa Hawai‘i, e kuhi mua ‘ia paha ka pepa nui laeo‘o a Randie Kamuela Fong ‘o ia ho‘i ‘o *Ho‘okipa: A History of Hawaiian Greeting Practices and Hospitality*. He kahua maika‘i wale iho nō kēia e kūkulu ai i ka ‘ike, i hiki ke ‘oloke‘a ‘ia ka no‘ono‘o a laila, he kuhi maika‘i kā kēia pepa i nā kumu ‘ike maika‘i e huli ai i ka ‘ike ho‘okipa Hawai‘i. He pepa hulikanaka ke ‘ano, a no laila, he hō‘ike nō kāna i ka mo‘olelo o ia mea he ho‘okipa mai kīnohi mai o ka po‘e kahiko ma Hawai‘i nei a hiki i kēia au e ne‘e nei. Ma loko o kāna noi‘i ‘ana, hō‘ike maila ‘o ia nei i ke ka‘ina o ka ho‘okipa a

he ‘elima māhele o ka ho‘okipa piha ‘ana ‘o ia ho‘i ka heahea, ka mea ‘ai, ke kuleana, ka le‘ale‘a, a me ka makana (Fong, 1994, p. 101). He nānā ‘ana kēia i nā māhele o ka ho‘okipa mai ka wā i launa mua ai a hiki i ka ha‘alele ‘ana o ka malihini. Ua hana ‘ia kāna pepa i mea e hō‘ike ai i nā kumu o ka ho‘okipa, a me ke ‘ano o ka lawelawe ‘ana ma nā ‘ano a pau. ‘O kekahi mea i nele ma loko o ia pepa, ‘o ia ho‘i ka nānā ‘ana i loko o nā ka‘ao ‘ōlelo Hawai‘i. Ma loko o nā ka‘ao Hawai‘i a me nā nūpepa Hawai‘i, ma laila nō paha e pa‘a ai kekahi mau la‘ana ho‘okipa e kālailai a hahai ai. Eia hou, ua kālele nui ‘o ia i nā lōina o ka ho‘okipa kahiko, akā he nui paha ka loli i ke au nei, a he nui ho‘i ka ‘oko‘a ma ke alo ali‘i a me ka nohona o ka po‘e mō‘ī. Apili ho‘i ka‘u e noi‘i ai i ka māhele ho‘okipa a Fong i hea ai he *heahea*, a ‘o ia ka hana a ke kama‘āina, a i ‘ole kekahi kanaka, e lawelawe ai i mea e hō‘ume‘ume ai i ka malihini e kipa mai i kona alahele. Eia hou, hō‘ike mai ‘o ua Fong nei i kekahi mau ‘ano o ka ‘ōlelo Hawai‘i e pono ai ka ho‘okipa, ‘o kekahi, ‘o ia ka nīnau mua e ho‘olele ai i ka malihini ‘o ia ho‘i ‘o “No hea mai ‘oe?” ma kahi o “‘O wai kou inoa?” (p. 122) No laila, hō‘ike maila nō ‘o Fong, he ‘oko‘a ho‘i ke kuana‘ike Hawai‘i ma o kēia mau la‘ana o luna a‘e nei. Ma ka ‘ōlelo Pelekania, nīnau mua ‘ia ka malihini i kona inoa, ma kahi o kona ‘āina. Me ia mana‘o a Fong i hō‘ike ai, he hō‘ailona ia, aia kekahi mau lōina ho‘okipa Hawai‘i ma loko o nā ‘ōlelo ma‘a mau ma ka ‘ōlelo Hawai‘i i kēlā lā me kēia lā. Kuhi pū nō ho‘i ‘o ia i nā mo‘olelo ‘o Kāne lāua ‘o Kanaloa, nā akua kahiko e ka‘ahele nei ma ‘ō a ma ‘ane‘i ma ka pae ‘āina (p. 158) Ua mahalo ‘ia ko Fong mau mana‘o i ka‘ana mai nei i kahua e kūkulu a‘e ai i ko ka mea kākau mana‘o pono‘ī. ‘Oiai kāka‘ikahi ko ia nei kālailai ‘ana i nā mo‘olelo i pa‘a ma ka ‘ōlelo Hawai‘i, he kōā maika‘i ia e ho‘opihapiha ai, a ‘o ia ka pahuhopu o kou mea kākau. E ‘ike ‘ia ana auane‘i ka mohala ‘ana mai o kēia mau mana‘o ma o ka wehewehe ‘ana i ka papahana ‘imi noi‘i ma ka Mokuna III.

2.2 Nā Kumu ‘Ike I Nānā ‘Ia

Ma loko o kēia papahana i noi‘i a i nānā ‘ia ai, he mau ‘ano kumu ‘ike e pili ana i ka ho‘okipa, ka ‘oihana ho‘okipa, a me ka po‘e ‘ōiwi. Eia mai nā kumu ‘ike i nānā ‘ia.

2.2.1 Nā Puke ‘Ike Hawai‘i Ma Ka ‘Ōlelo Pelekania

I ka huli ‘ana i ka ‘ike e pili ana i ka ho‘okipa, ua kau nui ka mana‘o i ka puke ‘o *Nānā I Ke Kumu I*, no ka mea he puke kēia i hana ‘ia e ke Ke‘ena Kamali‘i o Lili‘uokalani a ‘o ia ho‘i ka Lili‘uokalani Children’s Center, a me ka Hui Hānai. ‘O ke kumu waiwai nui o kēia papahana ‘o ia ho‘i, ‘o Mary Kawena Pukui a he kupa nō ‘o ia no Ka‘ū, Moku o Keawe. Eia hou, ua komo ka mana‘o ‘o kauka Haertig no ka mea he kauka kālaino‘ono‘o ‘o ia a ua makemake ‘ia ka ho‘opili ‘ana o nā mea kahiko i ke ‘ano no‘ono‘o o ke au nei. ‘O ka pahuhopu nui o kēia puke ‘o ia ho‘i, ka ho‘ohālikelike ‘ana i nā mana‘o Hawai‘i kahiko me nā mana‘o o ke kauka kālaino‘ono‘o, i hiki ke ho‘omaopopo ‘ia nā mana‘o Hawai‘i kahiko e nā kauka o kēia wā. Ma o ia nanalu nui ‘ana i ia mau lōina e ‘oi a‘e ai ke akāka o nā mana‘o o ka po‘e Hawai‘i i pono ke kōkua ma ke Ke‘ena Kamali‘i o Lili‘uokalani. Nānā ‘ia nā ‘ano kumuhana like ‘ole o ke kuana‘ike Hawai‘i, a wili pū ‘ia nā mana‘o o ka ho‘okipa i loko o nā māhele he nui. Me he mea lā, ua a‘o nui ‘ia ka ho‘okipa i nā kānaka a pau o Hawai‘i i ka wā kahiko. Wehewehe ‘ia mai ma ka ‘ao‘ao 7, he lōina pa‘a ka ho‘okipa, a he ho‘okae loa ‘ia ho‘i ka mana‘o pī. ‘O ka hana kūpono, ke ‘ike aku i ka malihini, he “kahea ‘ai. ‘Ai a ma‘ona. Mai e ai!” (Mary Kawena Pukui, Haertig, & Lee, 1972b). Hō‘ike pū ‘ia maila ho‘i he hō‘ailona ka ho‘okipa o ke o‘o ‘ana a‘e o ke keiki a mākaukau a makua nō ho‘i ma ka no‘ono‘o kekahi. He nui ka waiwai o kēia puke no ka mea, ua kālele nā mea kākau ma nā kumuhana like ‘ole, a wili pū ‘ia nā mana‘o no ka ho‘okipa Hawai‘i ma loko o nā pō‘aiapili like ‘ole. Eia hou, kuhi mau kekahi mau kumu ‘ike ‘ē a‘e a‘u e helu papa nei i kēia puke nei, no nā kumuhana like ‘ole. Eia na‘e, ua waiwai kēia puke i kēia

papahana noi‘i i nā mana‘o no ka ho‘okipa i wili pū ‘ia maila. E wehewehe hou ‘ia ana kekahi o nā ‘ike kiko‘ī o kēia puke ma ka Mokuna III.

‘O ke hoa hakakau puke o ua puke o luna iho nei, ‘o ia nō kona kōko‘olua ‘o *Nānā I Ke Kumu II*, a he puke kēia i ho‘okumu ‘ia ma ia kahua like nō o nā mea Hawai‘i a me nā mana‘o o ke kauka kālaino‘ono‘o, akā kālele nui ‘ia kekahi mau kumuhana e pili ana i ka ‘ohana Hawai‘i, a me nā mo‘olelo kahiko. Ua like nō ho‘i nā mea kākau a me ka pahuhopu nui o kēia puke me ko *Nānā I Ke Kumu I*. Wahi a Pukui, ua haku ‘ia kēia puke “Mamuli o ke aloha, a mamuli he mea pono i nā Hawai‘i e ‘ike, i nā mea maika‘i o hope, ka nani o nā mele, a me ke aloha o nā kūpuna i kākau ‘ia ai kēia buke” (Mary Kawena Pukui, Haertig, & Lee, 1972a). Kama‘ilio ‘ia ma kēia puke ke ‘ano ‘auana hele o ka po‘e Hawai‘i kahiko, a me ka pilina o ia ‘auana ‘ana i ka ho‘okipa. Hō‘ike ‘ia ma kēia puke, he mea ma‘a mau ho‘i ka huaka‘i ‘ana a ‘a‘ole i hopohopo ‘ia ka ‘auana ‘ana o ke keiki he mile a ‘oi. Na ke kaiāulu e hānai a mālama i nā keiki². Eia hou, hō‘ike ‘ia mai, he kuleana nui ka ho‘okipa ‘ana i ka malihini e kā‘alo mai ana a he pono e heahea aku i ka malihini, a laila e ho‘olako i ka ‘ai a me ka wai nāna (p. 54). He hō‘oia kēia i ke kūlana ki‘eki‘e a me ke kuleana nui ho‘i no ka ho‘okipa. Kuhi pinepine ‘ia kēia puke ma nā kumu ‘ike ‘ē a‘e a‘u i nānā ai kekahi. He waiwai ‘i‘o kēia mau puke ‘o *Nānā I Ke Kumu* a ‘elua. E ho‘omohala pū ‘ia mai ana ka ‘ike e pa‘a nei ma ‘ane‘i ma ka Mokuna III.

Na E.S. Craighill Handy lāua ‘o Mary Kawena Pukui ka puke ‘o *The Polynesian Family System in Ka‘ū*, a e pili ana ia puke i ke one hānau o ua wahine ‘oikelakela nei i hana ma nā puke ‘o *Nānā I Ke Kumu*. Ma loko o ia puke, nānā ‘ia nā loina a pau a ho‘okahi kaiāulu ‘o ia ho‘i ko Mary Kawena Pukui ‘ohana a me nā hoa noho o Ka‘ū ma ka Moku o Keawe. Wehewehe ‘ia he

---

² Eia ka ‘ōlelo e pa‘a nei ma ka puke, “Nobody worried and if the wandering led them a mile or so to another relatives house, that was alright. Often one house-holder fed his neighbors children, while the neighbor was feeding his” (Mary Kawena Pukui et al., 1972a, p. 49)

mau ‘ōlelo no‘eau, he mau loina a he mau ‘ōlelo nō ho‘i e pili ana i ka nohona o Ka‘ū. ‘A‘ole i wehewehe piha ‘ia nā hua ‘ōlelo a pau, akā hō‘ike ‘ia nā mana‘o o kekahi mau hopuna ‘ōlelo, a he hō‘ike ‘ana nō ia i ke kuana‘ike o ka Hawai‘i. ‘O kekahi, ‘o ia ho‘i ka mana‘o o ka hopuna ‘ōlelo ‘o ka *hale aikāne*, a he ‘ōlelo kēia no ka ho‘okipa ‘ana o nā aikāne (Mary Kawena Pukui & Handy, 1998, p. 73). ‘A‘ohe na‘e wehewehena o ia hua ‘ōlelo, ‘o kēia unuhi ‘ana wale nō. Eia na‘e, wehewehe ‘ia ka hua ‘ōlelo ‘o *makamaka*. Ua like nō kēia hua ‘ōlelo me ka *hoa aloha* o ko kākou ‘ōlelo Hawai‘i o ke au nei, akā ma Ka‘ū i ko Pukui hānai ‘ia ‘ana, he kūlana ka makamaka i pua a‘ela mai loko mai o ka ho‘okipa. Ma hope o ka ho‘okipa ‘ia ‘ana o ka malihini ma ka hale o ke kama‘āina, ke maika‘i ka hana a kama‘āina a kupu ka pilina maika‘i o kama‘āina i ka malihini, a laila e lilo ai nō ho‘i lāua he mau makamaka kekahi i kekahi³. Ma o kēia mau ‘ōlelo e ‘ike ‘ia ai, he mea nui ka ‘ōlelo Hawai‘i i mea e ho‘omaopopo ai i ke ‘ano, a me ke kūlana ho‘i, o ka ho‘okipa Hawai‘i. Ua hō‘ike pū ‘ia maila ho‘i kekahi o nā mo‘olelo kahiko i mea e wehewehe ai i kekahi mau māhele o ka ho‘okipa. Me he mea lā he loina Hawai‘i paha ke kuhi ‘ana i nā mo‘olelo kahiko i mea e a‘o ai i nā loina, a ‘o ia ihola kekahi kumu i koho ai kou mea kākau e noi‘i ma loko o nā mo‘olelo kekahi, e like me ka mea i wehewehe mua ‘ia a‘e nei i kīnohi o kēia mokuna. Kuhi maila ‘o Pukui mā, ma kēia puke, he akua wahine malihini ho‘i ‘o Pele, a ma kona mau mo‘olelo paha e a‘o ‘ia ai kekahi mau hi‘ohi‘ona o ka ho‘okipa. E nanea ho‘i e ka mea heluhelu i kahi ‘ōlelo hou aku no kēia mau mea a ka mea kākau ma ka Mokuna III. Ua waiwai ‘i‘o nō kēia puke ma ka ho‘okahua ‘ana i kēia papahana noi‘i.

---

³ Eia ka ‘ōlelo e pa‘a nei ma ka puke, “Makamaka means a relative or a friend whose home welcomes one and whom one welcomes equally. A total stranger may come and be welcomed in somebody’s home and treated well; his host or hostess is then referred to as his makamaka” (Mary Kawena Pukui & Handy, 1998, p. 73)

2.2.2 *Nā Mo‘olelo ‘Ōlelo Hawai‘i*

Pēlā ‘i‘o nō paha ka mana‘o o ka po‘e kahiko. Ke huli ‘ia mai nā mo‘olelo kahiko i pa‘a ma ka puke, ‘o *Kepelino’s Traditions of Hawaii* kekahi puke i ho‘opa‘a nui ‘ia ai ka ‘ike he nui no nā lōina kahiko. ‘O kekahi mea i kū‘oko‘a ai kāna palapala wehewehe lōina, ‘o ia ho‘i, ua kākau ‘ia nō ma ka ‘ōlelo Hawai‘i. Ua kākau mua ‘o ua Kepelino nei i kāna puke mo‘olelo Hawai‘i i mea e wehewehe ai i ka pilina o ka ho‘omana kahiko i ko ke Kalikiano, a pēlā pū me nā wehewehena like ‘ole no ka lawai‘a, nā kaulana mahina, nā mahi‘ai a ia mea aku, ia mea aku. Ua hea ‘ia mai kekahi o nā lōina kahiko he lapuwale, a he ho‘opau manawa ho‘i ma kāna palapala. Akā noke ‘o ia i ka ha‘i mo‘olelo e like me ia i pa‘a ma ka pa‘a na‘au ‘ana iā ia. I loko nō na‘e o ko ia nei ho‘okae ‘ana i kekahi mau hana kahiko, wahi a kā Kepelino ‘ōlelo “He lahui oluolu ka lahui Hawaii, a me ke aloha. He hookipa a me ke au like kekahi i kekahi. He lahui hoomanao i ka poe hana pono ia lakou. Pela ke ano o ka lahui Hawaii i ka wa kahiko. Aka, ua ano e lakou i keia wa” (Kepelino, 2007, p. 167). No laila, hō‘ike maila ‘o Kepelino, he po‘e ho‘okipa ka po‘e kahiko i ka wā ma mua, a eia hou nō ho‘i, ua hō‘ike maila ‘o ua Kepelino nei, ua loli ke au a ‘a‘ole pēlā i ka makahiki 1868, ‘o ia ho‘i ka makahiki o kā ia nei kākau ‘ana i kēia mau mana‘o. ‘A‘ole nō nui nā mea e pili ana i ka ho‘okipa, a kāka‘ikahi nā mo‘olelo i ka‘ana like ‘ia ma kēia puke akā, ua waiwai kēia puke i mea e ho‘omaopopo ai i ka pō‘aiapili o nā lōina Hawai‘i i kā ia nei wā i kākau ai. E ho‘omohala hou ‘ia ana kona mau mana‘o ma loko o ka Mokuna III.

‘O kekahi mea pa‘a mo‘olelo hou aku i no‘ono‘o ‘ia, ‘o ia nō ‘o Samuel Mānaiakalani Kamakau no nā ‘ike āna i kākau ai ma ka mo‘olelo Hawai‘i e pa‘a nei i kēia wā ma ka puke ‘o *Ke Kumu Aupuni*, ‘o ia ho‘i kekahi hua o ka luhi a ka ‘Ahahui ‘Ōlelo Hawai‘i. Na ia ‘ahahui nō i hō‘ano hou i kēia hapa mua o ka mo‘olelo o Hawai‘i a Kamakau i ho‘omaopopo ai. Ua ho‘ohapa ‘ia kāna mo‘olelo no nā ali‘i a me nā mana‘o kālai‘āina o ka pae ‘āina i ‘elua puke i pa‘i ‘ia i ke

au nei, a ‘o Ke Kumu Aupuni ka puke e hō‘ike ana i kekahi māhele mo‘olelo mai ko Kamehameha I hānau ‘ia ‘ana a hiki i ka hala ‘ana o Kamehameha II ‘o ia ho‘i ka Mō‘ī Liholiho. Ua puka mua mai nō na‘e kēia mo‘olelo i ka wā ma mua iho o kā Kepelino kākau ‘ana, a he hiō nō ko Kamakau mana‘o no ka maika‘i o ka lāhui Hawai‘i i loko nō o nā loli ‘ana he nui.

Eia ko Kamakau mana‘o no ka lāhui Hawai‘i:

Ua ‘ōlelo nui ‘ia ka lāhui kanaka Hawai‘i, he lāhui haipule i ke akua, he ho‘okipa, he ‘olu‘olu, he heahea, he aloha, he hā‘awi wale i nā mea ‘ai a me nā mea ‘a‘ahu, he kāhea nō i nā malihini e moe ma ka hale, e ‘ai wale ana i ka ‘ai a me ka i‘a, a e ‘a‘ahu wale ana nō me ka uku ‘ole. He lāhui hilahila kēia i ka piepiele. ‘O ia iholā ke ‘ano o kēia lāhui ma mua aku o ka hiki ‘ana mai o nā haole a me ka pono Kristiano ma Hawai‘i nei, a ke a‘o ‘ia nei i ka ‘au‘a, ke pī, ka uahoa a me ke koe‘ā, a e a‘o i ka hauhauhali, a e puka i haoa a e hō‘oio le‘a. Ua ho‘okō nō kekahi po‘e i kēia, akā, ‘o ka hapa nui, ke maumaua nei nō nā mamo a ka lokomaika‘i (Kamakau, 1996, p. 182).

No laila, kuhi ana ‘o Kamakau i ka loli o ke au a Kepelino i kuhi ai, akā ke hō‘ike nei ‘o ia, ua mau nō kekahi mau mamo lokomaika‘i. Ua waiwai kona mana‘o kū‘ē i kā Kepelino. Ua maika‘i pū ka nānā ‘ana i kāna mo‘olelo i kākau maila no ka mea, he mau la‘ana ia i wili pū ‘ia o ka launa ‘ana o kānaka a me ka ho‘okipa o ka wā kahiko. E hō‘ike ‘ia ana kekahi o ia mau la‘ana ma ka Mokuna III.

A ho‘omau ‘ia kēia nānā ‘ana ma ka mo‘olelo Hawai‘i ma ka puke ‘o *Ke Aupuni Mō‘ī*, i hō‘ano hou ‘ia ma ke ‘ano, he māhele o ka papahana like me ka puke ‘o Ke Kumu Aupuni. ‘Oko‘a nō na‘e ka mo‘olelo, ‘oia i ua ho‘omaka kēia puke i ka wā i hala ai ‘o ka Mō‘ī Liholiho a holo a hiki i ka lilo ‘ana o ke aupuni ma lalo ‘o Kauikeaouli. Nui nō ho‘i nā ‘ōlelo e wehewehe wale ana no i ke ‘ano o ke aupuni i ka wā o ka na‘i ‘ana mai o kēia mau ali‘i, a no laila he kāka‘ikahi mai nā la‘ana o ka ho‘okipa a me ka launa Hawai‘i i loko o kēia puke. ‘O kekahi mea waiwai na‘e ma kēia ha‘i ‘ana o ka mo‘olelo ‘oia‘i‘o o ke aupuni, ‘o ia ke kuhi ‘ana i nā kānaka maika‘i loa o ka ho‘okipa, a me ke ‘ano o kā lākou hana. Ma loko o ia mau ‘ōlelo wehewehe i

wili pū ‘ia ai nā ‘ōlelo e hō‘ike ana i ke ‘ano o kekahi o nā kānaka o ke au ma mua, a ua lilo ia he mea waiwai i ka noi‘i ho‘okipa.

Eia kekahi ‘ōlelo pōkole e hō‘ike ana i ke kūlana o kā Kapi‘olani ho‘okipa ‘ana:

Eia nō kekahi mau hana maika‘i iā Kapi‘olani, ‘o ka ho‘okipa maika‘i i nā malihini hele māka‘ika‘i ma Kailua a me Kuapehu a ma kēlā wahi, kēia wahi e hele māka‘ika‘i nā malihini, no ka mea, he hapa ka lio i ia wā; ‘o nā ali‘i wale nō ka po‘e i loa‘a ka lio, a ‘o ka po‘e haole hano. ‘O ka po‘e malihini e makemake ana e holoholo i Ka‘ū, a i ka lua o Pele, kōkua wale nō ‘o Kapi‘olani i kona mau wa‘a kaulua me ka uku ‘ole; kauoha nō i kona po‘e kānaka hoe wa‘a, e mālama pono i ka ‘ai, i ka pua‘a, a me nā mea a pau e loa‘a ma ko lāua mau ‘āina ma Ka‘ū, me ka ‘ōlelo i ka po‘e hoe wa‘a, i hā‘awi mai nā malihini i ka uku, mai lawe ‘oukou i ia mea” (Kamakau, 2001, p. 225)

No laila, ma kēia māhele o ka mo‘olelo, ua wehewehe ‘o Kamakau i ka nani o ka

ho‘okipa ali‘i i ke aupuni Mō‘ī o Hawai‘i nei. Ua waiwai nō kēia mo‘olelo a me kēia ‘ano ‘ōlelo wehewehe, i mea e loa‘a mai ai nā inoa o nā kānaka i ho‘okipa maika‘i ‘ia. Aia paha ma kekahi papahana noi‘i i ka wā e hiki mai ana, e huli hou ‘ia ana kēia ‘ike no ka hana a Kapi‘olani a me nā ali‘i ‘ē a‘e. Ma kēia papahana noi‘i na‘e, ua huli ‘ia ka ho‘okipa ma loko o nā mo‘olelo ka‘ao. E kipa hou ‘ia ana nō na‘e nā ‘i‘o o ka mo‘olelo i loko o kēia puke ‘o Ke Aupuni Mō‘ī ma ka Mokuna III.

Ua pa‘i ‘ia ho‘i ka mo‘olelo ‘o Kaluaiko‘olau ma loko o ka puke nona ke po‘omana‘o ‘ōlelo Pelekania ‘o *The True Story of Kaluaikoolau As Told By His Wife, Piilani* a ua unuhi ‘ia ma ka ‘ōlelo Pelekania. Eia na‘e, e like ho‘i me ka puke a Kepelino, ‘o ka māhele i mālama ‘ia ma ka ‘ōlelo Hawai‘i, ‘o ia ho‘i ka mo‘olelo kumu, a ‘o ia nō kā ka mea kākau i kālele nui ai i ka noi‘i. He mo‘olelo ho‘onanea i piha me ka ‘ihi‘ihi a walohia nō ho‘i kēia, no ka huaka‘i hele ‘ana a ka ‘ohana o Kaluaiko‘olau i loko o nā ‘īnea o ka ma‘i ho‘oka‘awale ‘ohana i laha a puni ko kākou ‘āina i ka wā o kona mo‘olelo. ‘O kekahi mea i waiwai ka heluhelu ‘ana i nā mo‘olelo, ‘o ia ke a‘o ‘ana i ke kuana‘ike o ka ‘ōlelo Hawai‘i a me ka pilina i ka ho‘okipa i ia kuana‘ike. Eia kekahi ‘ōlelo no loko mai o nā ‘ao‘ao ho‘olauna o ia puke: “No laila, o ua hookipa ana aku a na

makamaka i keia buke, oia no ko lakou hookipa pu ana aku i ke aloha pumehana no Piilani Koolau, a o na hooia ana mai no hoi ia no ko oukou aloha poina ole iaia a me na hoomanao walohia no ka mea i kaili ia aku mai keia nohona” (Kelekona, 2001, p. 6) Ma ‘ane‘i e hō‘ike ‘ia nei, ‘a‘ole i pili ka ho‘okipa i nā kānaka wale nō, akā ma ka ‘ōlelo Hawai‘i. A, eia kā, ua hiki nō ke ho‘okipa ‘ia ka puke kekahi. He la‘ana maika‘i kēia o ke kuleana na kākou ka po‘e noi‘i ‘ōlelo Hawai‘i e nānā ma nā ‘ano o ka ‘ōlelo Hawai‘i ma nā kumu ‘ike ‘ōlelo Hawai‘i a me nā mana‘o o ia mau ‘ōlelo Hawai‘i. No laila, ua waiwai kēia mo‘olelo, a me nā mo‘olelo ‘ōlelo Hawai‘i ‘ē a‘e i ke a‘o ‘ana mai i nā kuana‘ike o ka ho‘okipa i ‘oko‘a ma ka ‘ōlelo Hawai‘i a ‘oko‘a ho‘i ma ka ‘ōlelo Pelekania. E kipa hou ana kāua, e ka mea heluhelu iā Pi‘ilani mā ma ka Mokuna III.

2.2.3 *Nā Pa‘a Puke No Ka Ho‘okipa Hawai‘i o Ke Au Nei*

Ma loko o ka puke ‘o *The Value of Hawai‘i*, ua kākau ‘ia mai he mau pepa e pili ana i nā māhele like ‘ole o Hawai‘i, e la‘a me ko kākou mo‘olelo, ko kākou loina, a me ko kākou aupuni. He mau pepa e wehewehe ana i ke ‘ano o kēia wā, a me kekahi mau mana‘o a kākou e nanalu like ai i ka wā e hiki mai ana. Hō‘ike maila ‘o Ramsey Taum ma kāna pepa nona ke po‘omana‘o ‘o *Tourism*, e pili ana i ka mana o ka ‘oihana ho‘okipa, a me ka pilina i ke ao kanaka maoli. Wehewehe mai ‘o Taum, ke ho‘oka‘awale ‘ia nei nā kānaka Hawai‘i a me nā kama‘āina o nā lāhui ‘ē a‘e mai ka momona o ka ‘āina mai, ma muli o nā koho a ka ‘oihana ho‘okipa. Ho‘omaopopo ‘o ua Taum nei i nā hihia o ka ‘oihana ho‘okipa i ko kākou mau kaiāulu o kēia wā, ‘a‘ole na‘e nui kona hāpai ‘ana i ka mana‘o e ho‘i i nā loina ku‘una o ia mea he ho‘okipa Hawai‘i. He pepa maika‘i nō ia e pili ana i ka hihia o ke au nei i hā‘upu a‘e ai kou mea kākau e lawelawe i kēia papahana noi‘i. E nānā hou ‘ia ana kona mau mana‘o ma loko o ka Mokuna III e hiki mai nei.

‘O kekahi puke i kākau ‘ia no nā mana‘o o nā Hawai‘i, ‘o ia ho‘i ‘o *Kū Kanaka* na George Kanahele. He puke kēia e ki‘i ana e hō‘ike aku i nā māhele o ka mo‘olelo o Hawai‘i, nāna i ho‘okinona mai i ke ‘ano o ko kākou nohona a me ke kuana‘ike Hawai‘i. Ho‘ā‘o nō ‘o Kanahele e wehewehe i nā loina o ka po‘e Hawai‘i ma o kāna mau noi‘i ‘ana. I ka lawelawe ‘ana o kou mea kākau i ka hana ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa, ua lohe pinepine ‘ia mai ko Kanahele inoa no kāna hana me ka ‘oihana ho‘okipa ma o kāna ho‘okumu ‘ana i papahana “waiwai Hawai‘i,” ‘o ia ho‘i ka hua ‘ōlelo e kuhikuhi ana i nā loina a ka po‘e kahiko o Hawai‘i nei. ‘O kekahi mea āna i kuhi ai, me he mea lā ua ‘oi aku ka no‘ono‘o ‘ia o ia mea he aloha i waena o ka lehulehu o kēia mau lā ma mua o ka mahalo ‘ia e ka po‘e kahiko o Hawai‘i nei.⁴ I waiwai kēia puke i ka nānā ākea ‘ana i nā mana‘o ku‘una Hawai‘i, a me ke ‘ano o ia mau loina i kēia mau lā. ‘O ka mea minamina na‘e, ua kauka‘i nui ‘o ia ma nā kumu ‘ike ‘ōlelo Pelekania a me nā mea i unuhi ‘ia i ua ‘ōlelo nei mai ka ‘ōlelo Hawai‘i mai. Wili nui ‘ia kāna mau loina i loko o ka ‘oihana ho‘okipa Hawai‘i i kēia mau lā kekahi, a no laila, e kipa hou ‘ia ana kēia kumu ‘ike ma ka Mokuna III.

‘O kekahi wahi i ‘ākoakoa nui maila nā ‘ike o ka ho‘okipa Hawai‘i, ‘o ia ho‘i ka puke a Malcolm Chun nona ka inoa ‘o *No Na Mamo, Traditional And Contemporary Hawaiian Beliefs and Practices*, a he puke kēia i hana ‘ia i mea e ho‘omaopopo a ho‘olaha ai ho‘i i kekahi mau ‘ano o ka no‘ono‘o Hawai‘i. Aia kekahi māhele e pili ana i ka ho‘okipa, a hō‘ike mai nei ‘o Chun i nā mo‘olelo like ‘ole o ka wā kahiko, a he mau mo‘olelo no ka ho‘okipa maika‘i ‘ole ia. Pēlā paha ka mana‘o o kahiko i a‘o aku ai i ke kūlana ko‘iko‘i o ka ho‘okipa. I loko nō na‘e o kona minamina nui i nā mana‘o o kahiko, ‘a‘ole ‘o ia mahalo i ka ho‘opilipili ‘ana i nā loina

---

⁴ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “As a matter of fact, in one glaring instance, as we attempt to show in the chapter on the Dynamics of Aloha, aloha probably is of far more importance to modern Hawaiians than it ever was to ancient Hawaiians” (G. H. S. Kanahele, 1986, p. 20)

kahiko inā ‘a‘ole i kohu ia loina i ke ‘ano o ka wā. He mea pilikia ‘ole iā ia nei ka loli ‘ana o nā ho‘okipa ‘ana, a ‘ano kū‘ē nō na‘e kēia mea kākau i ua mana‘o nei.⁵ ‘Okō‘a paha ka mana‘o o kou mea kākau, no ka mea, ke huli ‘ia nei nā ‘ike ho‘okipa kahiko i pa‘a ma ka ‘ōlelo Hawai‘i i kahua no ka ho‘okipa o ke au nei. E like ho‘i me ka ‘ōlelo a kahiko, ‘o ke kahua ma mua, ma hope ke kūkulu. ‘Oi aku paha ka minamina o nā mea o kahiko. Eia na‘e, ua mahalo ‘ia nā mo‘olelo a Chun i ka‘ana like maila, a e nānā hou ‘ia ana kona mau mana‘o ma ka Mokuna III.

‘O ka puke ‘o *Nā Kua‘āina Living Hawaiian Culture* kekahi puke e pili ana i ka noi‘i ma nā kaiāulu kua‘āina ‘o Hawai‘i nei, ‘o ia ho‘i ‘o Waipi‘o o Moku o Keawe, Hāna o Maui, Puna o Moku o Keawe, Moloka‘i a me Kaho‘olawe. Komo akula ‘o Davianna McGregor ma loko o ia mau kaiāulu e ‘ike ai i ka nohona a me ke ‘ano e ho‘omau ‘ia nei ka nohona Hawai‘i ma kēia mau kaiāulu. He hō‘ike maika‘i ia i ke kuana‘ike o ka no‘ono‘o o ia po‘e kama‘āina i ko lākou ho‘okipa ‘ana i kēia au e ne‘e nei. Kuhi ‘ia ke kipa ‘ana i ka hale o Halemano, ‘o ia kahi o ka ho‘okipa maika‘i, a ua ‘oka ‘ia ka ‘aina ahiahi no ka hale ‘aina Pākē mai no ka malihini. ‘O ke kumu ho‘i, ua mana‘o ke kama‘āina, ‘a‘ole i makemake ka haole i ka poi me ka i‘a.⁶ He hō‘ike kēia i ke kauka‘i nui ‘ana o ke kaiāulu i nā ‘ano ho‘okipa ‘ana no waho mai, ua pau nō paha ka wā e hānai ai i ka poi a me ka i‘a i ka malihini. Ua mahalo ‘ia kēia puke no nā la‘ana like ‘ole o ka ho‘okipa o ke au hou ma nā kaiāulu Hawai‘i.

---

⁵ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “We must be reasonable in our adherence to and practice of our traditional values. Simply because it was done this or that way in the old days is no reason why any Hawaiian today should do it the same way. What matters is that we understand what we should do—and why” (Chun, 2011, p. 25)

⁶ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “At the house of Halemano we were made very welcome, supper being ordered by our host at a Chinese restaurant nearby. He naively remarked that poi and fish were not good for haoles” (McGregor, 2007, p. 112)

2.2.4 Nā Pa‘a Puke No Ka ‘Oihana Ho‘okipa

I ke au nei a ma loko nō ho‘i o ka ‘oihana ho‘okipa e ho‘olaulaha aku nei iā Hawai‘i nei a puni ko kākou poepoe honua, a ma muli o ka hana a George Kanahale, ua loa‘a kekahi mau palapala e kōkua a e kōko‘o ana nō ho‘i i ka ‘oihana ho‘okipa ma o ka wehewehe ‘ana i ke ‘ano o ka ho‘okipa Hawai‘i a me kekahi mau lōina Hawai‘i o ka ho‘okipa. ‘O *Ho‘okipa: The Hawaiian Values of Hospitality* kekahi puke. Ma loko o ia puke li‘ili‘i nei, ua wehewehe ‘ia he ‘ekolu kumu e nui ai ia mea he ho‘okipa. ‘Akahi, ua pili ka ho‘okipa i ke aloha kekahi i kekahi, ka lokomaika‘i, a me ke kōkua aku a kōkua mai. ‘Alua, he mea nui ka ‘ohana i ka po‘e kahiko a hiki i kēia lā. No laila i ka hele ‘ana mai o ka malihini i ka wā kahiko (a i kēia wā pū paha kekahi) ‘a‘ole maopopo i ke kama‘āina. He ‘ohana paha ka malihini a ‘a‘ole paha. No laila, e aho e ho‘okipa maika‘i aku iā lākou me he ‘ohana lā. ‘Akolu ho‘i, ‘oia mamao kahi e huaka‘i ai ka po‘e kahiko, ke ‘ole ho‘i ka ho‘okipa ‘a‘ohe wahi e loa‘a ai ka ‘ai a me kahi ‘olu e moe aku ai (G. S. Kanahale, 1982). He palapala kēia i hana ‘ia no ka pono o ka ‘oihana ho‘okipa, a no laila, he mau ‘ike papa‘u wale nō i wehewehe ‘ia ma kēia puke. He hō‘ailona nō na‘e kēia e ‘ike ai kākou a minamina nō ka ‘oihana ho‘okipa i kēia mau ‘ike. E ho‘i hou mai ana kāua i kēia palapala ma ka Mokuna III.

Ma muli paha o ka hana a Kanahale i ho‘okumu ai ke Ke‘ena Kuleana Hawai‘i, ‘o ia ho‘i ka Office of Hawaiian Affairs, i kekahi puke heluhelu ‘o *Ho‘okipa: Hawaiian Hospitality*. Ma loko o ia puke i wehewehe ‘ia ai nā māhele like ‘ole o ka ho‘okipa e like me ka heahea, ka makana a pēlā wale aku. ‘O kekahi mea waiwai o kēia puke, ua wehewehe ‘ia kekahi mau mo‘olelo kahiko no ka ho‘okipa ‘ana kekahi. ‘O kahi mo‘olelo punahele i hō‘ike ‘ia ma loko o kēia puke, ‘o ia ka mo‘olelo o ka ‘ōlelo no‘eau, “Na ka puaa e ai a na ka puaa ana paha e ai” a pili kēia i kekahi kūlanakauhale i pī ko lākou ‘ano i ka malihini, a make akula nā ‘ohana a pau a ua ‘ai ‘ia lākou e ka puā‘a. Mana‘o ‘ia e ka po‘e kahiko ‘o ka ho‘opa‘i i hola nō ia no ka hānai

‘ole ‘ana o lākou nei i ka malihini i kipa maila iā lākou (*Ho‘okipa hawaiian hospitality*, 1988). E kama‘ilio hou ‘ia kēia ma loko o ka Mokuna III.

‘O ka hapa nui o nā puke i kākau ‘ia no nā mana‘o ho‘okipa Hawai‘i, ua hō‘ike ‘ia nā mo‘olelo kahiko a me nā ‘ōlelo no‘eau, akā ‘a‘ole paha i lilo nā kumu ‘ike ma ka ‘ōlelo Hawai‘i ‘o ia ke kahua e kūkulu a‘e ai i ka papahana noi‘i. No laila, ua ho‘ā‘o ka mea kākau e huli lihi aku i nā ‘ike e pili ana i ka po‘e ‘ōiwi, a me ka hana e pili ana i kā lākou ho‘okipa ‘ana ma waho o Hawai‘i. ‘O ka puke ‘o *Who Owns Native Culture?* (M. F. Brown, 2003) kekahi puke i puka maila. He puke kēia e pili ana i ke kuleana o ka po‘e ‘ōiwi i ko lākou ‘ike iho nō. A‘ole paha e kūlike ana ka po‘e o Hawai‘i nei, akā he pō‘aiapili ‘oko‘a nō ia e no‘ono‘o ai no ka ho‘okipa, a pēlā e ho‘omaka ai ko‘u ‘auana iki ‘ana i loko o nā pepa noi‘i, kahi o ke kālailai ‘ana i ke kulanā o nā kaiāulu ‘ōiwi a me ka ho‘okipa. ‘A‘ole i nui ka waiwai o kēia puke i kēia papahana noi‘i, akā e nānā ‘ia ana kekahi māhele o nā mana‘o o ia puke ma ka Mokuna III.

2.2.5 Nā Pepa Nui

‘O kekahi pepa i heluhelu ‘ia e pili ana i ka po‘e ‘ōiwi ma ka ‘oihana ho‘okipa ‘o ia ho‘i ‘o *Indigenous Tourism The Paradox Of Gaze And Resistance* (Bunten, 2010). He pepa kēia e pili ana i nā hihia a me ka hukihuki ‘ana o ka po‘e ‘ōiwi e hana ‘ia nei ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa, a pēlā e loa‘a nei ke kālā e pono ai ke ola ‘ana. Kama‘ilio ‘ia nā lāhui he nui o ka Pākīpika, a kuhi ‘ia ka hana ma ke kikowaena Polinekia ma Hawai‘i, ‘o ia ho‘i ka Polynesian Cultural Center. ‘O ka nīnau nui i ka mea kākau o ia pepa, ‘o ia ho‘i, pehea e kū‘ai aku ai i ka lōina me ka pono?⁷ Wahi a Bunten, he mea maika‘i ia ke hana ka po‘e ‘ōiwi ma loko o ia ‘oihana, no ka mea he ‘ano kū‘ē nō ia i ka ‘ōnaehana a ka po‘e no waho mai i loko o ke kaiāulu o ka po‘e ‘ōiwi (Bunten, 2010, p. 53). Mahalo i kēia pepa i ke kuhi ‘ana o ka mana o nā kānaka ‘ōiwi e lawelawe

---

⁷ Eia ka ‘ōlelo e pa‘a nei ma ka pepa, “How do you go about selling culture without selling out?” (Bunten, 2010, p. 53)

nei i ka hana ma ka ‘oihana ho‘okipa, no ka mea mana‘o kou mea kākau, ma ka mana o nā kānaka ‘ōiwi e hana nei ma ka ‘oihana ho‘okipa, e lilo ai ia ‘oihana i mea pono. E ho‘omohala hou ‘ia ana kēia mana‘o ma loko o ka Mokuna III.

Ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa, aia nō he mau lōina e ho‘omau ‘ia nei e ka ‘oihana ho‘okipa i mana‘o nui ‘ia he mea maika‘i, ‘o ka hā‘awi lei ‘ana. I loko o ka pepa ‘o *Polynesian Leis* na E.D.W. Brown (1931), a he pepa ‘ano kahikohiko nō kēia, i wehewehe ‘ia ai kekahi mau mana‘o no ka lei a me ke kumu i waiwai ai i ka po‘e o Polinekia. Helu papa maila ‘o ua Brown nei i nā mea i waiwai ai ka lei, a me nā ‘ano lei like ‘ole o ka po‘e Polinekia. Ma Hawai‘i nei a ma loko ho‘i o ka ‘oihana ho‘okipa, he mea nui ka lei. Mahalo iā Brown i nā mana‘o āna i kākau ai, ‘oiai ua nānā ‘o ua Brown nei i ka hana o ka wā kahiko no kēia mau lōina. Malia paha he mau mana‘o hou ia o ke au nei, akā kāka‘ikahi nā pepa i kākau kiko‘ī ‘ia me kā Brown i hō‘ike maila. E kipa hou ‘ia ana ia mau mana‘o ma ka Mokuna III.

Oiai e huli ana kēia i ka ‘ike no ka ho‘okipa, ‘o ka mea ‘ai kekahi māhele i ‘ike pinepine ‘ia mai kīnohi mai no ka ho‘okipa ‘ana. Ua kama‘ilio ‘ia ka ‘ai a me ka pilina o ka ho‘okipa ma ka pepa ‘o *Did East Polynesians Have A Concept of Luxury Foods?* I waiwai kēia pepa i ka ho‘omaopopo ‘ana i kekahi mau kūlana ki‘eki‘e o ka mea‘ai e ‘ai ‘ia ai, a wahi a ia pepa, ua kūlike ka ho‘okipa ‘ana me ka ‘ai a puni ka honua (Leach, 2003, p. 451). ‘O ka mana‘o o kēia ‘o ia ho‘i, ‘a‘ohe ho‘okipa me ka ‘ole o ka ‘ai. A laila, wehewehe ‘ia nā kūlana like ‘ole o ka mea ‘ai ma nā wahi like ‘ole o ka Pākīpika. ‘O ka mea ‘ai, he māhele nui ia no ka ho‘okipa, wahi a Fong, he mahalo ‘ia nā mana‘o ma kēia pepa. E kipa hou ‘ia ana kēia mana‘o ma ka Mokuna III.

Hoihoi kēia kilo ‘ana ma loko o ka ‘ai, a ua ‘ano pili i nā mana‘o a Kirch i kākau ai ma kāna pepa ‘o *New Archaeological Insights Into Food and Status*, a ho‘olele ‘o ia i ka nīnau ‘o ia ho‘i, he aha lā ka mana‘o o ka ‘ai a me ka i‘a? (Kirch & O‘day, 2003, p. 486) ‘Oiai, ‘a‘ole paha

ka i‘a e like me ka i‘a ma ke kai wale nō. Nānā ‘ia ma loko o kēia pepa kekahi mau wahi ma Hawai‘i, a me kekahi mau ‘ōlelo kaulana nō ia mau ‘āina e ho‘opili ‘ia ana i ka ‘ai. He pepa maika‘i kēia e ‘ike ai i kekahi mau mana‘o no ka ‘ai ma nā ‘āina like ‘ole o Hawai‘i nei, a e wehewehe hou ‘ia ana nō ma loko o ka Mokuna III.

‘O kekahi pepa e hō‘ike ana i ke ko‘iko‘i o ka ho‘omaopopo ‘ana o ka po‘e ho‘okipa (ma ke ‘ano ‘oihana ho‘okipa a ma loko nō ho‘i o ke kaiāulu kekahi) ‘o ia ho‘i ‘o *Ki‘i Pāpālua* na Lia Keawe. He pepa kēia e kama‘ilio ana no ke kūlana o ka wahine hula, a me ka loli ‘ana o ia ki‘i ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa a he mea i pono kū‘ai wale ‘ia. Ua hana ‘ia ke ki‘i o ka wahine hula i mea e paipai ai i ka ‘oihana ho‘okipa, akā minamina ‘o Keawe i kēia hana. Kuhi aku ‘o ia ma loko o kāna pepa i ka mo‘olelo Hawai‘i, ‘o ia kekahi mea nui e hō‘ike ana i nā mana‘o o ka po‘e kahiko. I loko nō o kā ia nei kū‘ē ‘ana, kuhi aku ‘o ia i ka mo‘olelo kahiko, ‘o ia ka mea e hō‘ike aku ai i kona mau mana‘o. Pēlā ka mana‘o o kēia mea kākau kekahi, a e ho‘omau ‘ia mai ana kēia kama‘ilio ma ka Mokuna III. Nui ka mahalo i kēia pepa i la‘ana e wehewehe ai i kekahi mana‘o hou aku no ka ho‘okipa a me ka ‘oko‘a ma ke kaiāulu kekahi. ‘O ia nō ka kēia mea kākau e lawelawe nei ma loko o nā kaiāulu ‘elua o ka ‘ōlelo Hawai‘i, a me ka ‘oihana ho‘okipa kekahi.

2.3 Panina Nā Mea I Ho‘opuka ‘Ē ‘Ia

‘O ia a‘ela ka helu papa ‘ana o kekahi mau kumu ‘ike i nānā nui ‘ia ai i mea e ho‘okahua ai i ka papahana noi‘i. Ma ka heluhelu a kālailai ‘ana i nā ‘ike i loa‘a, ua pa‘a nō nā mana‘o ma ka waihona no‘ono‘o no ka wae ‘ana i nā hua ‘ōlelo, a me nā ‘ōlelo no‘eau e pili ana i ia mea he ho‘okipa Hawai‘i a kou mea kākau i kuhi ai. ‘O kēia mokuna ka mea nāna e kau palena ana i kēia ‘imi noi‘i ‘ana, a ma ka mokuna ‘ē a‘e e nānā ‘ia ai ka mohala ‘ana mai o nā ‘ike mai loko mai o nā kumu ‘ike i helu papa ‘ia a‘ela, a me ke ka‘ina o ka papahana noi‘i.

MOKUNA III: KE ‘ANO O KA NOI‘I

3.0 Ho‘olauna I Ke ‘Ano O Ka Noi‘i ‘Ana

He mea ka papahana laeo‘o ‘ōlelo Hawai‘i e ho‘okahua ai i ka mākaukau ‘imi noi‘i a me ka mākaukau o ka ‘ōlelo Hawai‘i nō ho‘i kekahi. No ia kumu au e wehewehe a‘e ai i ke alahahele a‘u i hehi ai ma loko o ia lawelawe ‘ana. Ma ka noi‘i ‘ana i nā mea e pili ana i ka ho‘okipa Hawai‘i, ua ahuwale ka nele, i loko nō o ka nui o ka ho‘okipa ‘ana ma nā kaiāulu, nā ‘oihana, a me nā ‘ohana nō ho‘i i laulaha ‘ole ka ‘ike a me ka lolina. Ua kāka‘ikahi ka noi‘i no ka ho‘okipa Hawai‘i, a he keu ho‘i ke kāka‘ikahi o ka noi‘i ‘ana no ka ho‘okipa ma o ka ‘ōlelo Hawai‘i kekahi. Eia kekahi, aia nō kou mea kākau ke lawelawe nei i ka hana ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa o Hawai‘i nei. No laila, pēlā i lilo ai ka lolina ho‘okipa ma loko o nā kumu ‘ike ‘ōlelo Hawai‘i, a me ka pilina o ia mea i ka ‘oihana ho‘okipa o ke au nei, ‘o ia ke kahua o kēia papahana noi‘i. No laila, eia mai ke ka‘ina o ka lawelawe ‘ana i nei noi‘i ma ka ho‘opa‘a mua ‘ana i ke kahua. Ua nānā mua ‘ia he mau hunahuna ‘ike ‘ōlelo Hawai‘i mai nā hua ‘ōlelo Hawai‘i a me nā ‘ōlelo no‘eau mai. Komo pū akula kēia i ka heluhelu nui ‘ana i nā kumu ‘ike ho‘okipa a lolina Hawai‘i i helu papa ‘ia aku nei ma ka Mokuna II. A pa‘a mai ka hi‘ohi‘ona o ia mau pō‘aiapili, a laila, e ho‘omohala ‘ia he papahana kālailai mo‘olelo Hawai‘i i mea e loa‘a ai kekahi ‘ike no ka ho‘okipa ma o ke ka‘ao Hawai‘i. ‘O ke kālailai ‘ana ho‘i i nā ‘ike i loa‘a mai ma ua papahana kālailai mo‘olelo Hawai‘i nei, aia nō ia ma ka Mokuna IV o nei pepa nui akā e wehewehe ‘ia ana kona hō‘oloke‘a ‘ia ‘ana ma loko o nei mokuna.

3.1 Ka Papahana Hō‘ili‘ili Hua ‘Ōlelo

‘O ka hana mua ‘o ia ho‘i, ka hō‘ili‘ili ‘ana i nā hua ‘ōlelo Hawai‘i i mea e ho‘okahua ai i ka ‘ike no ia mea he ho‘okipa Hawai‘i. He mea ma‘a mau ia ma loko o kekahi mau papa a ka mea kākau i komo aku ai, ‘o ia ho‘i ka hō‘ili‘ili ‘ana i nā hua ‘ōlelo a pau e pili ana i kekahi

kumuhana, i mea e loa‘a ai kekahi huina hua ‘ōlelo. ‘Oiai he a‘o ‘ōlelo ‘elua ka hapanui o nā haumāna o ke kulanui, ‘a‘ole i pa‘a nā hua ‘ōlelo a pau ma ka papa o ka na‘au, no laila he ha‘awina ia e a‘o ai a e ho‘opa‘a ai i ka ‘ike hou. No laila, ua huli nowelo akula kou mea kākau i loko o ka puke wehewehe ‘ōlelo a Pukui lāua ‘o Elbert (1986) a me ka puke wehewehe a Andrews (1865) a loa‘a maila he mau hua ‘ōlelo i kuhi ‘ia he pili nō i nā hi‘ohi‘ona like ‘ole o ia mea he ho‘okipa Hawai‘i ma nā māhele i kuhikuhi ‘ia e Randie Fong ma kāna pepa, ‘o ia ho‘i ka heahea, ka mea ‘ai, ke kuleana, ka le‘ale‘a, a me ka makana (Fong, 1994, p. 27). Eia hou, ua mālama ‘ia nā hua ‘ōlelo i pili i ka ho‘okipa ‘ana a me ke kipa wale ‘ana kekahi. Ua komo nō nā hua ‘ōlelo e pili ana i ka hānai ‘ana i nā hoa aloha a me nā hoa kipa, pau pū me kekahi mau hua ‘ōlelo e pili ana i nā ‘aha‘aina like ‘ole. ‘O ia iholā nā kumu i wae ‘ia ai ua mau hua ‘ōlelo nei. Mai loko mai ho‘i o ia mau ‘ao‘ao he lehulehu, ua kuhi ‘ia akula nā hua ‘ōlelo he 102 no loko mai o ka puke wehewehe a Pukui & Elbert, a laila he 96 i loko o nā ‘ao‘ao o ka puke wehewehe a Andrews. No laila, ma ka nānā ‘ana i kēia mau hua ‘ōlelo a me nā mana‘o like ‘ole, pēlā e kau palena ‘ia ai ka mana‘o nō ia mea he ho‘okipa. Me he mea lā, he mau hōkū kēia mau hua ‘ōlelo pākahi o ka lani, a kuhi ‘ia ua po‘e hua ‘ōlelo he ‘ohana hōkū ‘o ia nona ka inoa o ka ho‘okipa.

3.1.1 *Kā Pukui lāua ‘o Elbert Puke Wehewehe*

Mai loko mai o ka puke wehewehe ‘ōlelo a Pukui & Elbert, ‘o *A‘a (Mary Kawena Pukui & Elbert, 1986, p. 1)* kekahi hua ‘ōlelo a ‘o ka mana‘o ho‘i he aloha a welina ‘ana kekahi me ka ho‘okipa hau‘oli. ‘A‘ole paha i laha loa kēia hua ‘ōlelo ma loko o nā papa ‘ōlelo Hawai‘i o ke kulanui. He mea nui ka ho‘omaopopo ‘ana, aia nō he mau hua ‘ōlelo hou aku no ka ho‘okipa, a hiki nō ke a‘o ‘ia ma ka puka ‘ana mai ma kēia noi‘i ‘ana.

‘O *‘āne‘e* kekahi hua ‘ōlelo i ‘ike makamua ‘ia ma loko o kā Pukui lāua ‘o Elbert puke, a ‘o ka mana‘o ‘o ia ho‘i, ka hele ‘ana o kekahi kanaka i kahi i makemake ‘ole ‘ia ai ‘o ia e nā

kama‘āina o ia wahi (Mary Kawena Pukui & Elbert, 1986, p. 25). He hua ‘ōlelo kēia e hō‘ike ana i kekahi kūlana o ka malihini i kipa mai, a me he mea lā, ua ‘ike pinepine ‘ia paha kēia ‘ano malihini ‘āne‘e a pēlā i mahu‘i ai ka mea kākau, ‘a‘ole paha i ho‘okipa ‘ia nā kānaka a pau o ka hele ‘ana mai mai nā wahi like ‘ole. He hua ‘ōlelo ‘ano ‘ino kēia, ‘o ia ho‘i, ‘a‘ole makemake ‘ia ka ‘āne‘e e ka po‘e kahiko. I loko o ke kaiāulu ‘ōlelo Hawai‘i ma ke kulanui, he ‘ōlelo ‘ia he mea nui ka ho‘okipa ‘ana i ka malihini akā, inā he ‘āne‘e wale nō ke kūlana o ia malihini, pehea lā ke kūlana o ka ho‘okipa ‘ia ‘ana? Me ia mana‘o e kuhi ai kou mea kākau, ‘a‘ole paha i ho‘okipa Hawai‘i ‘ia nā kānaka a pau o ka wā kahiko me ka “pu‘uwai hāmama” e like me ka mana‘o e laha nei ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa.

Eia hou, ka hua ‘ōlelo ‘o *muakua* no ke kanaka i makemake ‘ole e launa aku me kekahi kanaka, a he loko‘ino nō ho‘i (Mary Kawena Pukui & Elbert, 1986). ‘O kahi nīnau e kupu mai ana no ka ho‘omaopopo ‘ana mai i ka mana‘o nui o kēia hua ‘ōlelo ‘o ia ho‘i, e aha ana lā ka hopena o ke kanaka i hulikua aku i nā kānaka? He mea nui anei ka ho‘okipa ‘ana i ka malihini no kēia kanaka muakua? Ua kuhi akula ‘o Pukui mā, ‘a‘ole i hiki i ke kanaka me ke kūlana makua ke a‘o mai i ka ho‘okipa maika‘i ‘ana i ka malihini. Inā he muakua ke ‘ano, ‘a‘ole paha e hiki a‘e i ke kūlana muakua. No laila, e kama‘ilio hou ‘ia ana kēia mana‘o o Pukui mā ma ka māhele noi‘i o nei mokuna.

‘O kekahi hua ‘ōlelo, ‘o ia ho‘i ‘o *hanile*, a ‘o ka mana‘o, ‘o ia ho‘i ka ho‘omākaukau ‘ana e ho‘okipa i ka malihini (Mary Kawena Pukui & Elbert, 1986). Ma ka loa‘a ‘ana mai o kēia hua ‘ōlelo no‘ono‘o i hola kou mea kākau, he mea nui ka ho‘omākaukau mua ‘ana ma mua o ka ho‘okipa ‘ana, ‘a‘ole ia he hana pupuāhulu e hana wale aku ai nō i ka wā e hiki mai ai ka malihini. A ‘oiai he mea ho‘omākaukau mua ‘ia ka ho‘okipa ‘ana, he loina ‘i‘o nō paha ia i a‘o ‘ia aku i nā hanauna hou.

‘O ka *makamaka* ka hopena o ka ho‘okipa, wahi a ka ‘ōlelo a Fong, a he hua ‘ōlelo kēia i loa‘a ma ka puke wehewehe kekahi. Ma ka ‘ōlelo a Fong, inā kupu mai ka pilina hoa mai loko mai o ka ho‘okipa ‘ana, e lilo ia mau kama‘āina a me ka malihini he mau *makamaka*, he hoa ma muli o ka ho‘okipa maika‘i ‘ana (Fong, 1994, p. 96). Minamina ka loa‘a ‘ole ‘ana o kēia mana‘o e like me ka mea i kuhi ‘ia maila e Fong ma loko o ka puke wehewehe. He hoapili a he mea ho‘okipa maika‘i ho‘i ka mana‘o o ia hua ‘ōlelo ma ka puke wehewehe a Pukui (Mary Kawena Pukui & Elbert, 1986). ‘O ka mea hilu loa ma ‘ane‘i, ua loa‘a mai kēia ‘ike iā Fong no loko mai o kekahi puke a Pukui, a ‘a‘ole i komo ma ka puke wehewehe a Pukui. ‘A‘ole ho‘i i lawa ka ‘alawa ‘ana ma ka puke wehewehe! E like nō me ka ‘ōlelo a kahiko: ‘a‘ole pau ka ‘ike ma ka hālau ho‘okahi. No laila, he kūpono kēia noi‘i e kipa ai i nā hālau like ‘ole.

3.1.2 *Kā Andrews Puke Wehewehe*

‘O ka puke wehewehe a Andrews (1865) kekahi puke ‘ē a‘e i nānā ‘ia a huli nowelo ‘ia akula ho‘i i mea e loa‘a mai ai kekahi mau hua ‘ōlelo e ho‘okahua mai ana i ka‘u papahana noi‘i. ‘Oko‘a nō ho‘i ka pō‘aiapili o kāna puke wehewehe no ka mea, ua haku ‘ia i ka wā e ola ana ho‘i ka ‘ōlelo makuahine ma ka ‘āina, a no laila aia kekahi mau mana‘o ma ka ‘ōlelo haole a me ka ‘ōlelo Hawai‘i. Eia kekahi, ‘a‘ohe ‘okina a kahakō ma nā hua ‘ōlelo e like me ke kaila e laulaha nei ma ko kākou kaiāulu a‘o ‘ōlelo ‘elua, a ua koho kou mea kākau e waiho i nā hua ‘ōlelo e like me ke ‘ano i kākau ‘ia ai ma loko o ia puke wehewehe, o hemahema ka ho‘okomo ‘ia ‘ana a alaka‘i hewa ‘ia ka mea heluhelu. Eia mai kekahi mau hua ‘ōlelo me nā mana‘o hoihoi.

‘O ka hua ‘ōlelo mua e kuhi ai ‘o ia ho‘i, ‘o *aolehoina* a he ‘ano welina kēia wahi a ka puke wehewehe a Andrews (Andrews, 1865). ‘Akahi nō a ‘ike i kēia hua ‘ōlelo a inā ‘a‘ole i ho‘omaopopo mua ‘ia, i ka ‘ike ‘ana i kēia hua ‘ōlelo ma loko o ka noi‘i, he mea ‘ano ‘ē wale nō i ka maka o kou mea kākau. Malia paha e hō‘ike ana nā māhele o ka hua ‘ōlelo i kekahi

kuana‘ike o ka ho‘okipa, ‘o ia ho‘i ke welina ‘ia maila ka malihini, ‘a‘ole mea nāna i pani hou aku i ka welina. He kuana‘ike ‘oko‘a kēia a‘u e nanalu nei ‘oia au e noi‘i ana.

‘O ka hua ‘ōlelo ‘o *uluhua*, he hua ‘ōlelo i ma‘a i ka lohe ‘ia e nā kānaka like ‘ole, akā ma loko o ka puke a Andrews, ‘o ka mana‘o nui ‘o ia ho‘i, he ‘i‘ini ma ka na‘au o ke kama‘āina e ha‘alele ka malihini no ka mea, ua lawa ke kipa ‘ana a pau paha ka mana‘o ‘olu‘olu (Andrews, 1865). ‘A‘ole paha nui ke kama‘ilio ‘ia ‘ana no ka palena o ka ho‘omanawanui o ke kama‘āina i ka malihini, akā he ‘oia‘i‘o nō paha ia. Mana‘o ‘ia ‘o ka po‘e Hawai‘i, he po‘e hā‘awi pau loa i ke aloha ma ka ho‘okipa ‘ana, akā he palena ko nā kānaka a pau. He mana‘o kū‘ē paha kēia i ka mana‘o o ka lehulehu i kēia mau lā.

‘O kekahi hua ‘ōlelo ‘o *hoolalelale* a ‘o ia ho‘i ka ho‘omākaukau koke ‘ana no ka hiki ‘ana mai o ka malihini wahi a kā Andrews puke (1865). I ka loa‘a ‘ana mai o kēia hua ‘ōlelo, ua no‘ono‘o ka mea kākau, he ‘oko‘a paha ka ho‘olalelale ‘ana a ‘oko‘a nō paha ka ho‘omākaukau pono ‘ana e ho‘okipa aku i ka malihini. E like ho‘i me ka loa‘a ‘ana mai o ka hua ‘ōlelo ‘o *hanile* ma mua iho nei, he mau hua ‘ōlelo nō ia e pili ana i ka ho‘omākaukau hoa kipa.

I ka ‘ike ‘ana i ka hua ‘ōlelo ‘o *walina* a he pane ia i ka welina ‘ana mai wahi a kā Andrews puke (1865), ua mana‘o au he waiwai kēia mana‘o i ka wā noi‘i no ka nui o nā ‘ano like ‘ole o nā hua ‘ōlelo pākahi e pili ana i ka ho‘okipa. Ma ka ho‘omaopopo ‘ana i ka mana‘o nui o kēia hua ‘ōlelo he pane ho‘i, he mea ia e kōkua ai ma ka ho‘omaopopo ‘ana i ke kūlana o nā kānaka ma loko o ka ho‘okipa. Me ia mana‘o, ma ka ho‘omaopopo ‘ana i kēia mau ‘ike, hiki ke kuhi aku i nā pane o kēia mau nīnau nei: “‘O wai ke aloha mua aku? ‘O wai ke pane mai?” He mea nui paha kēia i ka ho‘omaopopo ‘ana i kekahi mau hi‘ohi‘ona o ka ho‘okipa!

‘O ka hua ‘ōlelo hope, ‘o ia ho‘i o *mahamaha*. Ma loko o kā Andrews puke, a he hua ‘ōlelo kēia no ka ho‘ālohaloha ‘ana a me ka ho‘okipa ‘ana kekahi (Andrews, 1865). I ka wā e a‘o

ana o ka mea kākau i ka ‘ōlelo Hawai‘i, ‘a‘ole i kuhi iki ‘ia kēia hua ‘ōlelo no ka ho‘okipa ‘ana, a no laila, he mea kēia e ho‘omaopopo a‘e ai au i nā ‘ano like ‘ole o nā hua ‘ōlelo i pa‘a ‘ole ma ka papa o ku‘u na‘au. He mea kēia e akahēle loa ai au i ko‘u kālailai ‘ana i nā hua ‘ōlelo like ‘ole ma kēia wā ho‘okahua ‘ike o ka papahana noi‘i. He ha‘awina maika‘i nō ia.

3.2 Nā ‘Ōlelo No‘eau E Pili Ana I Ka Ho‘okipa Hawai‘i

Ma hope o ka nānā ‘ana i nā mana‘o like ‘ole o nā hua ‘ōlelo mai loko mai o nā puke wehewehe, ua huli aku ka no‘ono‘o i nā ‘ōlelo no‘eau. Ma loko o nā mo‘olelo ka‘ao, nā mo‘omeheu a me nā ‘ano pō‘aiapili like ‘ole ‘o ka ‘ōlelo no‘eau paha ka mea e nani ai kā kākou ‘ōlelo, a e ‘oko‘a pū ai ho‘i ke kuana‘ike Hawai‘i. I ka wā i ho‘omaka a‘e ai kēia i ka heluhelu no ka noi‘i ‘ana, ua ‘ike ‘ia nō kekahi mau ‘ōlelo no‘eau e hō‘ike ana i kekahi mau mana‘o kahiko, a he ha‘awina kuluma paha, a pēlā i mana‘o ai kēia, he maika‘i paha ka nānā ‘ana ma ka puke ‘ōlelo no‘eau a Pukui mā i hō‘ili‘ili ai. Pēlā i pa‘a ai kekahi māhele hou aku ma ke kahua o ka papahana noi‘i. No ia mau kumu i huli nowelo ‘ia ai nā kino lahilahi o ka puke ‘ōlelo no‘eau i hō‘ili‘ili ‘ia e Pukui (1983). Eia mai kekahi mau ‘ōlelo no‘eau i kū i ka hoi a i lilo akula he mau hō‘ike i kekahi mau hi‘ohi‘ona o ia mea he ho‘okipa Hawai‘i.

‘Akahi, ‘o ia ka ‘ōlelo no‘eau #211 ‘o ia ho‘i ‘o “‘A‘ohe u‘i hele wale o Kohala” (Mary Kawena Pukui, 1983, p. 25). Wahi a ka puke, he ‘ōlelo ho‘ohanohano kēia i ke kanaka i kipa mai me ka lokomaika‘i o ka hā‘awi makana a i ‘ole ka lima kōkua paha. Kuhi ‘ia ‘o Honomaka‘u, ma Kohala ho‘i, ‘o ia ka ‘āina nona kēia ‘ōlelo no‘eau. I ka mana‘o o ka mea kākau, he hō‘ike maika‘i ia i ke kuleana o ka malihini i kona kipa ‘ana i kekahi wahi. Mana‘o ‘ia paha, he kuleana ka ho‘okipa ‘ana na ke kama‘āina wale nō, akā he hō‘ailona kēia ‘ōlelo no‘eau, aia kā he kuleana ho‘i ko ka malihini i ke kipa ‘ana mai i ke kama‘āina. ‘O ke kōkua aku i ke kama‘āina i kekahi hana kekahi uku, ma kahi i loa‘a ‘ole ai kahi pū‘olo e makana aku ai i ka hoa kipa.

Eia mai kekahi ‘ōlelo mai loko mai o ka puke ‘ōlelo no‘eau, #230 “‘A‘ole no i i‘ike ke kanaka i na nani o kona wahi i hānau ‘ia ai” (Mary Kawena Pukui, 1983, p. 27). Ke hō‘ike mai nei kēia ‘ōlelo no‘eau i ke ko‘iko‘i o ka māka‘ika‘i ‘ana i ka po‘e Hawai‘i kahiko, a no laila ‘oiai he mea ko‘iko‘i ia, a he mea ka ho‘okipa e pono ai ka malihini ma kona alahele mehameha o ka hehi ‘ana aku i ka wā kahiko, pēlā i paepae ‘ia a‘e ai ke kahua o ka ho‘okipa maika‘i i luna a lilo ia he mea nui. He nani ho‘i ka mana‘o o ka ulu ‘ana o ka mahalo i loko o ke kanaka. Penei paha ka pō‘aiapili o ka wā kahiko: he mea nui ka māka‘ika‘i, no laila e kāko‘o ‘ia ka malihini ma kāna huaka‘i aloha one hānau i ka mana‘o ha‘aha‘a o ka mea kākau.

Ma ia pō‘aiapili like ho‘i ka ‘ōlelo no‘eau #858 ‘o ia ho‘i, “He ola i ka leo kāhea” (Mary Kawena Pukui, 1983, p. 93). Ma ke alahele o ka malihini e ‘auana hele ana ma ka ‘āina, hele a mālo‘elo‘e ke kino a pupuāhulu ho‘i ka no‘ono‘o. I kekahi manawa, mana‘o ana paha e hā‘awi pio i ke ala nui i huaka‘i ai a huli ho‘i no ka hale. Aia nō na‘e ka leo kāhea a kama‘āina e heahea mai ana e kipa kauhale, kahi ho‘i ia e lako ai ka ‘ai a me ka wai. ‘O ia akula paha ka pō‘aiapili mai loko mai ona ka mana‘o nui o ia ‘ōlelo no‘eau a he hō‘ike ia i ke kauka‘i nui ‘ana a ka po‘e huaka‘i hele i ka ho‘okipa malihini ‘ia ‘ana mai ona e ke kama‘āina.

I ka ho‘okipa ‘ia ‘ana mai o ka malihini, he mau palena nō ho‘i paha ko ka ho‘okipa ‘ana e like me ka mana‘o i hō‘ike ‘ia a‘e nei ma ka ‘ōlelo no‘eau #1078 ‘o ia ho‘i “Ho‘okāhi nō lā o ka malihini” (Mary Kawena Pukui, 1983, p. 115). He mea nui kēia mana‘o a me ka ho‘omaopopo ‘ana aku i kona mana‘o nui, ‘a‘ole ho‘i ka ho‘okipa he mea e noho mau loa ai ka malihini a haumaka‘iole. Eia na‘e, he mea ia no ka manawa wale nō, e kāko‘o ana i ke kanaka ma kona huaka‘i. Ho‘okahi wale nō lā o ka malihini ‘ana a laila, he kuleana ho‘i ma kauhale.

Eia kekahi lōina pa‘a i hō‘ike ‘ia ma ka ‘ōlelo no‘eau, ‘o ia ho‘i ka ‘ōlelo no‘eau #1148 “‘Iaia a hiki, make ka puaa” (Mary Kawena Pukui, 1983, p. 125). He hō‘ike kēia i kahi lōina pa‘a

i lawelawe ‘ia i ka wā o ka ho‘okipa ‘ana, ‘o ia ho‘i, i ka hiki ‘ana mai o ka malihini, he mea ma‘a mau paha ka make ‘ana o ka pua‘a no ka malihini ko‘iko‘i wahi a ka wehewehena ma loko o ka puke wehewehe ‘ōlelo no‘eau. He mea hiwahiwa ka pua‘a, no laila ke hō‘ike nei paha kēia ‘ōlelo no‘eau ‘o ka pua‘a kekahi ‘ai maika‘i loa no ka hānai ‘ana i ka malihini. Ma loko o nā mo‘olelo ka‘ao e loa‘a mai ana kekahi mau mea ‘ai hou aku e hānai aku ai i ka malihini.

‘Oiai he lolina laha ka ho‘okipa a puni ‘o Hawai‘i nei, aia nō he mau hō‘ailona e pili ana i ka ho‘okipa i ‘ike ‘ole ‘ia e kākou. Eia mai ho‘okahi ‘ōlelo i hō‘ike ‘ia ma ka ‘ōlelo no‘eau #1495 ‘o ia ho‘i, “Kani ka moa i ka ‘īpuka, he malihini kipa” (Mary Kawena Pukui, 1983, p. 162). Malia paha ua ‘ano like kēia me ka hae ‘ana a ka ‘īlio i ka hiki ‘ana mai o kahi malihini ma ka puka o ka hale e like me ka hana ahuwale o ke au nei, akā he mea ia e hō‘ike ai, ‘o ke kani a ka moa, he mea ia e hō‘eu‘eu ai iā kama‘āina mā e hō‘omākaukau no ka malihini i kipa mai, he ‘ano hō‘ailona ho‘okalakupua paha a ‘a‘ole paha. ‘A‘ole i akāka loa ka manawa e pono ai ma waena o ke kani ‘ana a ka moa a me ke kū maoli ‘ana mai o ka malihini ma kauhale, akā ‘o kēia ‘ano hō‘ailona kekahi mea e hoihoi ai a e nani ai ho‘i ka noi‘i ‘ana e pili ana i kēia kumuhana. A i ‘ole, malia paha ke ho‘opilipili ‘ia nei ke kani o ka leo a ka malihini i ka leo o ka moa i kipa ai. He nui nō nā mana‘o like ‘ole e pa‘a nei ma kēia mau ‘ōlelo no‘eau.

‘Akahi ho‘i kēia ‘ōlelo no‘eau, a he nui ho‘i nā ‘ōlelo no‘eau i koe aku akā ‘o ka ‘ōlelo no‘eau #2568 ‘o ia ho‘i ‘o “Pahapaha lei o Polihale” (Mary Kawena Pukui, 1983, p. 282) kekahi ‘ōlelo waiwai i ka‘u noi‘i ‘ana. He hō‘ike kēia i ka makana a ka mea ho‘iho‘i paha e pono ai ka ho‘okipa. I kēia mau lā, he nui ke kūkākūkā ‘ia a namunamu ‘ia paha o ka po‘e malihini i lawe aku i nā mea o ka ‘āina, kekahi ma ke ‘ano kū‘ai a kekahi ho‘i ma ke ‘ano lawe wale, a he ‘ōlelo ‘ia ‘a‘ohe kūpono ke kā‘ili wale ‘ana a ka malihini i ka ha‘i mea. Eia kā, wahi a ka wehewehena o ia ‘ōlelo no‘eau e kau a‘e nei, he mea nui ka lei ‘ana i ka pahapaha i ka po‘e i kipa iā Polihale i

hō‘ailona no ke kipa maoli ‘ana i ia wahi. ‘O ia ho‘i, he mea ‘ano ma‘a mau paha ka lawe ‘ana a ka malihini i kahi mea mai ka ‘āina āna i kipa aku ai, akā he mea kiko‘ī ho‘i a kama‘āina i kuhi ‘ia maila. ‘O kēia kekahi mana‘o a‘u i mahalo ai a i nanalu nui ai ma loko o ka wā o ka heluhelu ‘ana i nā ‘ano kumu ‘ike like ‘ole e pili ana i ka ho‘okipa. Eia a‘e kekahi mau wehewehena o ia māhele o ku‘u noi‘i.

3.3 Nā Mana‘o I Hō‘ili‘ili ‘Ia Ma Nā Kumu ‘Ike Like ‘Ole

No laila ua ho‘okahua ‘ia ka papahana ma o ka ‘ike i loa‘a ia‘u i ka huli ‘ana i nā hua ‘ōlelo a me nā ‘ōlelo no‘eau i ‘ano pili i ka ho‘okipa Hawai‘i. Ma ka huli ‘ana ma ia mau huna ‘ike i kau ‘ia ai kekahi mau palena o ka‘u e huli ai ma loko o nā ‘ano kumu ‘ike like ‘ole no kēia māhele ‘o Nā Mea I Ho‘opuka ‘Ē ‘Ia. Ma ka ho‘omaopopo ‘ana i kēia mau palena o ka ‘ike e pili ana i ka ho‘okipa i wae ‘ia ai kekahi mau ‘ike mai loko mai o kekahi mau puke a pepa paha e pili ana i ka ho‘okipa Hawai‘i ma kekahi ‘ano a me nā mana‘o i pili i ka ‘oihana ho‘okipa ma Hawai‘i nei kekahi. No laila, ua pili kekahi mau kumu ‘ike i ka ho‘okipa a ka Hawai‘i i ke au ma mua a me ke au e ne‘e nei. ‘O kekahi mau kumu ‘ike, ua pili ho‘i i ka ‘oihana ho‘okipa ma Hawai‘i nei a puni ka honua nei, ‘o ka ‘oihana ho‘okipa ke kahua e laha ai ia mea he ho‘okipa Hawai‘i. ‘O ia akula kekahi pahuhopu o kēia papahana noi‘i ‘o ia ho‘i, ka huli ‘ana i ka ‘ike e pono ai ka ‘oihana ho‘okipa i mea e lilo ai ia hana, he māhele hana e kāko‘o ana i nā mea Hawai‘i pololei a ‘oia‘i‘o o ho‘olaha hemahema ‘ia paha nā lōina hanohano a ka Hawai‘i. Ua ‘alawa iki ‘ia aku nei nā kumu ‘ike ma ka Mokuna II o nei pepa.

3.4 Ke Kahua O Ka Noi‘i

Eia mai kekahi mau mana‘o i hā‘upu ai i ka nānā ‘ana i ua mau kumu ‘ike nei.

I kā Randie Fong pepa nui i kākau ai i kona wā e ‘imi ana i ke kēkelē laeo‘o, a he pepa no ka ho‘okipa Hawai‘i, mai laila mai nā māhele o ka ho‘okipai i kuhi mua ‘ia ai ‘o ia ho‘i, ka

heahea, ka mea ‘ai, ke kuleana, ka le‘ale‘a, a me ka makana (Fong, 1994, p. 27). Ua koho ka mea kākau e kau nui aku i ka mana‘o i ia māhele o ka heahea. ‘O ke kumu o ia koho ‘ana ‘o ia ho‘i, ‘o ka heahea kekahi māhele i loa‘a mau ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa no ka mea, ‘o ia ka wā e launa mua ai ka malihini i ke kama‘āina. ‘O nā māhele ‘ē a‘e o ka ho‘okipa i ko Fong kālailai ‘ana, he mea loa‘a i kekahi manawa wale nō i loko o ka ‘oihana. I kā ia nei wehewehe ‘ana no ka ho‘okipa, ua hō‘ike ‘ia nā māhele like ‘ole o ka ho‘okipa ma waho o ka heahea kekahi. ‘O ia akula kekahi kumu e nānā ‘ia ai ka māhele mua o ka ho‘okipa ‘ana, ‘o ka heahea, i mea ho‘i e loa‘a mai ai kekahi mau la‘ana ho‘okipa i hiki ke ho‘ohālikelike ‘ia a ho‘opilipili ‘ia ho‘i i nā mo‘olelo Hawai‘i a me ka ‘oihana ho‘okipa kekahi. No ka mea, ‘o nā kumu ‘ike ‘ōlelo Hawai‘i ka mea e ‘oko‘a ai kēia papahana noi‘i a kou mea kākau i kā ua Fong nei.

‘O kekahi ha‘awina hou aku o nā ‘ike hoihoi he nui ma kā ia nei pepa, ‘o ke ‘ano o nā ‘ōlelo e kūka‘i ana ma nā waha o ke kama‘āina a me ka malihini kekahi mea e ho‘omaopopo ai i ke kuana‘ike Hawai‘i ma ka ho‘okipa ‘ana. Eia hou mai kekahi la‘ana: i ka launa mua ‘ana o nā kānaka malihini, nīnau ‘ia ka ‘āina o ka malihini ma kahi o ka noi ‘ana i ka inoa (Fong, 1994, p. 117). No laila, kuhi nō ‘o ua Fong nei, he mea Hawai‘i nō paha ka nīnau ‘ana, “*No hea mai ‘oe?*” He mea kēia e hō‘oia ai i ke ‘ano nui o ka ‘ōlelo Hawai‘i, a me ke kuana‘ike e pa‘a nei ma ia ‘ōlelo. ‘O ia kekahi kumu o ka mana‘o ‘ana e noi‘i hou ma kēia mea he ho‘okipa i mea e loa‘a ai ka ‘ike e pa‘a nei ma nā kumu ‘ike ma ka ‘ōlelo Hawai‘i. He kuana‘ike kēia i ma‘a mau i nā kānaka ‘ōlelo Hawai‘i, akā no ka pa‘a ‘ole o ka ‘ōlelo i nā kānaka e lawelawe nei i ka hana ma ko kākou ‘oihana ho‘okipa, ‘oko‘a paha ka hopena. Inā ua kū mai ka po‘e kūpuna o kahiko ma kekahi hōkele o ke au nei, ‘o ka nīnau mua e nīnau ‘ia ai ‘o ia paha, ka inoa no ka loina o ka e‘e ‘ana ma ka hōkele. Mana‘o ‘ia paha nā kānaka o ka ‘oihana ho‘okipa, he po‘e maha‘oi e ko kahiko!

Eia hou, kuhi akula ‘o Fong i ka mo‘olelo ‘o Kāne lāua ‘o Kanaloa i mea e hō‘ike ai i kekahi mau ‘ano Hawai‘i o ka ho‘okipa ‘ana. Ua ka‘apuni ‘o Kāne lāua ‘o Kanaloa ma ka ‘āina a ua ho‘omaika‘i akula lāua i nā kanaka i mākaukau ma ka ho‘okipa ‘ana (Fong, 1994, p. 153). He lōina kēia i loa‘a ma kekahi mau pepa a puke paha e pili ana i nā lōina like ‘ole o ka Hawai‘i, ‘o ia ho‘i ke kālailai ‘ana i nā mo‘olelo kahiko. He mana‘o laha kēia ma nā papa ‘ōlelo Hawai‘i, ‘o ia ho‘i, aia ma ka mo‘olelo kahiko ka ‘ike o kahiko a ‘o ia nō paha kā Fong i mana‘o ai. Ua kākō‘o ‘o Fong ma ‘ane‘i i ka mana‘o a kou mea kākau e nānā i nā mo‘olelo kahiko e like me ka mea i kuhi ‘ia ma ka hopena o ka Mokuna I. ‘O ka mea i nele ma kā Fong, ‘o ia nā mo‘olelo piha i pa‘a ma ka ‘ōlelo Hawai‘i. ‘Oiai ‘o nā mo‘olelo Hawai‘i ke kahua o kēia papahana noi‘i, pēlā e kū ‘oko‘a ai.

3.5 Nā Mo‘olelo I Kālailai ‘Ia

Ma ‘ane‘i nō e wehewehe ‘ia ai nā mo‘olelo a kou mea kākau i wae aku ai a heluhelu aku. Aia ma hope aku nō na‘e ka wehewehe ‘ana i ka hana me ia mau mo‘olelo. Eia mai nā mea ‘ekolu:

3.5.1 Ka Mo‘olelo o Mākālei

‘Akahi, ‘o ka mo‘olelo ‘o *He Mo‘olelo No Mākālei Ka ‘Eu‘eu Hiapa‘iole o Kekaha Wai ‘Ole, Ka Mea Nāna Ka “Pā Hī Aku” Kaulana o Kolomikimiki, a me Ka ‘Aha ‘Ahi o Haehaekamanuokaupē* ‘a ka mo‘olelo mua i heluhelu ‘ia aku nei. Ua puka akula kēia mo‘olelo ma ka nūpepa ‘o Ka Hoku o Hawaii mai ka lā 31 o Ianuali i ka makahiki 1928 a hiki i ka lā 21 o ‘Aukake i ka makahiki 1928. Penei a‘e ke ka‘ina o ia mo‘olelo: Ua hānau ‘ia ‘o Mākālei he keiki na Ku‘amokumokuhe‘eia lāua ‘o Kauapō‘aihaleopunalu‘u ma O‘ahu. Ne‘e akula ho‘i ka ‘ohana i ka Moku o Keawe ma Kekaha wai ‘ole o nā Kona. Loa‘a mai ka wai huna ma kekahi ana ma ua wahi ‘o Kona nei i ka makua kāne, a ua mālama ka ‘ohana i ka wai no lākou wale nō. ‘I‘ini ‘o

Mākālei e ‘ike iā Kaua‘i, ‘a‘ole ho‘i ‘o ia e ho‘āo aku i kekahi wahine a ‘ike ‘o ia i ka nani o Kaua‘i, a ‘o ia akula kāna ‘ōlelo pa‘a. No laila, i ke o‘o ‘ana a‘e, ho‘omaka akula ‘o Mākālei e huaka‘i a i Kaua‘i, a ua nui kona ho‘ōho ‘ia ‘ana ma nā wahi a pau āna i kipa aku ai. ‘Akahi kona pae ‘ana ma Kaua‘i, a noho iā Kawaili‘ulā, a hānau mai ‘o Kaleiapaoa, he kāne. A laila, huli ka mo‘olelo a nānā i ko Kaleiapaoa huaka‘i ‘ana i ka Moku o Keawe. Huaka‘i akula ‘o Kaleiapaoa i ka Moku o Keawe ma o nā wahi a Mākālei i kipa mua ai. A laila, i ka hiki ‘ana aku o Kaleiapaoa i Kona o ka Moku o Keawe, hō‘ike akula ‘o ia i nā kama‘āina i ka wai huna o ko ia nei makua kāne, ‘o Mākālei ho‘i a me ka ‘ohana, a noho akula ua Kaleiapaoa nei ma laila a hiki i kekahi wā. ‘O ka mea minamina ma kēia mo‘olelo, ua ‘ano ‘oki ‘ia kona haha‘i ‘ia ‘ana ma ka nūpepa, ‘a‘ole paha i pau pono. Eia na‘e, ma loko o nā māhele i loa‘a, aia nō kekahi mau la‘ana o ka ho‘okipa ‘ana a me ka launa ‘ana o kanaka pū.

3.5.2 *Ka Mo‘olelo o Puaka‘ōhelo*

‘O ka mo‘olelo a‘e ‘o ia ho‘i, ‘o *He Ka‘ao Ho‘onaue Pu‘uwai No Puaka‘ōhelo Ke Kaikamahine Ali‘i Ka U‘i ‘Oikelakela o ka Nani a me ka Maika‘i Nāna i Hehi Kū Nā Kapu O Kuaihelani a me Nu‘umealani. Ka U‘i Hiolo Ai Ke Kapu A Me Ka Mana o Ke Ki‘owai Kupua-Kahi E Hiolo Ai Ka Nani A Me Ka Maika‘i O Nā Mea Kino Kanaka o Ka Honua Nei*. Ua puka akula kēia mo‘olelo mai kā lā 15 o Kēkēmapa i ka makahiki 1893 a hiki i ka lā 18 o ‘Aukake makahiki 1894 ma loko o ka Nupepa Kuokoa. Ua puka like kekahi māhele wale nō o ka mo‘olelo ma ka Nupepa Puka La Kuokoa mai ka lā 13 o Kēkēmapa makahiki 1893 a hiki i ka lā 30 o Kēkēmapa makahiki 1893, akā ‘a‘ole i pau pono, a ua holo loa ma Ka Nupepa Kuokoa. Penei a‘e ka mo‘olelo: Ua hānau ‘ia ‘o Puaka‘ōhelo na Leleiwi lāua ‘o Kapoho ma ka Moku o Keawe a ‘o ia ka muli loa o ‘ehā mau keiki. ‘O Puakauna‘oa ka hiapo, ‘o Puako‘olau, ‘o Puakanakamaika‘i a laila mai ‘o Puaka‘ōhelo. Lawe ‘ia ‘o Puaka‘ōhelo i hānai na Puako‘olau.

Ua moe hewa ‘o Puako‘olau lāua ‘o Puaka‘ōhelo a no ko lāua moe kolohe ‘ana aku i kīpaku ‘ia ai mai Hilo aku e noho ma Kuaihelani, kahi o ka ‘ino e noho ai. No ka loa‘a ‘ole o kahi wa‘a, ua mōhai ko lāua nei kupunahine ‘o Punahoa ho‘i iā ia iho a lilo kona alelo (he mea kupanaha ho‘i i ka mea kākau) i wa‘a no lāua nei. Huaka‘i i hola lāua ma luna ‘o Punahoa he wa‘a. Ua hahai ‘ia lāua e kahi mākaula ‘o Honoka‘ape‘ape a hahai ‘o ia iā lāua a i kona make ‘ana ma Kaua‘i. Pae aku lāua ma nā ‘āina like ‘ole, a ‘o Ni‘ihau nō kekahi a laila mai ‘o Kānehunamoku. Alaka‘i ‘ia lāua e ko lāua kupunahine. Koi ‘ia lāua e ha‘alele i ka le‘a o Kānehunamoku no Kuaihelani. A i ko lāua hiki ‘ana aku ma Kuaihelani, ho‘okipa ‘ia nō lāua e Kapohinamakauakea lāua ‘o Keali‘iwahineokaloa, ‘o lāua nā kia‘i ‘o Kuaihelani a ho‘ā‘o lāua e kōkua iā Puaka‘ōhelo e hiki aku i mua o ke ali‘i o ia ‘āina. ‘O kahi mea minamina ho‘i, ua ‘oki pōkole ‘ia kēia mo‘olelo e ka nūpepa, akā ua loa‘a nō kekahi mau la‘ana no ka noi‘i ‘ana ma loko o ia ‘āpana. ‘O ia akula kekahi mo‘olelo.

3.5.3 *Ka Mo‘olelo o Lā‘ieikawai*

‘O ka mo‘olelo hope i heluhelu ‘ia e ka mea kākau ‘o ia ho‘i, ‘o *Ke Kaa o Laieikawai: Ka Hiwahiwa o Paliuli, Kawahineokaliula* a ua kākau ‘ia e S.N. Haleole a i pa‘i ‘ia ho‘i e Henry M. Whitney i ka makahiki 1863 i Honolulu, O‘ahu. Eia ke ka‘ina o ia mo‘olelo: Ua hānau ‘ia ‘o Lā‘ieikawai lāua ‘o Lā‘ielohelohe a ua lawe malū ‘ia lāua i kahi huna o pepehi ‘ia lāua e ka makua kāne na Kahauokapaka. Ia wā o ka hānau ‘ia ‘ana, ua ho‘omaka ka mākaula ‘o Hulumaniania e hahai i nā hō‘ailona o Lā‘ieikawai e ‘ike mau ‘ia ana. I ke o‘o ‘ana a‘e o ua Lā‘ieikawai nei, ua ho‘ā‘o akula ‘o ‘Aiwōhikupua e ‘imi iā Lā‘ieikawai i wahine nāna. Akā, ua loa‘a mua ‘o ‘Aiwōhikupua iā Hinaikamalama a laila iā Poli‘ahu. I kona hiki ‘ana aku ma kahi o Lā‘ieikawai, ua hō‘ole ‘ia kona ‘i‘ini iā Lā‘ieikawai. No laila, huli ho‘i akula ‘o ‘Aiwōhikupua no Kaua‘i e ki‘i ai i nā kaikamahine ‘o Maileha‘iwale, Mailekaluhe, Mailelauli‘i, Mailepākaha,

a me Kahalomapuana e kōkua aku iā ia ma ke ki‘i hou ‘ana iā Lā‘ieikawai. Ho‘i hou akula ka ‘ohana a pau, ‘a‘ole na‘e i loa‘a ‘o Lā‘ieikawai. No laila, no ko ‘Aiwōhikupua nuha iā lākou i waiho ‘ia ai nā kaikuahine ona ma ka ‘āina o Lā‘ieikawai, a lilo akula lākou he mau ‘aikāne na Lā‘ieikawai. Ho‘ā‘o hou ‘o ‘Aiwōhikupua iā Lā‘ieikawai a ua hō‘ole hou ‘ia kona makemake. Ho‘ā‘o ho‘i ‘o Waka ‘o ia ho‘i ko Lā‘ieikawai kahu ho‘okalakupua, e ho‘opili aku i ke kaikamahine iā Kekalukaluokewa, akā ua lilo na‘e iā Halaaniani ma ka mana o Mali‘o. ‘A‘ole na‘e i maika‘i ia pilina. No laila, ki‘i akula ‘o Kahalaomapuana e huaka‘i i Ke‘alohilani e noi ai i kona hoa hānau ‘o Ka‘ōnohiokalā, he ‘ano akua ho‘i, e iho mai i ka ‘āina a ho‘āo aku iā Lā‘ieikawai. Kipa akula ‘o Kahalomapuana iā Ke‘alohilani a ‘ae maila kona mau mākua e lilo ‘o Ka‘ōnohiokalā i kāne na Lā‘ieikawai. Ho‘opa‘i ‘ia nā kānaka i hana ‘ino aku iā Lā‘ieikawai. Akā, moe kolohe ‘o Ka‘ōnohiokalā iā Lā‘ielohelohe. Ho‘omaopopo ihola ‘o Lā‘ieikawai, a lilo ‘o Ka‘ōnohoiokalā ‘o ia ka lapu mua ma Hawai‘i. Lilo akula nō ho‘i ‘o Lā‘ieikawai ‘o ia ‘o Kawahineokali‘ulā a ho‘omana ‘ia ‘o ia a hiki i kēia lā. Pēlā i pani ‘ia ai ka mo‘olelo o Lā‘ieikawai.

3.6 Nā Puke ‘Ike Hawai‘i Ma Ka ‘Ōlelo Pelekania

No laila, ma ka pa‘a ‘ana o ia kahua a kou mea kākau i komo piha ai ma ka noi‘i ‘ana. Ua hō‘ike ‘ia nā kumu ‘ike i nānā ‘ia ma ka Mokuna II, a eia mai ka mohala ‘ana mai o nā mana‘o i loa‘a aku ma laila.

Ma loko o kā Fong pepa a ma loko ho‘i o nā kumu ‘ike o ka ‘oihana ho‘okipa he nui, ua kuhi ‘ia kekahi mau puke i waiwai i kāna noi‘i ‘ana, a me he mea lā, ‘o ke kōkua ‘ana a Mary Kawena Pukui ka mānai nāna i kui i ua po‘e puke nei i loa‘a ai ka lei e laulaha ai nā ‘ike kūpuna no ka ho‘okipa. ‘O kekahi puke ‘o ia ho‘i, ‘o *Nānā I Ke Kumu I (Mary Kawena Pukui et al., 1972b)*. Ma loko o nā ‘ao‘ao o ia puke i puka ai nā mana‘o like ‘ole no nā mea Hawai‘i, akā ma

ka ‘ao‘ao o ka ho‘okipa, ua hō‘ike ‘ia mai ‘o ka ho‘okipa ka loina pa‘a i ka wā kāhiko, a ‘o ka pī kahi mea i ho‘okae ‘ia.⁸ I ka ho‘ohālikelike ‘ana me ko ke au nei, he au hulikua ia i ka malihini i kipa hewa mai ma ke kālā, akā me ke kuleana ‘ole nō ho‘i, e kuhi ‘ia ana paha kekahi o kākou he po‘e ‘ano ‘ōpiopio o ka no‘ono‘o no ka ‘i‘ini ‘ole e ho‘okipa aku. E like me ka mea i kuhi ‘ia ma ka Mokuna II. Ua wehewehe mai ka puke, ‘o kekahi mea e pono ai ka makua Hawai‘i ‘o ia ho‘i, ka ho‘okipa maika‘i ‘ana i ka malihini no ka mea, he mea ma‘a mau ia i ka po‘e kahiko ka heahea ‘ana aku i ka malihini i ka ‘ike ‘ana aku iā lākou i ka naue ‘ana mai ma nā kāhea e la‘a me “*Heahea!*” a me “*Kāhea ‘ai!*”⁹ No laila, ‘a‘ole e hiki aku kekahi kanaka i ke kūlana makua inā ‘a‘ole i a‘o ‘ia a lawelawe ‘ia ho‘i nā loina o ka ho‘okipa, wahi a ko Mary Kawena Pukui me kona mau hoa haku puke. Inā pēlā, ua aha ‘ia akula i ke au nei a pehea lā i nalowale ai? ‘O ka ‘oihana ho‘okipa paha kekahi wahi e ho‘omaka ai i ka ho‘ōla ‘ana i kēia loina o ka heahea. I ka hiki ‘ana mai o ka malihini, ma kahi o ka ho‘opuka wale ‘ana aku i ke aloha, e heahea paha kākou i ka malihini e komo mai ma ka hale. He la‘ana kēia o nā loina e waiho nei ma loko o nā kumu ‘ike ‘ōlelo Hawai‘i i hiki ke a‘o ‘ia i nā makua Hawai‘i o ke au nei. ‘O ka ho‘ololi ‘ana i ko kākou nohona kauhale me nā ‘ohana kekahi hana nui, akā hiki nō paha ke lilo ka ‘oihana ho‘okipa i kahua e ho‘oma‘ama‘a ai, i mea e ola hou ai kēia mau loina.

Ho‘onui ‘ia kēia kūkākūkā ‘ana ma loko o ka māhele ‘elua o kēia puke ‘o ia ho‘i ‘o *Nānā I Ke Kumu II* (Mary Kawena Pukui et al., 1972a). Ma loko o ia puke, ua ho‘omau ‘ia nā kama‘ilio ‘ana no nā ‘ano loina Hawai‘i like ‘ole, akā no ka ho‘okipa, ua ho‘onui ‘ia ke kama‘ilio ‘ana no ka huaka‘i ‘ana a me ka ho‘okipa ‘ana. E like me ke kuhi i hō‘ike ‘ia ma ka

---

⁸ Eia ka ‘ōlelo i pa‘a ma ka puke, “Hospitality was the rule; stinginess was beyond contempt” (Mary Kawena Pukui et al., 1972b, p. 7)

⁹ Eia ka ‘ōlelo i pa‘a ma ka puke, “Mrs. Pukui points out that traditional *kanaka makua* behavior included, ‘Calling out to visitors when you saw them coming,’ ‘*Heahea! Kāhea ‘ai!*’ Welcome! Come in! Come in and eat!” (Mary Kawena Pukui et al., 1972b, p. 119)

Mokuna II, ua nui nā mana‘o ma kēia puke no ke ‘ano ‘auana hele o ka po‘e Hawai‘i kahiko. Ua hō‘ike ‘ia mai, he kōkua aku a kōkua mai ke kaiāulu ma ka mālama ‘ana i nā keiki i ka‘awale loa aku mai kona hale iho, a ho‘okahi mile aku paha, akā hānai ‘ia ke keiki e ka hoa noho. ‘A‘ohe hopohopo ‘ia ka hana kolohe a kama‘āina i ke keiki malihini.¹⁰ No laila, ua hō‘ike ‘ia mai nei he mea ka ho‘okipa e ho‘opili ai i nā keiki a me nā mākua kekahi, ‘a‘ohe ho‘okae ‘ia ke kamali‘i e hele ho‘okahi ana ma ke alahele. Eia pū kekahi, he kama‘ilio ‘ia ho‘i kekahi o nā lōina e pono ai nā māhele mua o ka ho‘okipa, a ma ‘ane‘i paha e akāka ai ke kumu a Fong i kapa ai i kēia mau māhele, he *heahea* a he *mea* ‘ai e like me ke kuhi o mua iho nei o nei mokuna. Ua wehewehe ‘ia mai, ma hope o ka heahea ‘ia ‘ana aku o ka malihini e komo i loko o ka hale, he pono e koikoi ikaika aku i ka malihini e ‘ai.¹¹ He hō‘ailona kēia no ke ko‘iko‘i o ka hā‘awi mea ‘ai ‘ana: aia ho‘i, ‘a‘ole ia he noi i ka malihini e ‘ai, akā he ‘ano koi. Malia paha he hana kēia e pale ai i ka hilahila o ka malihini i ka ‘ai ‘ana.

Eia hou kekahi, ‘oiai hānai like ‘ia nā keiki a pau o ke kaiāulu e nā mākua a pau o ia kaiāulu ho‘okahi i ka wā ma mua, me he mea lā, ua kuleana ke kama‘āina i ke keiki malihini i ka mālama ‘ana i nā keiki o ho‘āhewa ‘ia paha ia makua hānai ‘ole i ka ho‘opilikia keiki. He kuhi wale kēia a kou mea kākau. I kēia wā, minamina nō paha kākou i ka po‘e o ko kākou mau hale wale nō, ‘a‘ole i nānā ‘ia ko ha‘i hale a me nā kānaka e noho aku ana ma laila. Pēlā paha i lilo ai ka ‘oihana ho‘okipa i mea ka‘awale loa mai ko kākou no‘ono‘o ho‘okipa aku, ‘a‘ole minamina nā kama‘āina e lawelawe nei i ka hana ma ia ‘oihana i ka po‘e malihini i waho o ko lākou mau hale. ‘O ke kumu paha o kēia no‘ono‘o hou, ‘o ia ho‘i ke komo ‘ana mai o nā ‘ano hana weliweli

---

¹⁰ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “Nobody worried and if the wandering led them a mile or so to another relative’s house, that was alright. Often one house-holder fed his neighbors children, while the neighbor was feeding his” (Mary Kawena Pukui et al., 1972a, p. 49)

¹¹ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “That when anyone, even a stranger, approached the house, you must *heahea* (call out) to him and invite him in. Food and cool water must be offered and the stranger told in decisive tones, ‘E ‘ai (Eat)’” (Mary Kawena Pukui et al., 1972a, p. 54)

a kolohe paha ma ko kākou nohona. Ma ka ‘oihana ho‘okipa nō na‘e, he kahua ‘ano palekana ia e hā‘awi lilo ai i ke aloha a me ka hō‘oio ‘ana i ka ‘ōpū ali‘i o kākou. No ke kālele nui ‘ana o kēia puke ‘o Nānā I Ke Kumu II i nā pilina ‘ohana, pēlā paha i kū ai ka nui o nā ha‘awina i pa‘a ma laila i nā mākua a me nā keiki.

Eia hou kekahi ha‘awina, ‘o ka nele i ka mea ‘ai ‘ole no ka ‘ohana pono‘ī, he hilahila mai ho‘i kau!¹² No laila, i ka wā ma mua, he mea nui ka ho‘omākaukau mua ‘ana e ho‘okipa i ka malihini, i loko nō o ka maopopo ‘ole ‘ana o ka wā a ka malihini e kū mai ai. He mau ‘ike kēia e hō‘ike ana i ke kūlana o ia mea he ho‘okipa i ke kaiāulu Hawai‘i, a he kūlana ia e hala loa nei i ke au nei. ‘O ka ho‘ōla ka hana e koe nei.

‘O kekahi puke me nā lōina pa‘a o ka po‘e Hawai‘i ‘o ia ho‘i ‘o *The Polynesian Family System in Ka‘ū* (Mary Kawena Pukui & Handy, 1998). ‘O ka mea i ‘oko‘a ai ho‘i kēia puke, ua kau nui mai ka no‘ono‘o ma ho‘okahi wahi ma Hawai‘i nei ma Ka‘ū, a no laila, he pili nā mana‘o a pau i ka‘ana like ‘ia i ka mana‘o o ko Ka‘ū. ‘O i aku paha ka maika‘i o ka nānā ‘ana i nā kaiāulu pākahi a he loli paha nā lōina e like me ke ‘ano o nā kaiāulu pākahi, akā no ke kākā‘ikahi o kēia ‘ano māhele noi‘i ma nā kaiāulu a pau, ua lilo kēia puke i la‘ana maika‘i. Ma loko o kēia puke i ‘ike ‘ia ai kekahi mau lōina Hawai‘i, a ua pili nō kekahi i ke kumu hau. Ma ka nahele o Ka‘ū, ua ‘ōlelo ‘ia, hiki ke lilo ke kumu hau me he hale pe‘a lā na ka po‘e māka‘ika‘i (Mary Kawena Pukui & Handy, 1998, p. 14). He ko‘iko‘i kēia ‘ike no ka mea, he hō‘ike nō ia i ke ‘ano o ka māka‘ika‘i ‘ana a ka po‘e Hawai‘i, ‘a‘ole ma ko lākou mau hale wale nō e noho ai. Akā i kekahi manawa, he ‘ano ho‘omoana paha kā lākou hana ma kahi o ka noho pa‘a ‘ana ma ho‘okahi wahi. Ma kekahi o nā la‘ana o mua iho nei, ua kuhi ‘ia ka ho‘okipa he lōina pa‘a ho‘i i

---

¹² Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “The lack of food might be cause for great shame. being *pī* (stingy) was disgraceful; being generous and hospitable was the ideal. Not providing one’s family with enough food—humiliating!” (Mary Kawena Pukui et al., 1972a, p. 249)

loa‘a ai ka hale i ka malihini. Akā, ua mākaukau ka po‘e kahiko i ka noho wale ‘ana i waho, ma ke kumu hau paha e like ma ka mea i kuhi ‘ia a‘e nei. Inā pēlā, e ‘imi ‘ia ana ma loko o ka papahana noi‘i i ke kumu e koho ai i ka ho‘oluhi ‘ana i ke kama‘āina i hale e noho ai ma kahi o ka ho‘omoana wale ‘ana aku ma ke kumu hau. Ma o ke kālailai ‘ana i nā mo‘olelo e loa‘a mai ai kekahi ha‘ina, a e ‘ike ‘ia ana nō ma ka Mokuna V.

Eia kekahi, ua hō‘ike mua ‘ia ma ka Mokuna II o nei pepa kekahi mau hopuna ‘ōlelo i hō‘ike ‘ia ma loko o kēia puke. ‘O ka *hale aikane* kekahi, a he hua ‘ōlelo kēia no ka ho‘okipa ‘ana i ke ‘aikāne o ke kama‘āina. ‘O ia akula kekahi hua ‘ōlelo e hō‘ike ana i kekahi kūlana o ka ho‘okipa ‘ana ma ka ‘ōlelo Hawai‘i. Ma o kēia hopuna ‘ōlelo e mahu‘i ai kākou, he ho‘okipa ‘oko‘a ia o nā kānaka me ke kūlana like ‘ole. Ua maopopo ‘ē paha iā kākou, he ho‘okipa ‘oko‘a ko ke ali‘i, akā he ‘oko‘a ho‘i ka ho‘okipa ‘aikāne i ka ho‘okipa malihini kekahi. Ma ka ho‘omaopopo ‘ana i kēia mau kūlana ‘oko‘a o ka ho‘okipa e mana‘o ai kou mea kākau he nui hou aku ana nā noi‘i ma waho o nā palena o kēia papahana. Eia hou, ma muli o kēia mau kūlana ho‘okipa he nui, ua laha maoli nō ka ho‘okipa Hawai‘i.

‘Akahi ho‘i, ma loko o ia puke, ua hō‘ike ‘ia, he akua malihini ‘o Pele i ne‘e maila mai Kahiki mai (Mary Kawena Pukui & Handy, 1998, p. 123). Eia na‘e, ua kū loa maila ua akua nei i Hawai‘i ma mua loa o kākou e noho nei ma Hawai‘i. I loko nō na‘e o kona noho ‘ana a kupa, hea mau ‘ia nō he akua malihini. Ho‘omana‘o a‘ela ka mea kākau i nā mo‘olelo o ka wā e kamali‘i ana a haha‘i ‘ia maila nō e pili ana i nā ‘ano kino lau o Pele. Ua kuhi ‘ia nō ma ia māhele like o kēia puke: he wahine a he ahi nā kino lau o Pele. ‘O ka ‘ōlelo ma‘a mau o kama‘āina i kēia wā, ua ‘ōlelo ‘ia, he pono e kōkua a ho‘okipa aku ho‘i iā Pele i nā wahi a pau e ‘o‘i iā Pele i He mo‘olelo ‘ano ho‘oweliweli kēia i nā keiki. I ka ho‘ohālikelike ‘ana i kēia mo‘olelo i kā Pukui mā, me he mea lā, he ‘ano mo‘olelo kēia e a‘o aku ai i ka ho‘okipa iā kākou.

‘Oiai he “malihini” mau ‘o Pele, he pono ka ho‘okipa mau ‘ana aku iā ia. He ‘ano hou ia e no‘ono‘o ai i ia mo‘olelo i hā‘upu ‘ia ‘oiai kēia e heluhelu ana i kona mo‘olelo. No laila, he hō‘ike ‘ana paha kēia i ka waiwai o ka nānā ‘ana ma nā mo‘olelo e a‘o ai i nā lōina kahiko.

3.7 Nā Mo‘olelo ‘Ōlelo Hawai‘i

Ma loko o ia mau puke o luna a‘e nei, ma ka ‘ōlelo Pelekania i kūkulu ‘ia a‘e ai he kahua ‘ike hohonu maika‘i e nanalu ai, akā ‘o nā kumu ‘ike Hawai‘i e pa‘a nei ma ka ‘ōlelo Hawai‘i kekahi mea nui i ka wā e noi‘i ai no kēia papahana. No laila, huli ‘ia kekahi o ia mau puke i mea e loa‘a ai kekahi mau mana‘o ma ka ‘ōlelo Hawai‘i e kāko‘o ana i ke kahua o ka ho‘okipa Hawai‘i. Ua kuhi mua ‘ia ma ka Mokuna II o nei pepa nui, ua mana‘o ‘o Kepelino ua loli ke ‘ano o ka po‘e Hawai‘i, a loli pū akula ko lākou nei ‘ano ho‘okipa ‘ana kekahi.

Eia mai kekahi wehewehena o ke kumu o ia loli wahi a ua Kepelino nei:

He lahui aloha, he oluolu, he lokomaikai, a he poe aulike i na malihini. He lahuikanaka honene i na mea ino a na haole hookano...He lahui haahaa, naau pepe, leo oluolu, me he mau keiki la na ka moa i ka nahele, a me he uwau la no ka lua, a me he nunu la hoi ma na pali pohaku, & . &., ke ano o ka lahui Hawaii” (Kepelino, 2007, p. 75).

No laila, ua helu papa iho nei ua Kepelino nei i nā ‘ano like ‘ole o ka Hawai‘i i kona ho‘omaopopo ‘ana. E huikala mai ho‘i i ka mea heluhelu i ka ikaika o kēia mau ‘ōlelo wehewehe e hō‘ike ‘ia aku nei. Ma ka heluhelu ‘ana i kēia mau mana‘o, a me ko ia nei ho‘opilipili ‘ana i ka lāhui Hawai‘i i nā manu mālie o ko kākou ‘āina, ke kuhi nei ua Kepelino nei, he mau kānaka palupalu nō ka lāhui Hawai‘i. Ma hope iho o kāna wehewehe ‘ana, he po‘e aulike ka lāhui Hawai‘i i ka malihini, ‘o ka ho‘ohala akula nō ia i ia ‘ano hana. ‘O ke kumu, ‘o ia ho‘i hōnēnē ua po‘e Hawai‘i nei i nā mea ho‘okano a ka haole i lawe maila. Me he mea lā ke ‘ī nei ‘o Kepelino, ma muli nō o ko ka lāhui ‘ano ho‘okipa malihini, ‘o ia ke kumu e loli nui ai ke au i kā Kepelino wā i kākau aku ai. No‘ono‘o nō kou mea kākau, pēlā paha i hiki mai ai ka ‘oihana ho‘okipa ma

Hawai‘i nei i ke kūlana e kū nei, ‘o ia ho‘i no ko kākou hōnēnē ‘ana i ka malihini, ua loli ke ‘ano o ka ho‘okipa ‘ana i mea e aulike ai i ka po‘e o waho. ‘Ane‘ane 150 makahiki i hala akula mai ko Kepelino kākau ‘ana i kona mana‘o, a ‘o ia mau nō ka loli.

A laila, ua heluhelu ‘ia ka puke ‘o *Ke Kumu Aupuni*. He hō‘ili‘ili ‘ana kēia puke i kekahi mau ‘āpana mo‘olelo a Samuel Mānaiakalani Kamakau mai loko mai o ka nūpepa kahiko a ua pa‘i ‘ia maila i puke pa‘a. ‘Oiai he mo‘olelo ia e ka‘a ana e like me ke ka‘ina a Kamakau i kuhi ai, ‘a‘ohe ‘ōlelo ahuwale no ka ho‘okipa ‘ana ma kona ‘ano kiko‘ī. Aia na‘e he mau la‘ana i wili pū ‘ia ma loko o ia mo‘o‘ōlelo. No laila, maka‘ala nō kou mea kākau i ka heluhelu ‘ana aku i nā la‘ana o ka launa ‘ana o nā kānaka ma ia mo‘olelo, no ka mea e kuhi ana kēia papahana noi‘i, ho‘omaka nō ka ho‘okipa ma ka launa ‘ana o ‘elua a ‘oi kanaka. E wehewehe piha ‘ia ana kēia mana‘o no ia mea he “launa ‘ana” ma ka māhele e wehewehe ana i ka pakuhi i hana ‘ia ma ka hopena o nei Mokuna III. Aia kekahi la‘ana o ka launa ‘ana e pili ana i ka ho‘okipa ‘ohana, ‘o ia ho‘i, ko Kamakau wehewehe ‘ana i ka iho ‘ana ‘o Nā‘ili e ho‘opau i ke kaua ma Kaulekola, Kāne‘ohe: “I ka wā e ho‘ouka ana ke kaua i Kaulekola, ma Kāne‘ohe, iho akula ‘o Nā‘ili e ho‘opau i ke kaua. A ‘ike maila ‘o Kalani‘ōpu‘u me Keōua iā Nā‘ili, a honi ihola iā ia ma nā lima o kāna mau keiki” (Kamakau, 1996, p. 7). ‘A‘ole paha i no‘ono‘o nui ‘ia ka honi ‘ana i ka lima he māhele ho‘i o ka launa Hawai‘i ‘ana i ka wā kahiko. Eia na‘e, he ‘ohana ‘o Nā‘ili iā Kalani‘ōpu‘u lāua ‘o Kēoua no ka mea, ‘o ko lāua nei makuahine ke kaikuahine o ua Nā‘ili ala, ‘o Kamaka‘īmoku nō ho‘i. Hiki nō paha ke kuhi ma kēia la‘ana, he hana paha kēia honi lima ‘ana i kohu i nā kānaka pili ‘ohana ma ka launa ‘ana, ma muli o ka ho‘omaopopo ‘ana i ka mo‘okū‘auhau a me ka pō‘aiapili o ka mo‘olelo. He la‘ana a‘e nei kēia o ka ‘ike i hiki ke ho‘omaopopo ‘ia ma loko o nā mo‘olelo.

Eia mai kekahi la‘ana hou aku. A hiki i kēia manawa ma ka nānā ‘ana i nā mo‘olelo, ua kuhi wale ‘ia nā ‘ōlelo e pono ai ka heahea ‘ana i ka malihini i ka hiki ‘ana mai i mua o kākou. ‘Oiai he ha‘i mo‘olelo ‘oia‘i‘o ka hana a Kamakau, he mau la‘ana ‘oia‘i‘o kāna ‘ōlelo o ka heahea ‘ana. Eia mai kekahi la‘ana: “Ho‘i akula nō ho‘i ‘o Ka‘iana, ma ka pa‘ē ‘ole mai o ke kāhea a nā ali‘i, a hala ‘o Kaunakakai, a hiki i Kapa‘akea, pa‘a ana ka leo kāhea, ‘E Iwi‘ula ē! E Iwi‘ula ē! E kipa ma ka hale e ‘ai’” (Kamakau, 1996, p. 148). Ma kēia māhele o ka mo‘olelo, ua hopohopo ka mea nona ka leo kāhea ‘o ia ho‘i ‘o Hū‘eukālimoku ma hope iho o kāna heahea ‘ana i ka malihini iā Ka‘iana ma kēia ‘ōlelo ‘o Iwi‘ula. Akā, ‘a‘ole kēia ke kumu o ka nānā ‘ana o ka mea kākau i kēia la‘ana. Ua hoihoi akula nō ho‘i ma muli o ka loa‘a ‘ana o kēia ‘ōlelo puana‘ī o ka hea ‘ana aku i ka malihini e kipa ma ka hale e ‘ai, ma loko o kēia mo‘olelo ‘oia‘i‘o. He hō‘oia‘i‘o ‘ana kēia i nā mea i kuhi wale ‘ia ma nā mo‘olelo i kākau ‘ia ma ka ‘ōlelo Pelekania o mua a‘e nei.

Loa‘a hou mai kekahi mau ‘ike no ia mea he ho‘okipa Hawai‘i ma loko o ka hoa puke o Ke Kumu Aupuni ‘o ia ho‘i, ‘o *Ke Aupuni Mō‘ī*. Ua kuhi nō ia puke i kekahi mau mana‘o e pili ana i ka wā a Kamakau i kākau ai, ‘a‘ole i ka wā i hala wale nō. Ho‘omana‘o paha ka mea heluhelu i ka Mokuna II o nei pepa, a ua kuhi ‘ia ka lokomaika‘i palena ‘ole o ke ali‘i ‘o Kapi‘olani i nā malihini. Ua ho‘olako maoli nō ua ali‘i nei i nā mea a pau a ka malihini e pono ai, ‘a‘ole ho‘i ‘ae ‘ia ka uku. Ke kuhi nei ka mea kākau, ‘o kēia mau mo‘olelo o nā lokomaika‘i o nā ali‘i paha ke kumu e mana‘o ai ka po‘e o ke au nei, he hā‘awi wale aku nō ka hana e pono ai ka ho‘okipa Hawai‘i i kēia wā. Ua kū‘ono‘ono ho‘i ka nohona o ke ali‘i, ‘a‘ole paha pēla nā maka‘āinana a pau. Eia kekahi ‘ōlelo mai loko mai o ke Aupuni Mō‘ī e hō‘ike ana i ka loina no ia mea he noi o ka lāhui Hawai‘i i ka wā ma mua:

Eia kekahi noi i kama‘āina i ka lāhui Hawai‘i. ‘O ka hele i kahi lō‘ihi, a pōloli ka ‘ōpū a ‘ike i ka ‘ai, i ka i‘a, i kēlā mea, i kēia mea a kona maka i ‘ike ai, ‘o ke noi

ka loa‘a, a ua loa‘a nō. Ke loa‘a ‘ole ka po‘e nāna e ho‘okipa mai, a e kāhea mai e kipa ma kauhale, ‘o ke noi ka loa‘a, ‘a‘ole ‘o ka lālau wale a me ka ‘aihue, ‘o ke noi ka mea i a‘o nui ‘ia e ka po‘e kahiko (Kamakau, 2001, p. 290).

No laila, ma loko o kēia māhele o ka mo‘olelo e kuhi ‘ia nei kekahi māhele o ka ho‘okipa. Wahi a Fong, ‘o ka hānai ‘ana i ka malihini kekahi māhele o ka ho‘okipa. Eia ma ‘ane‘i kekahi la‘ana o ka hana e pono ai ka loa‘a o ka mea ‘ai. I loko nō o ka hā‘awi wale ‘ana aku o kekahi po‘e i ia mau mea, ‘o ke noi nō ho‘i ke loa‘a. Kuhi ana ka mea kākau, he ‘ōlelo kēia e kuhi ana i ke kuleana o ka malihini i ka hiki ‘ana mai, ‘a‘ole e loa‘a wale ka malihini i kona mea e ‘i‘ini ai me ka ho‘omaopopo ‘ole ‘ana o kona kuleana iho. E lilo ana ia i mea e huli ai ma loko o nā mo‘olelo kahiko a e wehewehe ‘ia ana kēia pilina i ka māhele o kēia Mokuna III no ka papahana noi‘i.

No ka ho‘omaopopo ‘ana i ka waiwai o kēia ‘ano kālailai ‘ana i nā la‘ana mai loko mai o nā mo‘olelo, e huli hou kāua e ka mea heluhelu i ka mo‘olelo ‘o Kaluaiko‘olau, i kuhi mua ‘ia ma ka Mokuna II. Ma laila i hō‘ike ‘ia ai ua waiwai ka nānā ‘ana ma kēia puke i mea e ho‘omaopopo ai i ke kuana‘ike o ka ho‘okipa ma ka ‘ōlelo Hawai‘i, akā aia nō kekahi la‘ana hou aku ma ia mo‘olelo i pā ai ka na‘au o ka mea kākau. Ma kēia māhele o ka mo‘olelo, eia ka ‘ohana o Kaluaiko‘olau ke noho akula ma uka, a aia nō ‘o Pi‘ilani e noho ana ma ko lākou nei wahi i ho‘omoana ai. Aia kāna kāne ma‘i ho‘oka‘awale ‘ohana i ka mahi‘ai. I ia wā nō, e pi‘i mai ana nā māka‘i i uka, i kahi o ua Pi‘ilani nei e noho ana, a i mea e ho‘ohuoi ‘ole ‘ia ai ‘o ia he po‘e kolohe a hana malū paha, hea aku ‘o ia i nā māka‘i e kipa kauhale:

*“Ku koke aela au iluna, a pa-kahea akula ia laua me ka minoaka a me ka leo
hookipa oluolu i ko‘u puana ana aku me ka hele aku imua o laua a pane aku la:
‘He m-a-i! E kipa kauhale!! Mai i kauhale nei!!!’
A halawai pu iho la makou a lulu lima me na kukai aloha puana, a hookipa mai la
au ia laua me ka ohohia a me ka oluolu ma na ano a pau e like me ka mea hiki
ia‘u e like me ke ano o ko makou noho‘na kuahiwi iloko o ia mau la o ka pilihua a
me ka inea” (Kelekona, 2001, p. 81)*

I loko o kēia la‘ana a‘e nei, e kama‘ilio mai ana ‘o Pi‘ilani, ka wahine a Kaluaiko‘olau, no ke ko‘iko‘i o kona ho‘okipa ‘ana i kona ‘enemi, ua hō‘alo aku ‘o ia, o ho‘ohuoi ‘ia auane‘i lākou he po‘e hana kolohe. Pēlā ho‘i ka ikaika a me ke kūlana pa‘a o ka ho‘okipa. Ua koa nō ‘o ia i loko o ka “pilihua a me ka ‘īnea” e ho‘okipa aku i nā māka‘i i naue mai e ki‘i a e kā‘ili i kāna kāne aloha. Me he mea lā, ‘a‘ohe koho, he pono ka ho‘okipa ‘ana aku i ka malihini i hele maila. He hō‘ailona kēia no ke kūlana o ka ho‘okipa i ka wā kahiko, he mea ma‘a mau ia.

Ho‘omana‘o a‘ela nō i ka ‘oihana ho‘okipa a kou mea kākau e lawelawe nei i ka hana. Mahu‘i nō ka malihini e kipa nei ma Hawai‘i e lohe ana lākou i ka hua ‘ōlelo ‘o *aloha* i ka hiki ‘ana mai, no laila ho‘opuka pinepine ka malihini i ia hua ‘ōlelo. Inā ‘a‘ohe pane ke kama‘āina ma ka hua ‘ōlelo ‘o aloha, huikau a nuha ka malihini. Mahu‘i ‘ia ke aloha i kēia mau lā, i ka wā ma mua, mahū‘i ‘ia ka ho‘okipa malihini. Ua emi maila nō paha ke kuleana o ke kama‘āina i ka malihini, a i ‘ole paha eia nō ke hulikua ‘ia nei.

3.8 Nā Pa‘a Puke No Ka Ho‘okipa Hawai‘i O Ke Au Nei

A no laila, hiki mai kēia pepa i ka nānā ‘ana i kekahi mau puke e pili ana i ka ‘oihana ho‘okipa o ke au nei, a me ke komo ‘ana o nā mana‘o Hawai‘i ma loko. Ua kuhi mua ‘ia ka puke ‘o *The Value of Hawai‘i* a me kā Taum pepa ‘o Tourism. Kuhi ‘ia akula ma ka Mokuna II ke ka‘awale ‘ana o nā kama‘āina mai ka ‘oihana ho‘okipa aku. I ke komo ‘ole ‘ana o nā mea i ‘i‘ini ai nā kama‘āina ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa, ua lilo akula nā kama‘āina he mau limahana kūnānā wale nō ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa, i waiwai ‘ole i ia ‘oihana, i ka mana‘o kuhihewa o nā luna o ka ‘oihana ho‘okipa. I ke kuhi ‘ana nō na‘e o kou mea kākau, e ka mea heluhelu, na ka ‘oihana ho‘okipa ka hewa. ‘O ke kama‘āina ka mea e ola ai ka ‘oihana ho‘okipa a e ‘ole kākou, ‘a‘ohe ‘ano maoli a ‘oia‘i‘o paha o ka ho‘okipa ‘ia ‘ana mai o ka malihini. Ua ‘ano like

kēia ‘ōlelo me ka mana‘o o Taum.¹³ Eia pū kekahi, ua like ko Taum mana‘o me ko kākou po‘e kūpuna no ka nui o ka loli ma ia mea he ho‘okipa. Ho‘omana‘o paha ka mea heluhelu i nā ‘ōlelo a Kepelino lāua ‘o Kamakau no ka nui o ka loli. Eia na‘e ka loli nui i ko kākou wā kekahi. Hāpai ua Taum nei i kekahi mana‘o no ka lei, he hō‘ailona o ka ho‘okipa ma Hawai‘i i ke au nei. Eia kāna nīnau i hāpai maila: he kanalima mau makahiki aku nei, na wai lā i mahu‘i e hana ‘ia ana ka lei na ka po‘e i waho o Hawai‘i, a laila, e ho‘ouna ‘ia mai ana iā Hawai‘i nei, a makana ko Hawai‘i po‘e i ia lei i hana ‘ia na ka malihini i ko mākou mau malihini i kipa hewa maila i loko nō o ke kuleana ‘ole?¹⁴ He nīnau hohonu, a he ‘ōlelo ia e paipai ai iā kākou e ho‘i i ka piko o nā mea Hawai‘i ma ka ho‘onohonoho ‘ana i ka ‘oihana ho‘okipa.

‘O kekahi kanaka i kaulana maila ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa no kona ho‘ā‘o nui ‘ana e ho‘opulapula i nā mana‘o Hawai‘i ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa ‘o ia ho‘i ‘o George Kanahale. Ua pa‘a akula kona mau mana‘o ma loko o ka puke ‘o *Kū Kanaka* e like me ke kuhi ma ka Mokuna II. I loko o kā ia nei noi‘i, ua ho‘omaopopo le‘a akula ‘o ia, ua nele nō kāna noi‘i i kekahi mau ‘ike no nā lōina Hawai‘i kahiko, no laila, ua kālele nui akula ‘o ia ma ka ho‘ohuoi ‘ana i ke kālailai ‘ana i nā ‘ano mana‘o he nui no nā kumu ‘ike he nui. Ua hō‘ike ‘ia kēia mana‘o ma ka ‘ōlelo mua o ua puke nei.¹⁵ Ma kekahi ‘ano, ua lilo kēia i iwikuamo‘o no kēia papahana noi‘i kekahi, no ka mea he pono e huki ‘ia nā ‘ike mai loko mai o nā waihona like ‘ole e helu papa ‘ia nei. ‘O kekahi mea na‘e a Kanahale i kama‘ilio nui ‘ole ai, ‘o ia ho‘i nā kumu ‘ike ‘ōlelo

---

¹³ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “It is the culture of Hawai‘i’s native people that defines its essence” (Taum, 2010, p. 33)

¹⁴ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “Could anyone have imagined fifty years ago that lei intended to express love, affection, and friendship would one day be produced by strangers in a foreign land, so they could be delivered by strangers to other strangers who flew in to visit no one? (Taum, 2010, pp. 36-37)”

¹⁵ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “Because of the very lack of documentation, he has had to use the deductive method to create much of this model [on Hawaiian values]. Like a Sherlock Holmes, he has sifted through all available evidence of every type” (G. H. S. Kanahale, 1986)

Hawai‘i, a pēlā ka noi‘i o kēia pepa nei e kū‘oko‘a ai i kāna noi‘i. Ho‘omana‘o paha ka mea heluhelu, ua kuhi ‘o Kanahale he mea hou ko kākou minamina nui ‘ana i ia mea he aloha, a e lilo ana kēia he māhele o ka papahana noi‘i. E wehewehe ‘ia ka hua o ka noi‘i ‘ana ma ia nīnau ma ka Mokuna IV ma o nā la‘ana no loko mai o nā mo‘olelo. He kū‘ē paha kēia mana‘o i ka mana‘o laha i kēia mau lā, ‘a‘ole na‘e ia he pilikia no ka mea i kekahi manawa, kū‘ē kekahi mana‘o Hawai‘i i kekahi, a ua like nō ho‘i ka mana‘o o Kanahale kekahi.¹⁶ Wahi a kāna ‘ōlelo, ua ‘oi aku paha ke kulanā o ia mea he aloha i ka po‘e Hawai‘i i kēia wā e ne‘e nei ma mua o ka mana‘o o ka po‘e kahiko. ‘O ka mea e mahalo nui ai o ka hana a Kanahale, ua hele a laha ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa i kēia wā. Ma kahi a ka mea kākau e lawelawe nei i ka hana, ‘o Aulani nō ho‘i, helu papa ‘ia kekahi mau lōina Hawai‘i a Kanahale i hāpai mua maila i mau ‘ōlelo mākia no nā limahana a pau. ‘O ia kekahi kumu i hā‘upu a e noi‘i ai no ka ‘ōlelo Hawai‘i ma ka ‘oihana ho‘okipa, i mea e huli ai i ka ‘oia‘i‘o o ia papahana a Kanahale.

Ua ahuwale nō ho‘i ma kā Malcolm Chun puke ‘o *No Nā Mamo, Traditional and Contemporary Hawaiian Beliefs and Practices* ka waiwai o ka mo‘olelo kahiko no ka ho‘omaopopo ‘ana i kekahi mau hi‘ohi‘ona o ka ho‘okipa Hawai‘i, a ua like me ka mea i kuhi ‘ia ma ka Mokuna II. Ua ka‘ana like mai ‘o Chun i kekahi mau mo‘olelo e hō‘ike ana i ka ho‘okipa ‘ino a me nā hopena o ka ho‘okipa ‘ino. Ke kāko‘o nei ‘o Chun i ka mana‘o i hō‘ike ‘ia a‘ela ‘o ia ho‘i, ho‘ohana ‘ia ka mo‘olelo i mea e a‘o aku ai i nā lōina. Ma kekahi mo‘olelo a Chun i wehewehe ai, ua kipa maila ‘o Pele i kekahi hale ma kekahi kaiāulu a no ka hulikua ‘ia o kona heahea ‘ana aku, i ho‘opa‘i ai ‘o ia i kekahi ‘ohana o ke kaiāulu: ua hō‘ā ‘ia ho‘i nā hale i ke ahi a pau kekahi mau ‘ohana i ka make (Chun, 2011, p. 47). ‘O ia hou akula kekahi mo‘olelo e

---

¹⁶ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “A universal truth is universal only until or unless it meets an accomodation or a compromise” (G. H. S. Kanahale, 1986, p. 15)

kāko‘o ana i ka mana‘o o ka mea kākau no ka ikaika o nā mo‘olelo e pili ana iā Pele, ke akua malihini, ma ke a‘o ho‘okipa ‘ana. Aia paha ia i kekahi papahana i kekahi lā.

I loko nō na‘e o kā Chun hō‘ike ‘ana i ka waiwai o nā mo‘olelo kahiko ma ka ho‘omaopopo ‘ana i nā lōina ho‘okipa, paipai nui ‘o ia nei i ka lehulehu e ho‘omākaukau no nā loli ‘ana o ka wā e hiki mai ana, a e ho‘okohukohu ho‘i i nā lōina kahiko i ko kēia au e ne‘e nei. Mana‘o nō ‘o ia, e a‘o mua nō paha i nā lōina kahiko. E like ho‘i me ke kuhi ma ka Mokuna II, mai nō a lawelawe wale aku nō ma ke ‘ano o kahiko ma muli o kona ‘ano kahiko wale iho nō. Pēlā ka mana‘o o kekahi hui haku ho‘okipa i ka makahiki 1987 wahi a Chun. Ua wehewehe ‘ia maila, i ka hele ‘ana mai o kekahi mau Māori no Aotearoa mai, ua ho‘olālā ‘ia kekahi mau ka‘ina hana i mea e ho‘okipa aku ai i ia mau kānaka. I ka haku ‘ia ‘ana, ua *ho‘okohukohu iki lākou nei i ke ‘ano o ka po‘e Māori*, i mea e hō‘olu‘olu ai i ka malihini Māori.¹⁷ E like ho‘i me kā Kepelino, ‘o ia mau nō ke ‘ano aulike malihini a ka po‘e Hawai‘i. He mea kēia mana‘o i komo ai ka mana‘o ma loko o kou mea kākau: I loko o ko kākou ‘oihana ho‘okipa, a me nā lōina ho‘okipa o ke au nei i loko o ke kaiāulu Hawai‘i ho‘i, he aha lā nā mea i hana ‘ia i mea e ‘olu‘olu ai ka malihini? He hana kūpono anei kēia? Inā he pono, e aho anei e waiho i ko kākou ‘oihana ho‘okipa ma ke ‘ano o ka haole, ‘oiai he haole e kipa mai ana?

‘O kekahi puke i pili maika‘i i ka po‘e Hawai‘i o kēia wā, ‘o ia ‘o *Nā Kua‘āina Living Hawaiian Culture* na Davianna McGregor (McGregor, 2007). He puke hulikanaka ke ‘ano, akā mai loko mai o kā McGregor mau mo‘olelo, i loa‘a mai ai he mau ‘ike e pili ana i ka ho‘okipa a ka po‘e Hawai‘i o ke au e ne‘e nei. ‘O kekahi la‘ana, ‘o ia kāna kuhi ‘ana i ka mo‘olelo o ka ho‘okipa ‘ia ‘ana ma ka hale o Halemano. Ua hānai ‘ia ka malihini i ka mea ‘ai Pākē no ka mea

---

¹⁷ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “We wanted to have a ceremony that would emphasize specifically Hawaiian cultural practices, yet contain elements that would be familiar to the Māori so they would also be able to contribute to the occasion” (Chun, 2011, p. 71)

ua mana‘o kēia Halemano ‘a‘ole maika‘i ka poi me ka i‘a no ka po‘e haole (McGregor, 2007, p. 112) e like me kuhi ma ka Mokuna II. Ulu ka hoi i ka ‘ike ‘ana i kēia minamina ‘ana o ke kama‘āina i ka malihini, a me ke kuhi a kama‘āina i ko ka malihini mea i makemake ai. Ua pili kēia i ka mea i kama‘ilio ‘ia ma kā Chun puke no ka ho‘ololi ‘ana i ko kākou lōina i mea e ‘olu‘olu ai ka malihini. Eia kākou ke aulike malihini nei, akā no ke aha e kū ‘ole ai ma ko kākou mau lōina pono‘ī? I ke kuhi ‘ana o ka mea kākau, ua nalo akula paha kekahi o nā lōina kahiko, a pēlā i hikiwawe ai i ka hō‘olu‘olu malihini ‘ana. Nui nō paha ka ‘ōlelo ‘ana na ke kama‘āina e ho‘olako i ka mea hiki, akā ‘o ka ‘oka ‘ana i ka ‘ai mai kahi hale ‘aina aku, he lōina hou nō ia.

‘O ia mau nō na‘e ka lōina a Pukui mā i kuhi ai, ‘o ia ho‘i, ‘a‘ole e pī. Hānai ‘ia ka malihini i loko nō o ka li‘ili‘i o nā ‘ai o kauhale. Ua hō‘ike ‘ia ka maika‘i o ka ho‘okipa ‘ana ma Pelekunu ma ka McGregor puke. ‘Oiai he kaiāulu li‘ili‘i a kua‘āina nō ia, ‘a‘ohe nui nā lako o ke ao nei I ia wā, ua ho‘okipa maika‘i loa ‘ia na‘e ko McGregor hui noi‘i a ua kāhāhā lākou i ka mākaukau o nā kama‘āina e hā‘awi pau aku i nā mea a pau e pono ai ka malihini.¹⁸ No laila, ‘a‘ole i pau ka ho‘okipa Hawai‘i, akā ua loli iki nō na‘e.

3.9 Nā Pa‘a Puke No Ka ‘Oihana Ho‘okipa

Ua hana ‘ia kekahi mau pepa a puke paha no ka ho‘okipa Hawai‘i ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa a ‘o kekahi, ua hana ‘ia e George Kanahale me nā mana‘o ona i kama‘ilio ai ma loko o kāna puke ‘o *Kū Kanaka*. ‘O *Ho‘okipa: The Hawaiian Values of Hospitality* ka inoa o ua puke nei. Ua kuhi hou ‘o ia nei i kekahi mau ‘ike o ka wā i hala, ‘o kekahi, ‘o ia ho‘i ‘a‘ohe nānā ‘ia ka

---

¹⁸ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke no Pelekunu, “There were no roads, stores, or shops—only houses and people with the bare comforts of civilization, such as kerosene lamps, tin and iron ware, matches and so on. Emory was impressed with the hospitality of the people; ‘Though these people had just enough to keep them alive, everything of theirs [sic] that we could use was our’s [sic] while we stayed there” (McGregor, 2007, p. 214)

luhi o ka ho‘okipa.¹⁹ Me ia mana‘o paha ‘o Kanahele e paipai nei i ka ‘oihana ho‘okipa e ho‘olilo aku i kālā i mea e kāko‘o ai i ke komo ‘ana o nā mea Hawai‘i ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa. Ho‘omana‘o paha ka mea heluhelu i nā mana‘o nui ‘ekolu a Kanahele i hō‘ike maila. Eia hou mai ia mau mana‘o i ho‘omohala ‘ia.

‘Akahi, ua pili ka ho‘okipa ‘ana i ia mea he aloha, he lokomaika‘i, a me ke kōkua. He mea ‘ano laha kēia i ka ‘oihana ho‘okipa. ‘Alua, he mea nui ka ‘ohana, a ‘a‘ole ‘ike ke kama‘āina i ke kūlana o ka malihini. Malia paha, he ‘ohana ka mea e kipa malihini mai ana no laila, e aho ka ho‘okipa maika‘i ‘ana iā ia. Ma ka Mokuna IV a ma ka panina o nei papahana noi‘i o ka Mokuna V e puka hou mai ana kēia mana‘o no ke ko‘iko‘i o ia mea he ‘ohana. ‘Akolu ho‘i, mamao kahi e huaka‘i ai i ka wā kahiko, ‘a‘ohe wahi e noho aku ai ma nā huaka‘i lō‘ihi no laila he ‘ano ‘aelike ka ho‘okipa o ka po‘e kahiko i mea e palekana ai nā huaka‘i lō‘ihi. Ua ‘ano like kēia me ka mana‘o a Fong i kuhi a‘e nei. I kēia mau lā, ‘oko‘a nō ke ‘ano no ka mea ‘a‘ole i ‘ae wale ‘ia nā kānaka mai ke ala nui e noho mai ma ka hale akā, ua ‘oko‘a i ka wā ma mua (G. S. Kanahele, 1982).

‘O kekahi mea a Kanahele i hāpai maila, ‘o ia ho‘i, ke mele kāhea. ‘O ke mele kāhea, ‘o ia ho‘i ke mele e heahea aku ana i ka malihini wahi a Kanahele. Eia mai kekahi la‘ana:

*He mai e ku‘u pua lehua o ka wao
I pohai ‘ia e nā manu o uka
Ku‘u lehua i mohala i ka ua o Ha‘ao
Ua o ka hale nei, ua hiki maila ‘oe
Mai! Mai! Eia o makou nei. (G. S. Kanahele, 1982)*

‘O nā lōina e like me ka mele kāhea, ‘o ia kekahi mea e hele nei a laha ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa. Ma kekahi mau wahi e ho‘okipa malihini nei, ua lilo ke oli he mea kūmau. No ia kumu, ke puka mai nei nā ‘ano oli like ‘ole ma ‘ō a ma ‘ane‘i, a i kekahi manawa ‘a‘ohe

---

¹⁹ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “No matter how inconvenient, costly or burdensome” ua holo ka ho‘okipa (G. S. Kanahele, 1982).

maopopo iki ka po‘e “kama‘āina” e heahea aku ana i nā malihini i kā lākou mea e oli nei. Ho‘omana‘o ka mea kākau i ke kipa ‘ana i kekahi kahua ma Ko‘olaupoko me kekahi hui malihini māka‘ika‘i. Ma mua o ko mākou komo ‘ana ma ia kahua, ua unuhi mai ko mākou alaka‘i/kama‘āina i wahi pepa weluwelu mai loko mai o kona pāpale. A laila, ua oli kāhea akula ‘o ia iā ia iho. Ma hope iho, huli ‘ia ua pepa ala e pa‘a ana ma ko ia nei lima, a pane maila ‘o ia i kāna oli. ‘O ia akula kekahi la‘ana ma Hawai‘i nei o ke kupu kapakahi ‘ana o nā lōina Hawai‘i ma muli o ko kākou, ka po‘e i ‘ike ho‘i, komo ‘ole ‘ana ma ka ‘oihana ho‘okipa e ho‘oponopono i ka pilikia. Ua like ho‘i ia me ka hihia i kuhi ‘ia ma ka Mokuna I ma nā ‘āina ma waho o Hawai‘i kekahi.

Mai loko mai o ka ‘ike i ka‘ana ‘ia a‘e nei i ho‘opuka aku ai Ke Ke‘ena Kuleana Hawai‘i i ka puke i kuhi mua ‘ia ma ka Mokuna II ‘o *Ho‘okipa-Hawaiian Hospitality (Ho‘okipa hawaiian hospitality, 1988)*. He la‘ana hou aku kēia o ka ho‘ohana ‘ia ‘ana o nā mo‘olelo kahiko a me nā ‘ōlelo no‘eau i mea e wehewehe ai i ke ko‘iko‘i a me ka ‘ihi‘ihi o ia mea he ho‘okipa. E like ho‘i ma ka puke heluhelu i kuhi mua ‘ia iho nei, he puke heluhelu kēia i hana ‘ia no ka pono o ka ‘oihana ho‘okipa a me nā ‘oihana like ‘ole o Hawai‘i nei. ‘O kekahi o nā ‘ōlelo no‘eau ‘o ia ho‘i ‘o “Ho‘ohewahewa ke aloha, aia i Puna i Nanawale,” a me “E mālama i ka ‘ōlelo i kuleana e kipa mai ai,” a me “Mū ka waha heahea ‘ole.” (*Ho‘okipa hawaiian hospitality, 1988*). He mau lōina kēia e pa‘a nei ma ka ‘ōlelo no‘eau, i pa‘a ho‘i, ma ka ‘ōlelo Hawai‘i. ‘O kēia akula nō kekahi kumu i loa‘a iho nei nā ‘ōlelo no‘eau i kuhi ‘ia ma kīnohi o kēia mokuna. No laila, ‘o kekahi ha‘awina nui ma ‘ane‘i, ‘a‘ole ‘o kēia papahana noi‘i ka ho‘ā‘o mua ‘ana e wili i nā mo‘olelo Hawai‘i me ka ‘oihana ho‘okipa.

He ha‘awina hou aku ko kekahi mo‘olelo i loko o ia puke heluhelu like e pili ana i ka ‘ōlelo no‘eau i kuhi mua ‘ia, ‘o ia ka mo‘olelo o ka ‘ōlelo “Na ka pua‘a e ‘ai a na ka pua‘a ana

paha e ‘ai.” He mo‘olelo ia o ka po‘e pī i ka hele ‘ana mai o ka malihini. I ka hele ‘ana mai o ka malihini i mua o nā kama‘āina, ua hō‘ole lākou nei i ka hā‘awi aku i kā lākou ‘ai no ka mea, he ‘ai nō ia na ko lākou po‘e pua‘a wahi a kā lākou ‘ōlelo ho‘opunipuni. Ua ha‘alele ka malihini me ka pōloli, a ma ia hope mai, ua lo‘ohia ua kaiāulu nei i ka ma‘i ho‘oka‘awale a pau ko lākou kino i ka make, a laila ua ‘ai ‘ia ko lākou kino e ka pua‘a. He mo‘olelo ‘ano ho‘opailua nō ia akā he ha‘awina ia e pili ana i ka hopena o ka ho‘okipa ‘ole ‘ana aku i kekahi malihini (*Ho‘okipa hawaiian hospitality*, 1988). He mea mo‘olelo ‘ano weliweli kēia. ‘O ka weliweli paha kekahi mea e pa‘a loa ai ka ha‘awina ho‘okipa ma kekahi mo‘olelo pōkole. I loko o nā mo‘olelo e nānā ‘ia ai ma kēia hope mai, e ‘ike ‘ia ana, ua kāka‘ikahi nā mo‘olelo weliweli loa.

‘O kekahi mea ‘āpiki o ka huli ‘ike Hawai‘i, ‘o ia ho‘i ke kuleana o ia ‘ike, a me ka huli ‘ana i kahi kūpono e ho‘ohana ai i ia ‘ike. Ma ke kama‘ilio ‘ana no nā lōina ho‘okipa Hawai‘i, a me ke komo ‘ana o ia po‘e lōina ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa, lilo ia mea he kuleana i mea nui. No laila, ua nānā lihi akula kou mea kākau i waho o nā mea Hawai‘i i mea e ho‘omaopopo ai i kekahi mana‘o no ia mea he kuleana no nā po‘e ‘ōiwi. I loko nō o ka puke ‘o *Who Owns Native Culture?* i kama‘ilio ‘ia ai, he kuleana ho‘i ka ‘ike ‘ōiwi no ka lāhui Hopi o ka ‘āina ‘ē (M. F. Brown, 2003). Ua ‘ano nui ko ka lāhui Hopi minamina i ko lākou ‘ike. Ua nui ko lākou mau kānāwai e ho‘opāpā aku ana i ka malihini ke lākou kipa mai. Ua wehewehe ‘ia ma ia puke, ke kipa mai ka malihini i ka ‘āina Hopi, ‘a‘ole ho‘i i ‘ae ‘ia ka pa‘i ki‘i, ka pa‘i wikiō, a me ia mau ‘ano mea hou aku a he mea ia e nuha ai ka po‘e malihini.²⁰ Ua mana nō ka lāhui Hopi i ko lākou ‘ike, a ‘o ia paha kekahi mana i ‘ano nalo akula ma Hawai‘i nei, no ka mea ‘a‘ole ‘o ka Hawai‘i ‘ōiwi wale nō ke noho nei ma Hawai‘i nei, no laila ua hihia ia mea he kuleana. Ma ka ho‘okipa

---

²⁰ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “To outsiders, contemporary Hopis seem frantically committed to secrecy. They forbid the use of cameras, audio recorders, and sketchpads by visitors, a policy that annoys Anglo tourists accustomed to photographing whatever they like” (M. F. Brown, 2003, p. 13)

Hawai‘i paha e ‘ike ‘ia ai, he mea nui ke ka‘ana like ‘ana i kekahi mau ‘ike, ‘a‘ole na‘e nā ‘ike a pau. ‘O ka wae ‘ana nō na‘e i nā ‘ike i hiki ke ka‘ana like ‘ia, a me ke a‘o ‘ana i nā kānaka e lawelawe nei i ka hana ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa, ‘o ia akula nō nā pahuhopu nui. ‘O ia nō kekahi kumu o ka huli ‘ana i ka lōina ho‘okipa Hawai‘i ma kēia papahana noi‘i, i mea e maopopo ai iā kākou nā palena o ke kuleana no ka ‘ike ‘ōiwi.

3.10 Nā Pepa Nui

Ua ‘oko‘a ho‘i nā Hawai‘i i nā Hopi. No laila, i ke komo ‘ana ma ka nānā ‘ana i nā pepa nui, ua nānā ‘ia kekahi pepa e pili ana i nā kānaka ‘ōiwi e kū‘ai nei i ka ‘ike, a lōina paha, o ko lākou mau ‘āina Pākīpika. ‘O *Indigenous Tourism: The Paradox of Gaze and Resistance* kekahi pepa nui e pili ana i ka po‘e ‘ōiwi ma ka ‘oihana ho‘okipa (Bunten, 2010). Wahi a ua pepa nei, ‘o kekahi hopena o ka ‘oihana ho‘okipa a me ka lawelawe ‘ana a nā kānaka ‘ōiwi i ka hana ma loko o ia ‘oihana, ‘o ia ke kū‘ai hewa ‘ana i ko lākou mau lōina ‘ōiwi pono‘ī. Pēlā lākou e ho‘ololi ai i mea hou loa. Ma hope o ia kū‘ai ‘ana aku, ‘a‘ole kū ka po‘e ‘ōiwi ma ko lākou ‘ano ‘oia‘i‘o.²¹ A no laila, ‘o ka nīnau nui ‘o ia ho‘i, pehea e kū‘ai pono aku ai i ka ho‘okipa ‘ōiwi, me ka minamina ‘ana i nā lōina ‘ōiwi kahiko, me ka pono? ‘O ia ka nīnau i hāpai ‘ia ma ua pepa nei.²² Ke ‘imi noi‘i nei ka mea kākau i ka ho‘okipa Hawai‘i i mea e ‘olu‘olu ai ka po‘e ‘ōiwi a me ka po‘e pa‘a ‘ike Hawai‘i i ka ‘oihana ho‘okipa, a pēlā paha lākou e komo ai ma loko o ia ‘oihana a lilo ia i ho‘okipa Hawai‘i. Ua kāko‘o ‘o ua Bunten nei i ia mana‘o no ka mea, mana‘o ‘o ia nei he mea nui ka ‘oihana ho‘okipa i ka po‘e ‘ōiwi no ka mea, ma ko lākou hana ‘ana ma loko o ia ‘oihana, kū‘ē lākou i ke kū‘ai hewa ‘ia ‘ana o nā lōina ‘ōiwi (Bunten, 2010, p. 56).

---

²¹ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “Kānaka maoli self-commodify, meaning they turn themselves into something they’re not” (Bunten, 2010, p. 52)

²² Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “How do you go about selling culture without selling out?” (Bunten, 2010, p. 53)

‘O kekahi lolina Hawai‘i i kū‘ai wale ‘ia ‘o ia ho‘i ka lei. ‘O ka lei kekahi mea i waiwai ai ka ‘oihana ho‘okipa, a i kuluma ai ho‘i i ka po‘e Hawai‘i a me nā kānaka ‘ē a‘e o ka Pākīpika. Ma ka pepa ‘o *Polynesian Leis* i kama‘ilio ‘ia ai kekahi mau mana‘o kahiko o kekahi mau lei (E. D. W. Brown, 1931). Ke hā‘awi ‘ia nei ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa i kēia wā, i nā malihini a me nā kama‘āina kekahi. Ma loko o ia pepa i hō‘ike ‘ia ai he mea kahiko loa ka lei. ‘Oiai he mea kahiko, he mea maika‘i ke ka‘ana like ‘ana i ia ‘ano mea ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa o kēia wā no ka mea, he mea e kū ‘oia‘i‘o ana ia i ke ‘ano o ko kākou ‘āina. Akā, ‘o kekahi nīnau nui a kākou e no‘ono‘o ai, he aha ka lei kūpono? He aha ka mea e waiwai ai ka lei? Ho‘omana‘o paha ka mea heluhelu i ke kuhi ‘ia ‘ana o ka ‘ōlelo no‘eau ‘o “Pahapaha lei o Polihale” i kuhi ‘ia aku nei. ‘O ka lei pahapaha kekahi lei e hō‘ike ai ua kipa maoli akula ka malihini iā Polihale, a ‘o ia ke kumu i loa‘a mai nei ka lei pahapaha. No laila, i kekahi manawa ‘o ke ‘ano o nā mea e loa‘a nei ma kekahi ‘āina, kekahi kumu e lilo ai kekahi ‘ano lei i mea nui i ka malihini. Eia kekahi, wahi a ka pepa, ua waiwai ka lei i kona ‘a‘ala i kekahi manawa akā inā pēlā ka mana‘o (E. D. W. Brown, 1931). Inā pēlā, he waiwai anei nā lei ‘okika e hā‘awi mau ‘ia nei i ka malihini? ‘O ka huli ‘ana paha i nā lei kūpono kekahi mea e no‘ono‘o ai ma loko o ka noi‘i, ‘a‘ole na‘e i kau nui aku ka no‘ono‘o ma ia ‘ao‘ao. Ma kahi o kou mea kākau e lawelawe nei i ka hana, hā‘awi ‘ia nō kekahi mau ‘ano lei i ka malihini. I kekahi manawa, makemake nō ka malihini e koho i kāna lei e lei ai. Eia na‘e, ‘a‘ole paha me ka malihini ia koho, akā na ke kama‘āina nō, a me ka mea e loa‘a nei ma ka ‘āina. Malia paha e lilo kēia i papahana noi‘i hou aku i kekahi wā, akā ua mahalo ‘ia kēia pepa no ka wehewehe ‘ana i ke kūlana mea nui o ia mea he lei, a me kona ‘ano kahiko ho‘i.

‘O ka ‘ai kekahi mea e laha mau nei ma ka ho‘okipa a hiki i kēia wā, ma loko ko kākou mau kaiāulu a me ka ‘oihana ho‘okipa kekahi. Na wai e ‘ole ka ‘ai ma loko o nā ho‘okipa ‘ana? Ma ka pepa ‘o *Did East Polynesians have a concept of luxury foods?* ua nānā ‘ia ka ‘ai a me

kona kūlana ko‘iko‘i a puni o ka Pākīpika. Wahi a ua pepa nei, ua kūlike ke kūlana o ka ‘ai me ka ho‘okipa ma nā wahi a pau o ka Pākīpika (Leach, 2003, p. 451). ‘O ka mana‘o nui o kēia, he mea nui ka ‘ai, a ‘a‘ohe paha ho‘okipa me ka ‘ole o ka ‘ai. Ma loko nō na‘e o ko mākou ‘oihana ho‘okipa, ‘a‘ohe hā‘awi wale ‘ia ka ‘ai i ka malihini. Na ka malihini nō e ‘imi a uku i ka ‘ai. ‘O ia akula kekahi mea i ‘oko‘a ma ka ‘oihana ho‘okipa a ‘oko‘a ma ka lōina kahiko. A laila, kama‘ilio pū ‘ia nō ho‘i nā mea e hiwahiwa ai ka ‘ai, ‘o ia ho‘i nā ‘ano o ka ‘ai e pono ai ke kūlana hiwahiwa. Wahi a ua pepa nei, he mau pō‘aiapili nō ia e hiwahiwa ai ka ‘ai, a eia mai ‘ekolu mau la‘ana: ‘Akahi, ke nui loa ka ‘ai, ‘o ia kekahi mea e hiwahiwa ai ka ‘ai, a hanohano ho‘i ka malihini i kipa mai ma muli o ka hānai nui ‘ia ‘ana. ‘Alua, ke laha ‘ole kekahi ‘ano ‘ai, akā ua hana nui akula ke kama‘āina i mea e loa‘a ai ka ‘ai laha ‘ole a hānai aku i ka malihini, ‘o ia kekahi kumu e hiwahiwa ai ka ‘ai. ‘Akolu ho‘i, a he mea hoihoi i ka mea kākau, ke ho‘omākaukau ‘ia ho‘okahi ‘ano mea ‘ai ma nā ‘ano he nui a he hiwahiwa paha ia ‘ai (Leach, 2003). E hō‘ike ana kēia pepa i kēia mau lōina no nā ‘āina like ‘ole, ‘a‘ole ho‘i ma Hawai‘i nei wale nō, akā he hō‘oia kēia mau ‘ike i ke kūlana ki‘eki‘e o ia mea he ‘ai, ‘a‘ole na‘e ia ‘o ka māhele nui a ka mea kākau i nānā ai. Eia na‘e, ua komo nō ka ‘ai ma loko o ka noi‘i a e wehewehe ‘ia mai ana ma kēia hope mai i loko o nei mokuna.

‘O kekahi pepa hou aku i heluhelu ‘ia ai no ka ‘ai, ‘o ia ho‘i ‘o *New Archaeological Insights Into Food and Status*, he pepa ho‘i e kama‘ilio ana no ke ko‘iko‘i o ka ‘ai i ka po‘e Pākīpika. ‘O kekahi nīnau i puka maila ‘o ia ho‘i, he aha ka ‘ai a he aha ho‘i ka i‘a? (Kirch & O‘day, 2003). ‘O kēia ‘ano nīnau kekahi mea a kou mea kākau i nanalu ai ma loko o ka noi‘i ‘ana, ‘oiai kuhi pinepine ‘ia ka ‘ai a me ka i‘a ma loko o nā ka‘ao. Ma loko o kēia pepa, hō‘ike ‘ia kekahi mau ‘ōlelo no‘eau e wehewehe ana i ka pilina o kekahi mau ‘āina ma Hawai‘i nei i ka ‘ai. ‘O kekahi ‘o ia ho‘i ‘o “No kahi kekelele a Kapu‘ukolu,” a he kuhi kēia ‘ōlelo i ke ‘ano o nā

‘ai o ia ‘āina o Kapu‘ukolu ma Kaua‘i (Kirch & O‘day, 2003, p. 486). ‘O kēia mau nīnau a ‘elua e pili ana i ka ‘ai/i‘a, a me nā ‘āina maika‘i o ka ‘ai kekahi mau kuhi i ke kuana‘ike ‘ōlelo Hawai‘i e pono ai ka ho‘okipa Hawai‘i ‘ana. ‘O kēia ‘ano no‘ono‘o ‘ana nā loina e komo ai ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa, a laila e ‘ike ana ka malihini, ‘a‘ole lākou e kipa nei i kekahi ‘ano ‘āina, akā he ‘āina piha mo‘olelo ho‘i ia.

‘O ka la‘ana maika‘i a kēia mea kākau i nanalu nui ai i ka haku ‘ana i kēia papahana noi‘i ‘o ia ho‘i ‘o *Ki‘i Pāpālua: Imagery and Colonialism in Hawai‘i* (2008). Hō‘ike ‘o ia, ‘o ka ha‘i mo‘olelo kekahi ‘ano e ka‘ana like ‘ia ai nā loina, ka ho‘omana, ke kālai‘āina a me nā ‘ano mana‘o like ‘ole o kekahi lāhui (Keawe, 2008, p. 25). Ho‘omana‘o a‘ela ka mea kākau i ke komo ‘ana ma ka papa a ua Keawe nei, a kama‘ilio akula nō iā ia e pili ana i ka ho‘okipa. Ua ho‘olele ‘ia ka nīnau iā ia, “He aha ka makana kūpono e ho‘iho‘i ai ka malihini me lākou i ka ha‘alele ‘ana i ko kākou ‘āina?” Pane mai nei kēlā, “‘O ko kākou mau mo‘olelo ka mea maika‘i na ka malihini.” I ia wā, kū‘ē ‘ino akula kou mea kākau me ka mana‘o, a wehewehe akula nō he mea ko‘iko‘i i kekahi mau lāhui o ko kākou poepoe honua ka makana ho‘iho‘i. Ua ‘ike maka nō kou mea kākau i ke kū‘ai nui ‘ana a ka po‘e Kepanī i nā makana ho‘iho‘i no ka mea, he loina pa‘a ia iā lākou. ‘A‘ole paha e aulike wale aku i ka malihini a like me ka ‘ōlelo ho‘ohalahala a Kepelino, akā hiki nō paha iā kākou ke ‘imi i wahi e kaulike ai ka minamina i nā mo‘olelo Hawai‘i, ka lāhui Hawai‘i, a me ka mālama ‘ana i nā ‘i‘ini o ka malihini. Eia kekahi nīnau e nanalu ai: ‘o wai o kākou ma Hawai‘i nei e ‘i‘ini nei e kipa aku i kekahi ‘āina ‘ē, a ho‘i mai me ka mo‘olelo wale nō e pa‘a ana ma ka no‘ono‘o? ‘A‘ole paha ‘o kāua e ka mea heluhelu. No laila, e like me Keawe

ma kāna pepa, ‘imi akula nō i leo ‘olu‘olu²³ e hō‘ike ai i kēia mau mana‘o ma o ka papahana noi‘i. Me ia mau mana‘o, e komo nō kāua ma ka noi‘i ‘ana ma loko o nā mo‘olelo.

3.11 Ka Papahana Noi‘i

‘Oiai ua ho‘omaopopo ‘ia ka waiwai o ia mea he mo‘olelo a ka‘ao Hawai‘i nō ho‘i ma loko o nā puke i ka‘a hope iho nei, ua koho ka mea kākau e haku i papahana noi‘i mai loko mai o ka waihona mo‘olelo e pa‘a nei ma ka nūpepa Hawai‘i kahiko i pa‘i ‘ia ma ka ‘ōlelo Hawai‘i. No ka nui ākea o nā mo‘olelo i koho ‘ia ai he mau mo‘olelo a ‘ekolu wale nō e nānā ai. ‘O ke kumu i wae ‘ia ai nā mo‘olelo, ua huli ‘ia nā mo‘olelo ‘ano Hawai‘i ke nānā aku ‘o ia ho‘i nā mo‘olelo me nā inoa Hawai‘i ma ke po‘omana‘o a ma loko o ka mo‘olelo pū, no ka mea aia nō he mau mo‘olelo kahiko o nā ‘āina ‘ē i unuhi ‘ia i ka ‘ōlelo Hawai‘i no nā ‘ōlelo ‘ē mai. Aia paha kekahi lōina Hawai‘i ma kekahi māhele o ia mau mo‘olelo no waho o Hawai‘i, akā ‘a‘ole ia e komo ma kēia papahana noi‘i. Eia kekahi, ua wae ‘ia nā mo‘olelo ma ka makahiki i loa‘a mai ai he mau pō‘aiapili ‘oko‘a o ke kākau ‘ia ‘ana o ia mea he mo‘olelo Hawai‘i. Ua wehewehe piha ‘ia kēia mau mo‘olelo i kīnohi o kēia mokuna, akā eia mai kekahi ‘ōlelo hō‘ulu‘ulu me kekahi wehewehena pōkole no ke kumu i koho ‘ia ai kēia mau mo‘olelo.

3.11.1 Ke Kumu I Koho ‘Ia Ai Nā Mo‘olelo

‘Akahi, ua puka ka mo‘olelo ‘o Lā‘ieikawai i ka makahiki 1863, he 2 makahiki ma hope mai o ka puka mua ‘ana mai o nā nūpepa kahiko Hawai‘i mua i hana ‘ia na ka Hawai‘i no ka Hawai‘i (‘o ia nō nā nūpepa kahiko ‘o Ka Hoku O Ka Pakipika a me ka Nupepa Kuokoa, a aia akula kekahi māhele ma Ka Hae Hawai‘i kekahi). Ma hope mai, ua ho‘opa‘a ‘ia ma ka puke kekahi. He wā nō ia o ka ho‘omaka ‘ana o ka hō‘ili‘ili ‘ana i nā ‘ike o ka Hawai‘i, na ka

---

²³ Eia ka ‘ōlelo ma ka pepa, “I have a passionate rage just as they do, but I have chosen to deliver the same message in a different voice. We cannot forget that the University is first and foremost, a place for learning” (Keawe, 2008, p. 82)

Hawai‘i²⁴, a laila ua pa‘i ‘ia a ho‘olaha ia nō ho‘i. ‘O ka nūpepa kahiko kekahi wahi i ‘ike ‘ia ai kēia. ‘Oiai ‘o kēia kekahi o nā mo‘olelo mua loa i pa‘i ‘ia, hiki nō paha ke mahu‘i ‘ia ma muli o ka pilina o ka manawa, aia he mau lōina kahiko ma loko o ia mo‘olelo kahiko.

‘Alua, ua puka ka mo‘olelo ‘o Puaka‘ōhelo i nā makahiki 1893-1894, a ‘o ia ka wā o ka ho‘okāhuli aupuni ‘ana i nā kānaka o waho. He wā kālai‘āina a he wā ko‘iko‘i i ka mo‘olelo o Hawai‘i nei, a no laila, ‘o nā lōina e pa‘a ana ma kekahi mo‘olelo i ho‘olaha ‘ia ma ia wā e kāko‘o ana paha ia i ka lāhui i ka wā o nā hihia he nui. I ia wā like, ua pi‘i a‘e ka helu o nā mo‘olelo i kākau ‘ia e paipai ana i ka lehulehu e mālama i ka ‘ōlelo Hawai‘i.²⁵ ‘Ano like ho‘i ka mana‘o o kou mea kākau, he mana‘o mālama ‘ōlelo Hawai‘i ho‘i, no laila he wā maika‘i ho‘i ia e nānā ai i kēia mo‘olelo o Puaka‘ōhelo.

‘Akolu ho‘i, ua puka kekahi mana mo‘olelo ‘o Mākālei i ka makahiki 1928 a aia nō ia makahiki ma waena konu o ke au panalā‘au ‘Amelika o Hawai‘i nei, he wā emi mai o ka ‘ōlelo Hawai‘i a he wā ho‘okāhuli lōina Hawai‘i kekahi. I loko o kēia wā, ke emi nui nei ka ‘ōlelo Hawai‘i, a e lanakila ana ka ‘ōlelo Pelekania.²⁶ ‘Oiai he papahana ho‘oheno ‘ōlelo Hawai‘i kēia, e nānā ana i nā ‘ano ‘ōlelo Hawai‘i o ka ho‘okipa, he maika‘i nō ka nānā ‘ana i nā mo‘olelo i ka wā emi mai o ka mo‘olelo Hawai‘i.

No laila, ‘ekolu wā ‘oko‘a me ‘ekolu pō‘aiapili ‘oko‘a o ka hahā‘i ‘ia ‘ana mai o ka mo‘olelo, a pēlā i wae ‘ia ai nā mo‘olelo e huli nowelo ‘ia aku nā la‘ana o ka ho‘okipa a me nā launa ‘ana o kānaka no ke kālailai ‘ana i ka ‘ōlelo. ‘Akahi, he wā ia e ola maika‘i ana ka ‘ōlelo

---

²⁴ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke a Nogelmeier, “By 1861, Hawaiians took an active role as writers, editors, and publishers in the press” (Nogelmeier, 2010, p. 65)

²⁵ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke a Nogelmeier, “During the first decade and a half after the 1893 seizure of the kingdom, there was actually a surge in Hawaiian-language publications attempting to counteract the decline of the language” (Nogelmeier, 2010, p. 12).

²⁶ Eia ka ‘ōlelo ma ka puke, “...by the end of the 20th century English became the language of nearly all published materials” (Nogelmeier, 2010, p. 12).

Hawai‘i. ‘Alua, he wā ia e mana‘o ana nā kānaka e ho‘oikaika aku i ka ‘ōlelo Hawai‘i. A laila, ‘o ka hope, he mo‘olelo no loko mai nō ‘o ka wā i emi maila ka ‘ōlelo Hawai‘i. Ua wehewehe ‘ia nā mo‘olelo i mua o kēia mokuna, a i kēia manawa e nānā ‘ia ai ke ‘ano o nā la‘ana e huli ‘ia ai ma loko o ia mo‘olelo.

3.11.2 Ka Launa ‘Ana Ma Nā Mo‘olelo

Ma loko o nā mo‘olelo a ‘ekolu i helu ‘ia a‘e nei i huli ‘ia ai nā la‘ana o ka launa ‘ana o nā hāme‘e. I ke kuhi a ka mea kākau, ho‘omaka nō ka ho‘okipa ma ka launa ‘ana o ‘elua hāme‘e. I kekahi manawa, he lōina ko ka launa ‘ana, a lilo ia he ho‘okipa. I kekahi manawa hou aku, he launa ‘ana ma kekahi pō‘aiapili ma waho o ka ho‘okipa. I loko o ka ‘oihana ho‘okipa, ‘a‘ole paha he ho‘okipa nā launa ‘ana o kānaka a pau. Aia nō paha kekahi po‘e malihini ‘āne‘e wale, a aia nō ho‘i paha kekahi mau kama‘āina aulike wale aku i ka malihini, e like me nā mana‘o i kuhi ‘ia a‘e nei. Me he mea lā, ma ka ho‘okipa Hawai‘i, he pono ke komo ‘ana o ka malihini a me ke kama‘āina i ia hana. Akā, ma ka ‘oihana ho‘okipa, ho‘okipa wale nō paha ke kama‘āina i ka malihini i ka wā i kū mai ai i mua o ke kama‘āina a ‘ano na‘aupō paha ka malihini ma kona kuleana iho. E kama‘ilio hou ‘ia ana kēia mana‘o ma ka panina o kēia pepa, akā ‘o ia ke kumu e nānā ‘ia ai nā launa like ‘ole ‘ana no ka ho‘okipa. No laila, e hō‘ili‘ili ‘ia ana nā launa ‘ana a pau ma loko o nā mo‘olelo a ‘ekolu a laila e mālama ‘ia ana ma loko o kekahi pakuhi. E ho‘ohālikelike ‘ia ana nā la‘ana a pau i wahi e ho‘okō aku ai i kekahi mau kumu wae e wehewehe ‘ia nei, a laila ma kahi e loa‘a ai ka hua mana‘o, e wehewehe ‘ia ana nō ma ka Mokuna IV.

Eia a‘e nā palena o ka hō‘ili‘ili ‘ana o nā la‘ana o ka launa ‘ana o kānaka.

3.11.3 *Ka Hō‘ili‘ili ‘Ana I Nā La‘ana o Nā Launa ‘Ana*

Eia a‘e nā lula i wae ‘ia ai nā launa ‘ana no ke komo ‘ana ma kekahi pakuhi, i mea e wae aku ai ma hope iho:

‘Akahi, ka launa ‘ana o kekahi kanaka, akua, a i ‘ole kupua me kekahi kanaka, akua, a i ‘ole kupua. I nā wā i launa ai ke kanaka i ka holoholona, manu, i‘a a i ‘ole kekahi mea hou aku, ‘a‘ole i mālama ‘ia ka la‘ana ma ka pakuhi.

‘Alua, ka launa ‘ana o kekahi hāme‘e i kekahi malihini i kahua no ia launa ‘ana. Inā ‘a‘ole pēlā, ‘a‘ole mālama ‘ia ia la‘ana. No laila, inā aia ka ‘ohana e noho ‘ē ana i loko o ka hale, a huli a kama‘ilio ka makua kāne i ka makuahine, a laila, huli ua makua kāne nei a kama‘ilio i ke keiki, ‘a‘ole e komo ana kēia launa ‘ana ma ka pakuhi. Inā na‘e i hiki maila kekahi hāme‘e mai kekahi wahi ‘ē mai a komo ma loko o ia hale, ua komo ia launa ‘ana ma ka pakuhi.

‘Akolu, inā ua kāhea kekahi hāme‘e no kekahi ‘āina mai i kekahi hāme‘e aku ma ka ‘āina mamao, a naue maila ua hāme‘e nei, ua mana‘o ‘ia, ua ho‘omaka ka launa ‘ana o nā kānaka ma ia kāhea ‘ana aku a laila, ua komo ia la‘ana ma ka pakuhi. No laila, inā aia kekahi akua ma Kaua‘i e hea aku ana i kona hoa ma Maui, ho‘omaka ia launa ‘ana ma ka launa ‘ana o ko Kaua‘i akua leo i ka pepeiao o ka hoa e noho ala ma Maui, ‘a‘ole ma ka hui kino wale ‘ana nō e ‘ike ‘ia ai ka launa ‘ana. Pēlā ke ‘ano i wae ‘ia ai ia la‘ana i mea e mālama ai i loko o ka pakuhi.

‘Ahā, he mana‘o kēia no ka nui o ka la‘ana i mālama ‘ia. Ua mālama ‘ia nā ‘ōlelo e kuhi ana i ka hana ma kīnohi o ka launa ‘ana. Inā hele a lō‘ihi loa ka pāpā‘ōlelo e pili ana i kekahi kumuhana ‘ē aku, a i ‘ole ua loa‘a kekahi mau ‘ōlelo hou aku i ka ha‘alele ‘ana ho‘i o kekahi hāme‘e, ‘a‘ole i mālama ‘ia. He kālailai kēia papahana noi‘i i ka wā o ka launa mua ‘ana, e like me ka mea e kupu mau nei ma ka ‘oihana ho‘okipa.

‘Alima ho‘i, inā ua kuhi pololei ka mo‘olelo i kekahi lōina kiko‘ī, ua mālama ‘ia ma ke ‘ano he *ha‘awina* e a‘o ai au, a eia mai kekahi la‘ana:

“Piha mai la kahi o ka waa o laua nei i na kamaaina a hookipa ia aku la laua me ka maikai, a ua lilo hoi i mea nui i na kamaaina e like no me ka lula maa ia Kauai ma ka hookipa ana, he haawi a lilo loa me ka hoopaapaa ole” (1928h, p. 1).

Ma ‘ane‘i, kuhi pololei ‘ia ka lōina kiko‘ī ma Kaua‘i, ‘o ia ho‘i ka hā‘awi lilo ‘ana i ka malihini me ka ‘ole ho‘i o ka ho‘opa‘apa‘a. Ua mālama ‘ia kēia mau la‘ana i waihona no kēia mua aku.

3.11.4 Nā Kumu Wae Ho‘okipa O Ka Noi‘i ‘Ana

Ua mālama ‘ia he mau kumu wae ma ka pakuhi, he mau nīnau ‘ae a hō‘ole ho‘i ke ‘ano o kēia mau kumu wae. Ma hope o ka mālama ‘ia ‘ana o kekahi ‘ōlelo puana‘ī me ka mālama ‘ana i ka pō‘aiapili mai loko mai o ka mo‘olelo, ua nīnau ‘ia kēia mau nīnau e hiki mai nei a ua mālama ‘ia nā mea ‘ōlelo puana‘ī i kohu i kēia mau kumu wae. ‘O ka pahuhopu, ‘o ia ho‘i, ka hiki ‘ana ke wae hou a kālailai ‘ia nā ‘ōlelo puana‘ī i kohu like i ka launa kanaka ‘ana.

Eia a‘e nā kumu wae i ‘ano pili i ka launa kanaka ‘ana a me ka ho‘okipa ‘ana ho‘i.

Kumu Wae	‘Ōlelo Wehewehe	Helu O Nā La‘ana
Ho‘okipa	Inā ua kohu kekahi ‘ōlelo me kekahi o nā mana‘o o Fong, he ho‘okipa malihini ia e like me ka heahea ‘ana i ka malihini, a i ‘ole ka hānai ‘ia ‘ana o ka malihini, ua kō kēia kumu wae.	21
Heahea	Inā heahea ke kama‘āina i ka malihini a hea paha ka malihini i ke kama‘āina, ua kō kēia kumu wae.	6
‘A‘ohe ‘Ōlelo Ho‘okipa	Inā ‘a‘ole i hō‘ike ‘ia kekahi kama‘ilio ‘ana a nā hāme‘e i ka wā o ka launa ‘ana, ‘o ia ho‘i ‘a‘ohe ‘ōlelo ho‘okipa a i ‘ole, ua kūnānā wale nō paha kekahi i kekahi, ua kō kēia kumu wae.	136
Launa Hau‘oli	Inā ua ‘ano hau‘oli, ‘a‘ohe mana‘o ‘ino ma ka launa ‘ana, ua kō kēia kumu wae.	133
Launa Hau‘oli ‘Ole	Inā ‘a‘ole i hau‘oli a ua lilo paha i ka ho‘opa‘apa‘a a i ‘ole ka hakakā ‘ana paha ma ka hopena o ia launa ‘ana, ua kō kēia kumu wae.	28

Mele	Inā he mele ma ka launa ‘ana, ua kō kēia kumu wae.	2
Mea ‘ai	Inā he mea ‘ai ma ka launa ‘ana ma ke ‘ano makana, hānai ‘ia ka malihini, a i ‘ole kekahi mea hou aku, ua kō kēia kumu wae.	26
Pāpā‘ōlelo	Inā ua komo nā hāme‘e i ka pāpā‘ōlelo ‘ana, ‘a‘ole i wala‘au wale kekahi i kekahi me ka ‘ole o ka pane ‘ana mai, ua kō kēia kumu wae.	114
Nīnau o ke kumu o ka hele ‘ana mai	Ua ‘ike ‘ia, he mea nīnau pinepine ‘ia ke kumu o ka huaka‘i ‘ana mai o ka malihini i kahi o kama‘āina, no laila inā kupu kēia nīnau ma ke kama‘ilio ‘ana o nā hāme‘e, ua kō kēia kumu wae.	43
Malihini	Inā ua malihini nā hāme‘e kekahi i kekahi i ka launa ‘ana, ua kō kēia kumu wae.	87
‘Ae Komo (Mele/Pule)	Inā he pule a mele paha e ‘ae ana i ka malihini e komo i kahi o ke kama‘āina, ua kō kēia kumu wae.	1
Noi Komo (Mele/Pule)	Inā loa‘a he mele a pule paha e noi ana e komo aku kekahi i ke kahua o ke kama‘āina, ua kō kēia kumu wae.	1
Makana/Pū‘olo/Mōhai*	Inā ua loa‘a kekahi hanana me kēia mau ‘ano mea, ua kō kēia kumu wae.	25
Hula	Inā ua hula kekahi ma ka launa ‘ana, ua kō kēia kumu wae.	0
“Aloha”*	Inā ua ho‘opuka ‘ia ka hua ‘ōlelo aloha ma ka wehewehena a ka mea kākau a i ‘ole i loko o ke kama‘ilio ‘ana o nā hāme‘e paha, ua kō kēia kumu wae.	6
He Hale	Inā he hale ko ka launa ‘ana, ua kō kēia kumu wae.	18
Komo I Loko o Ka Hale	Inā nā hāme‘e ma loko o kekahi hale, ua kō kēia kumu wae.	10
‘Awa	Inā he ‘awa ko ka hui ‘ana, ua kō kēia kumu wae.	2
Le‘ale‘a*	Inā he pā‘ani ho‘olaule‘a ko ka hui ‘ana, ua kō kēia kumu wae.	19
Uē*	Inā ua uē nā hāme‘e ma ka hui ‘ana e like me ka uē helu a i ‘ole ke kanikau ‘ana, ua kō kēia kumu wae.	9
‘Ohana	Inā he ‘ohana nā hāme‘e e hui ana kekahi i kekahi, ua kō kēia kumu wae.	54
Kāhea I Ka ‘Āina Mamao	Inā ua kāhea ‘ia kekahi hāme‘e e hele mai kekahi hāme‘e ‘ē a‘e mai ka ‘āina mamao mai, ua kō kēia kumu wae.	2

Mo‘okū‘auhau*	Inā haha‘i ‘ia kekahi māhele o kekahi mo‘okū‘auhau ma ka launa ‘ana, ua kō kēia kumu wae.	8
Ha‘awina*	E like me ka mea i hō‘ike ‘ia a‘e nei, ua mālama ‘ia kekahi mau <i>ha‘awina</i> i ka wā o ka loa‘a ‘ana mai, ua kō kēia kumu wae.	14

‘O ia ihola nā kumu wae o ka pakuhi. Inā ua kō, ua mālama ‘ia ma ka pakuhi i ma‘alahi ai ka wae ‘ana ma hope mai. Eia kekahi, ua mālama ‘ia ka māhele o ka mo‘olelo no laila mai ka ‘ōlelo puana‘ī, a me kekahi mau mana‘o e pili ana i ka pō‘aiapili. Ma kahi i hiki, ua mālama ‘ia ka pilina o nā kānaka i launa ma ke ‘ano (he ali‘i i ka maka‘āinana paha, he kaikua‘ana i ke kaikaina paha, a pēlā wale aku) a me ka ‘āina o ka launa ‘ana. Ma hope o ka hō‘ili‘ili ‘ana a pau ua loa‘a mai he 161 la‘ana o ka launa ‘ana. A laila, ua wae ‘ia nā la‘ana ma kēia mau kumu wae o luna a‘e nei a ua ho‘ohālikelike ‘ia i mea e loa‘a ai kekahi hua. Ua kuhi ‘ia 6 kumu wae i hua mai ma ka pakuhi o luna a‘e nei, a ‘o ia ka mea e kama‘ilio ‘ia ai ma loko o ka Mokuna IV e hiki mai nei. No ka nui loa o ka pakuhi i mālama ‘ia ai nā la‘ana, ‘a‘ole e pa‘i ‘ia ma loko o kēia pepa. Akā, e waiho ana kekahi hakina o ia pakuhi ma ka hopena o kēia pepa i pāku‘ina ma ka ‘ao‘ao 110 i maopopo i ka mea heluhelu i ke ‘ano ‘o ka ho‘onohonoho ‘ia ‘ana o nā pakuhi.

3.12 Panina Ke ‘Ano O Ka Noi‘i ‘Ana

‘O ia ihola kekahi ‘oloke‘a ‘ana o ka ho‘okahua ‘ia ‘ana o ka papahana noi‘i ma ka noi‘i mua ‘ana a laila haku ‘ia he papahana e nanalu ai i nā ‘ike i loa‘a mua a me ka pilina o ia mau ‘ike i ka mo‘olelo ‘ōlelo Hawai‘i kahiko. ‘O ka mokuna IV ho‘i kahi e ‘ike ai i nā hopena o ka papahana noi‘i a‘u i wehewehe a‘e nei.

MOKUNA IV: KA PAPAHAHA NOI'I MO'OLELO KAHIKO

4.0 Ho'olauna I Ka Papahana Noi'i Mo'olelo Kahiko

No laila, ma o nā mokuna i ka'a hope aku nei, ua nānā nui 'ia ke alahale e hehi ai i mea e loa'a mai ai kekahi mau 'ike no ia mea he ho'okipa Hawai'i. He alahale mehamaha nō ia, 'oiai ua akāka le'a a he kāka'ikahi wale nō ka po'e e 'auamo nei i ia kuleana i loko nō o ka ho'olaha nui 'ia o kekahi 'ano hana e hea 'ia nei he ho'okipa Hawai'i ma loko o ka 'oihana ho'okipa. Ma o ke kālailai 'ana i nā mo'olelo 'ekolu o Mākālei, Puaka'ōhelo a me Mākālei, ua 'ike 'ia kekahi mau 'ano o ka ho'okipa 'ana.

'Oiai ua 'ohi'ohi nui 'ia nā la'ana o nā launa 'ana a pau e like me ka mea i hō'ike 'ia a'e nei ma ka Mokuna III, a he waiwai paha ko nā mo'olelo pākahi ma nā 'ano like 'ole, i mea e hō'ike ai i ka waiwai o kēia 'ano o ka noi'i 'ana i wae 'ia ai kekahi mau ha'awina i hō'ike 'ia mai loko mai o nā la'ana i hō'ili'ili 'ia ai. No laila, e hō'ike 'ia ana kekahi mau mea e hea 'ia nei e ka mea kākau he lōina o ka ho'okipa i kāko'o 'ia ma o nā la'ana o nā launa 'ana o kānaka. I kekahi manawa, 'a'ohe ho'okipa, akā ua nānā 'ia ke 'ano o ka launa 'ana no ka mea mana'o ka mea kākau, 'a'ohe ho'okipa i nā manawa a pau o ka launa 'ana. Pēlā paha ko kākou 'oihana ho'okipa ma Hawai'i nei i kēia wā. 'O kekahi o kēia mau lōina, 'a'ole ia he mau hana e hana aku ai, he mau mana'o na'e e ho'omana'o ai i loko o nā launa 'ana a nā kama'āina a me nā malihini. E hō'ike 'ia ana nō ia mau lōina, a me nā la'ana e kāko'o ana i ia mau lōina. Ma hope aku, e wehewehe 'ia ana ke kumu i kāko'o 'ia ai ka lōina e ka 'ōlelo puana'i no loko mai o ka mo'olelo. Ma ka hopena, e hō'ike 'ia ana kekahi mau ha'awina i kū'oko'a ma loko o ka mo'olelo i mea e hō'ike ai, he waiwai ka heluhelu mo'olelo 'ana. Mai loko mai o nā kumu wae i koho 'ia ai ka papa kuhikuhi, ua wae hou 'ia mai nā kumuhana e nānā 'ia nei ma kēia māhele 'o ia ho'i, ka uē

‘ana, ka mo‘okū‘auhau, nā pā‘ani, ka hua ‘ōlelo ‘o aloha, nā ‘ukana o ka ho‘okipa, a me ke kumu o ka hele ‘ana mai.

4.1 Ka Uē ‘Ana

‘O ka uē kekahi hana i ‘ike ‘ia ma ka ho‘okipa ‘ana o kānaka. I kekahi manawa, he uē maoli nō i ke kaumaha, akā he uē ‘oko‘a nō paha ko ka ho‘okipa kekahi. ‘O ka mea na‘e e uē ai kekahi hui ‘ana o kānaka, ‘o ia ka pilina ikaika a i ‘ole ke aloha. Ma kēia la‘ana no loko mai o ka mo‘olelo o Lā‘ieikawai i ko ‘Aiwohikupua launa ‘ana me Hulumaniani, ‘o kona makāula ho‘i ia i nalo loa akula a ho‘i mai. Ma ka pule ‘ana a ua makāula nei i ho‘omaopopo ai ‘o Hulumaniani nō ia, a ne‘e akula ka uē i ka hui hou ‘ana me kahi hoa kama‘āina o ‘Aiwohikupua. Eia mai kekahi la‘ana mai loko mai o ka mo‘olelo o Lā‘ieikawai:

I na waa e holo mai ana a pae, ku ana ka Makaula i ke awa, mai luna mai o Kaiwilahilahi, hahau iho la ka Makaula i ka puua imua o ke Alii, a pule aku la oia ma ka inoa o na Akua o Aiwohikupua, a eia kana pule."E Lanipipili, e Lanioaka, e Lanikahuliomealani, e Lono, e Hekilikaakaa, e Nakoloailani. E na Akua o kuu Alii, kuu milimili, kuu ihi kapu, ka mea nana e kalua keia mau iwi. Eia ka puua, ka mea lawa, ka awa, he makana, he mohai, he kanaenae i ke Alii ma ka oukou kauwa nei, e ike i ka oukou kauwa ia Hulumaniani, homai he ola, i ola nui, i ola loa, a kau i ka puaneane, a kani koo, a palalauhala, a haumakaiole, amama, ua noa, lele wale aku la."

Ia manawa o ke Alii e hoolohe ana i ka pule a ka Makaula, ike mai la o Aiwohikupua, o kana Makaula keia, ua mokumokuahua ka manawa o ke Alii i ke aloha i kana kauwa, no ka mea, ua loihi ka manawa o ka nalo ana, aole no hoi i ikeia ka manawa i nalo ai.

A pau ka pule ana a ua Makaula nei, kena koke ae ana o Aiwohikupua i kona Kuhina, "E haawi na makana a ka Makaula na na Akua."

Lele koke aku la ka Makaula a hopu i na wawae o ke Alii, a kau iho la iluna o ka a-i, a uwe iho la; a o Aiwohikupua hoi, apo aku la ma na poohiwi o kana kauwa, a uwe helu iho la.

A pau ka uwe ana, ninau iho la ke Alii i kana kauwa, "Heaha kou mea i hiki mai ai a noho ianei; a pehea ka loihi o kou hele ana"(Haleole, 1863, p. 50)

Ma kēia hui ‘ana, he ‘oko‘a ke kūlana o nā Hawai‘i o kahiko, ‘o ia ho‘i, he kanaka ‘o Hulumaniani ma lalo ‘o Aiwohikupua. No laila i loko nō o ka hū ‘ana a‘e o ke aloha, ua hopu akula ka makāula i ka wāwae o ‘Aiwohikupua no kona kūlana ha‘aha‘a i ke ali‘i. No laila,

mahu‘i ana paha ka mea heluhelu mo‘olelo kahiko, he mea nui ka uē ‘ana, akā ma ka ho‘okipa, ho‘omaopopo ‘ia nō ke kūlana o kanaka. Ua ‘ihi‘ihi kahi Hulumaniani i ke alo o ‘Aiwhōhikupua.

Eia mai kekahi la‘ana no loko mai o ka mo‘olelo o Mākālei. He uē ‘ana kēia ma ka launa mua ‘ana o ‘elua kanaka pili ‘ohana. Ma ‘ane‘i e ‘ike ai i ka pi‘i ‘ana a‘e o Kekaiha‘akulou i kona makuahine iā Kauapō‘aihaleokahalu‘u ma ‘Akahipu‘u no ka mea noho ‘o Kekaiha‘akulou ma ke kai, a pi‘i akula ‘o ia e kipa i ka ‘ohana ma laila i uka. I ka hui ‘ana o ia kaikamahine me ka makuahine, ma mua o ke kama‘ilio ‘ana no ia mea ko‘iko‘i o ka ‘ai e ho‘onā ai i ka lua o ka inaina, ua uē lāua i ka pilina ‘ohana. “Ua pii io no ka wahine, a hoea i uka, ike mai la ka makuahine, uwe iho la apau ninau aku la i ke kaikamahine [‘]keia pii oia wale no aole hoi o ke kane kekahi[’]”(Hoolaleakaukiu, 1928p). Pēlā e mana‘o ai ka mea heluhelu ua nui ke ko‘iko‘i o ia mea he uē ma ka ho‘okipa ‘ohana. He hō‘ike ‘ana kēia uē ‘ana i ke aloha i ka hoa kipa i hiki maila. Me he mea lā he pono ka pilina ikaika e uē ai, ‘a‘ole uē wale ‘ia nā kānaka a pau. I loko nō o ka pōloli, ‘a‘ole e hala kēia lolina kahiko. ‘A‘ole i kū kōko‘olā wale aku ua kaikamahine nei me ka mālama ‘ole ‘ana i wā e uē ai i ka pilina ‘ohana. Ua ‘oi a‘e ke aloha i ka pōloli.

Ma hope iho o ia hui uē ‘ana o Kekaiha‘akulouokahiki kipa ‘ana i ka makuahine, ‘o ka naue akula nō ia a ua makuahine nei i kāna keikikāne iā Mākālei. Ho‘omaopopo koke akula ‘o Mākālei ma ka maka pulu o ka makuahine, he malihini pili loa i hiki maila. Eia ka ‘ōlelo ma ka mo‘olelo:

*[“]E hele ae au i ko makuakane a me kahi pokii o olua, aia no la i waena i ka mahiai, i hoi mai e kahumu ai nau.[“]
Hele aku la ka makuahine a loa ke kane a me ua keiki hueu kamaniha nei a laua.
Ike mai la o Makalei, a ninau mai la, [“]Owai mai nei ko ka hale i uwe mai nei oe?[“][“]O ko Kuahine makua no hoi o KekaihaakulouoKahiki i pii maila i wahi [a]i no lakou he pilikia i ka ai.[“] (Hoolaleakaukiu, 1928p)*

Ma loko o ia māhele mo‘olelo, ua loa‘a maila ka launa hou ‘ana o ka ‘ohana. ‘O ka mea e kupu ai ka hoihoi o ka mana‘o, ‘o ia ho‘i, kā Mākālei nīnau ‘ana aku i kona makuahine i ke

kanaka i hō‘ūē ai iā ia. ‘A‘ole ho‘i i mahu‘i ‘ia ka uē ‘ana i ka ‘eha, a i ‘ole i ka ‘ōma‘ima‘i paha, akā na‘e ma ka ‘ike ‘ana i nā papalina pulu i ka waimaka ‘o ka huli akula nō ia o ka no‘ono‘o, he kanaka aloha i kipa mai, a eia kona makuahine ke uē nei i ka hoa kipa. Ma kā Mākālei nīnau ‘ana, “owai mai nei ko ka hale i uwe mai nei oe?” ua hiki nō iā kākou ke kuhi aku ua ma‘a ka po‘e kahiko i ka uē ma ka ho‘okipa ‘ana. I ke au nei, ke hiki mai ke kanaka i mua ou a pulu ona mau papalina i ka waimaka, hikiwawe paha ka no‘ono‘o i ka hala ‘ana o kekahi kanaka. He mea nani ia o ka wā i hala i ke kuhi a ka mea kākau.

Ma loko o ia mo‘olelo ho‘okahi o Mākālei, huli ka mo‘olelo no kā ia nei pua aloha ‘o Kaleiapaoa i huaka‘i akula mai Kaua‘i a hiki i Moloka‘i. Ma ka ho‘i ‘ana a ua Kaleiapaoa nei ma ke alahele a kona makua kāne e hele ai, ho‘ohui hou ‘ia maila ‘o Palawai, he hoa na Mākālei i ka ‘ohana ma Lāna‘i. Ua pa‘uhia ho‘i ko Palawai ‘ohana i kona ho‘i ‘ana mai, a penei ka ‘ōlelo ma ka mo‘olelo,

“Aka, hele aku la o Palawai a hui me ka wahine me Lanaihale ame ke kaikamahine me Mauna Lei. He mau hora ia o ka waimaka e haluku ana, a i ka mao ana, ua hoomakaukau ia mai la ka ai a ua ai apau, ua kapi iho la ke ahi, a haawi ia aku la i ka poe” (Hoolaleakaukiu, 1928j).

He lō‘ihi ka uē ‘ohana ma ka ho‘okipa ‘ana, no ke aloha ‘ohana, ‘a‘ohe lōina ho‘okipa hou a‘e, e la‘a me ka ho‘omākaukau ‘ai ho‘i, i ho‘okō ‘ia aku a mao a‘ela ua uē makawalu ‘ana mai. He hō‘ike kēia i ke ka‘ina e hana ai i kēia mau māhele lōina ma ka ho‘okipa Hawai‘i kahiko, ‘o ia ho‘i, aia ka uē ‘ana ma mua mai o nā lōina ‘ē a‘e.

I ka wā iā Kahalaomapuana i kipa aku ai i kona mau kūpuna ma Ke‘alohilani, ua ‘ike hou ‘ia kēia ka‘ina ko‘iko‘i o ka uē ma ka ho‘okipa ‘ana i ka makua kāne ‘o ia ho‘i ‘o Moanalihakawaokele. I kīnohi o nei hui ‘ana, he hō‘oia ho‘i ka hana a Kahalaomapuana i ka makua kāne. Aia nō a akāka le‘a ka pilina, ua noa a‘ela ka hui ‘ana a laila pili mai lāua a uē. Ma hope iho o ia uē ‘ana e hō‘ike ‘ia ai ke kumu o ko Kahalaomapuana holo ‘ana i ia wahi mamao:

Ala ae la o Moanalihaiakawaokele, ua paa kahi e ikaika ai, o ka umiumi, kupaka ae la aole e hiki, ua paa loa ka umiumi ia Kahalaomapuana, o i noke i ke kupaka i o ianei, a pau ke aho o Moanalihaiakawaokele.

Ninau ae la, "Nawai ke kama o oe?"

I aku la keia, "Nau no."

Ninau hou kela, "Na'u me wai?"

Hai aku keia, "Nau no me Laukieleula."

Ninau hou kela, "Owai oe?"

"O Kahalaomapuana."

I ae la ka makuakane, "Kuuia ae kuu umiumi, he kama io oe na'u."

Kuu ae la keia, ala ae la ka makuakane, a hoonoho iho la iluna o ka uha, uwe iho la, a pau ka uwe ana, ninau iho ka makuakane, "Heaha kau huakai i hiki mai ai?"

"He huakai imi Lani," wahi a Kahalaomapuana (Haleole, 1863, p. 170)

No laila, ma 'ane'i e hō'ike 'ia ai ka mo'olelo i ka uē 'ohana ma mua o ka hō'ike 'ana i ke kumuhana o ka huaka'i. Me he kahawai o uka lā i ka wā Ho'oilō ho'i, hū a'e ka uē i ke aloha, kahe ia ma luna o nā mea a pau. He lōina ho'okipa nani loa ka uē ma ka ho'okipa 'ana i nā 'ohana a me nā hoa pili.

No laila, ma loko o nā la'ana i wehewehe 'ia a'e nei, he lōina ka uē ma loko o nā launa 'ana o nā kānaka i pili loa kekahi i kekahi. I kekahi manawa, ua pili koko nō, a i kekahi manawa he lō'ihī ka pilina o nā kānaka i pili koke 'ole. Eia hou, 'o ka uē ma mua o nā hana 'ē a'e a pau ke maopopo mai ka pilina. I kekahi manawa, e la'a me 'Aiwōhikupua lāua 'o Hulumaniani, 'a'ole i maopopo koke ka pilina no ka lō'ihī loa o ka hui 'ole 'ana, a no laila he pono e loa'a mua ka pili o kanaka ma o ke kama'ilio, ka nānā 'ana, a i 'ole he mele paha. 'O kekahi mea e pili ai, 'o ia ka mo'okū'auhau a eia mai kekahi mau mana'o no ia mea he mo'okū'auhau.

4.2 Ka Mo'okū'auhau

'O ka mo'okū'auhau ka mea e 'ike ai nā 'ohana Hawai'i, a me nā 'ohana a pau nō ho'i, i ka pilina ma ka launa 'ana. He 'ōlelo 'ia nō, 'a'ohe e kaula'i i nā iwi o nā kūpuna i ka lā, 'o ia ho'i, 'a'ole e hō'ike wale 'ia ka mo'okū'auhau me kekahi kumu 'ole. I loko nō na'e o kekahi launa 'ana o kānaka, he ho'okipa nō ho'i ia launa 'ana, aia wale nō a hō'ike 'ia ka mo'okū'auhau

a ‘ike ‘ia ka pilina o kākānaka. I kekahi manawa, he mea ka mo‘okū‘auhau e nā ai ka wela o ka hui
 ‘ana i waena o kekahi mau kanaka i malihini kekahi i kekahi. Ma ‘ane‘i e hō‘ike aku ai ‘o
 Mākālei i kekahi mau lawai‘a i ka inoa o kona kupunahine ‘o Kauapō‘aihalaokahalu‘u a
 ho‘omaopopo koke akula lākou, he ‘ohana ua Mākālei nei i ua po‘e lawai‘a ala. No ia
 ho‘omaopopo ‘ana, pane maila nā lawai‘a “‘a‘ohe wā a paopao hewa i nā iwi o kākou.” A laila,
 kono ‘ia ‘o Mākālei e kipa kauhale a ho‘onu‘u a e ho‘onanea i nā lako o uka. Eia mai kekahi
 la‘ana:

*I ka lohe ana o ua poe nei, ua kahea mai la o Kaalaea ame Waiahole, e holo aku
 a pili na waa o lakou.*

*[""]Kainoa a he keiki e oe, eia ka he haku no makou, he iwi, he io, he koko oiaio
 loa a kapae ole ae.*

*[""]O ko kupunawahine la, nana mai ko makuakane, he alii ia nona ka inoa o
 Kaua Poaihala o Kahaluu, a o makou e noho aku la na ohana pono i ona, nolaila
 he pulapula oe na makou, aohe wa a paopao hewa i na iwi o kakou.*

*[""]Eia no paha o ka makaukau ame ka loea a kulia ma ka olelo ame na mea pili
 lawaia, eia ka, he mano na ka luahine aiwaiwa o Koolau i na pali hauliuli.*

*[""]E pae ka waa, a e hoopau wale ka pili, oia i ea, ua eo makou ia oe, a e paa ka
 waa, he ai no ko hale, he moopuna no, a he huluhulu awa no, a he wahi no e moe
 ai.[""]*

*[""]Aole, aole au e pae iuka, he huakai hele ka'u no Hawaii, a aia a huli hoi mai
 au mai Hawaii mai alaila, pae aku au e ike i o'u kupuna, alaila, hoi paha
 hoonanea iki iho hoi paha i ka u'i o na pali hauliuli[""] (Hoolaleakaukiu, 1928b)*

No laila ma ‘ane‘i, ua lilo ka mo‘okū‘auhau ‘o ia ke kī e komo ai i ke ao o ka ho‘okipa
 ‘ana ‘oia, ua ‘ano wewela iho nei ka hui mua ‘ana o kēia mau kākānaka. He ‘ōlelo ‘ia ho‘i e ka
 po‘e kahiko, i ka ‘ōlelo nō ke ola, a ‘o ia kekahi mea kupanaha o ka mo‘okū‘auhau ma kēia
 la‘ana. Hilina‘i wale ‘ia ka ho‘omaopopo ‘ia ‘ana mai a Mākālei i ka mo‘okū‘auhau. He hō‘ike
 pū ana paha kēia i ka ‘ihi‘ihi o ia mea he inoa. E ‘ike hou ‘ia ana kēia ma loko o nā la‘ana e hiki
 mai nei.

I kekahi manawa, ‘a‘ole ‘o ka mo‘okū‘auhau wale nō ka mea e hō‘ike aku ai, i kekahi
 manawa, he hō‘ailona paha e pa‘a ana i ka malihini a laila, e kākō‘o ‘ia ana nō ma ka

mo‘okū‘auhau. I ka ho‘i ‘ana o Kaleiapaoa i ka ‘āina o kona makauakāne iā Hawai‘i nō ho‘i, hui
‘o ia me Hā‘ena ka makua kāne ho‘okama a Mākālei. Ua ‘ano kama‘āina ua Hā‘ena nei i ka hoe
e pa‘a ala iā Kaleiapaoa, a pēlā ‘o ia nei i hō‘ike aku ai iā Kaleiapaoa,

*Ninau mai la o Haena, [‘]Pehea i loa ai kona hoe ame kena hokeo aho?[‘]
Pane aku la o Kaleiapaoa, [‘]na kuu makuakane no na Makalei,[‘][‘]a auhea
oia?[‘] [‘]Aia no i Kauai, he konohiki no Mana, Kona ame Puna na kelii wahine
na Haikamaio ame Ahukinialaa o ka aina kaili la.[‘]
[‘]He mai, he moopuna oe na‘u, a owau ka makuakane hookama o ko makuakane
[‘]”(Hoolaleakaukiu, 1928f).*

No laila, i loko nō o ka ‘ekemu ‘ole e pili ana i ka mo‘okū‘auhau, i kekahi manawa lilo
ka hō‘ailona, e like ho‘i me kahi hoe i wehewehe ‘ia a‘e nei, ‘o ia ke kī e komo ai. A laila, ma ka
‘ōlelo e ‘āpono ‘ia ai ke komo ‘ana o ka malihini. He mea nui nō ka mo‘okū‘auhau ma kēia
la‘ana akā, ‘a‘ole ia he mea ha‘i wale ‘ia. Ua kōkua nui ‘o Mākālei i kāna keiki iā Kaleiapaoa i
ka hā‘awi ‘ana iā ia i kēia mau hō‘ailona. He mea ia e ma‘alahi ai ka huaka‘i ma kahi o ka ‘imi
mau ‘ana i wā e hō‘ike ai i ka mo‘okū‘auhau.

I ka wā a Kahalaomapuana i ho‘ā‘o ai e komo aku iā Ke‘alohilani ma loko o ka mo‘olelo
o Lā‘ieikawai, ‘o ka mo‘okū‘auhau ho‘i ka mea nāna i waele aku i kona ala e komo ai. ‘Oiai he
wahi āiwaiwa ia i ‘ike ‘ole ‘ia e kānaka koe na‘e ka ha‘i mo‘olelo ‘ana, he mea nui nō ho‘i ka
mo‘okū‘auhau e ‘ae ‘ia ai ‘o ia e komo i loko:

*Ia manawa, luai aku ana o Kihanuilulumoku ia Kahalaomapuana, kau ana iluna o
ka a-i o Kaeloikamalama.
Ninau ae la o Kaeloikamalama, "Nawai ke kama o oe?"
I aku la o Kahalaomapuana, "Na Mokuhelekahiki, na Kaeloikamalama; na kupua
nana e malama ka pea kapu o kukulu o Tahiti."
Ninau laua, "Heaha ka huakai au e kuu kama i hiki mai ai?"
Hai aku la o Kahalaomapuana, "He huakai imi Lani."
Ninau hou laua, "Imi i ka Lani owai?" (Haleole, 1863, p. 168)*

I ka mo‘olelo kahiko, ‘o ia mau wahi āiwaiwa, he mau wahi weliweli nō ke kipa ‘ia aku
no ka nui o nā akua a me nā kupua ma laila. He keu ho‘i ka huaka‘i ‘ana i Kukulu o Kahiki i ke

kanaka ma‘a mau, akā ‘o ka mo‘okū‘auhau ka mea e nā ai ke ala ‘ena‘ena ‘o nā mea weliweli. ‘O kekahi mea hou aku e hō‘ike ‘ia nei ma ‘ane‘i, he pono ke kūlana wiwo‘ole i ka malihini e kipa aku ana i ia wahi. Ma kahi o ke kū wale ‘ana a noi e komo, ua pi‘i a‘ela ‘o Kahalaomapuana a ka ‘ā‘ī o Ka‘eloikamalama. He hō‘ike ‘ana aku paha kēia i kekahi kuleana o ka malihini, ‘o ia ho‘i, inā kū ‘olu‘olu wale mai ka malihini, ‘a‘ole paha ‘ike a nānā ho‘i ke kama‘āina iā ia ma kahi koe ka hana ‘ana a ka malihini i kahi mea kūpaianaha. A laila, ‘o ka mo‘okū‘auhau ka mea e ‘ae ‘ia ai ke kama‘āina, a inā e hana kupaianaha ka malihini, ua akāka ke kuleana o ua malihini nei, a laila ho‘omau ‘ia mai ke kama‘ilio ‘ana. E ‘ole ka mo‘okū‘auhau ma ‘ane‘i, pepehi ‘ia paha ua Kahalaomapuana nei.

I kekahi manawa, ke ‘a‘e ‘ia nā kānāwai o ia mea he ho‘okipa, ‘a‘ole holo maika‘i ka huaka‘i. Ma ka la‘ana o luna a‘e nei, ua ka‘i akula ka hana a Kahalaomapuana e like mea ka lōina e pono ai ia wahi ‘ihi‘ihi. I kekahi manawa, ua ‘oi aku ke kapu o kekahi wahi ma mua o ka ikaika o ia mau lōina, a ‘o ka ho‘okipa paha kekahi lōina e nānā ‘ole ‘ia ai o loko o kekahi mau wā kapu. ‘O kekahi la‘ana maika‘i, aia nō ma loko o ka mo‘olelo o Lā‘ieikawai i ko Kahalaomapuana kipa ‘ana i kona kupunahine iā Laukiele‘ula. Ua kapu ho‘i ‘o Laukiele‘ula i ke kahe ‘ana o ka waimaka o ka lehua, a hilahila ho‘i ko Kahalaomapuana makuahine i ka hui kino ‘ana me ia. I loko nō o ka ha‘i ‘ana i ka mo‘okū‘auhau, ua ho‘okuke ‘ia aku o Kahalaomapuana no ke kūlana ki‘eki‘e o ia kapu ma luna o ka lōina ho‘okipa:

*"Owai oe e keia kupu, e keia kalohe, nana i komo kuu wahi kapu, kahi hiki ole i na mea e ae ke komo ma keia wahi?" Pela aku ka mea hale.
 Hai aku ka malihini, "O Kahalaomapuana au, ka hua hope loa a kou opu."
 I aku ka makuahine, "Auwe! E kuu Haku, e hoi oe me ko makuakane, aole e hiki ia'u ke ike ia oe, no ka mea, ua hiki mai kuu mau la haumia, aia a pau kuu haumia ana, e launa no kaua no ka manawa pokole a hele aku" (Haleole, 1863, p. 172)*

I kēia mau lā, ke ‘ōlelo ‘ia nei he lāhui ho‘okipa ka lāhui Hawai‘i, ‘a‘ohe hulikua i ka malihini.

Eia nō na‘e, he ha‘awina kēia i ka mea heluhelu i ke ko‘iko‘i o kekahi mau kapu kahiko ma luna

o nā mea ko'iko'i o ka ho'okipa malihini 'ana. Ma ka mo'olelo, ua 'ano 'a'e 'o Kahalaomapuana i kēia kapu, akā he hō'ike 'ana paha kēia i nā mea e pono 'ole ai e hana. He kōkua ho'i kēia mana'o iā Kahalomapuana, a pēlā i loa'a ai iā ia kona makemake.

Ma kekahi launa hou 'ana aku ma loko o ia mo'olelo, ua 'ike 'ia 'o ka mo'okū'auhau, e hiki mai ana ma hope o ka wā uē. I ko Kahalaomapuana 'ae 'ia 'ana e hui me kona kaikunāne 'o Ka'ōnohiokalā, ua ho'omaopopo koke i ua 'o Ka'ōnohiokalā i kona kaikuahine, a no laila uē ihola lāua. Akā, ma hope o ka uē 'ana i nīnau aku ai 'o ia, "Nawai ke kama o oe?":

A loa ka malumalu imua o ko ke Alii wahi moe, alaila, kahea mai la i ke kaikuahine, a hele aku la a uwe iho la, no ka mea, ua maele kona puuwai i ke aloha no kona kaikuahine opiopio. A he nui no hoi na la o ke kaawale ana.

A pau ka uwe ana, ninau iho la, "Nawai ke kama o oe?"

Pane aku ke kaikuahine, "Na Mokuokele kahiki, na Kaeloikamalama, na Moanalihai kawaokele laua o Laukieleula."

Ninau hou mai la ke kaikunane, "Heaha ka huakai?"

Alaila, hai aku la kela e like me kana olelo i ka makuahine. (Haleole, 1863, pp. 176-177)

He hō'oia nō ia i ka mo'okū'auhau. Me he mea lā he lōina paha ia, 'o ka hō'oia 'ana i ka pilina 'ohana ma o ka 'ōlelo, ma kahi o ka ho'omaopopo wale 'ana i ka maka wale nō. No laila, 'o ka mo'okū'auhau kekahi kī e māwehe a'e ai i ke kipa 'ana i ka 'ohana. Kuhi hou ana kou mea kākau i ka 'ōlelo a kahiko: i ka 'ōlelo nō ke ola. Hoihoi kēia la'ana no ka mea ke kuhi nei kēia, he pono e hō'ike 'ia ma ka 'ōlelo ka pilina 'ohana i ka wā o ka launa 'ana, 'a'ole paha hilina'i 'ia ka maka.

He kapu ka mo'okū'auhau, a he mea nui i loko o nā launa 'ana o kōnaka. 'Ae 'ia ke kanaka ma nā wahi kapu i ka hahā'i 'ia 'ana o ka mo'okū'auhau. Eia hou, ola ka mo'okū'auhau ma ka 'ōlelo wale nō. 'A'ole lawa ka ho'omaopopo 'ana i ka helehelena o ka 'ohana, akā he 'ano lōina ka 'ōlelo 'ana i ka mo'okū'auhau. Eia a'e ka nānā 'ana i nā launa 'ana i loa'a ka le'ale'a.

4.3 Nā Le‘ale‘a

4.3.1 Nā Pā‘ani

Ua kuhi ‘ē ‘ia ka mana‘o o ka ho‘okipa, ‘o ia paha ka hō‘auana ‘ana aku i nā malihini e kipa mai i ko lākou alahahele no ke aloha o kama‘āina nona. I kekahi manawa, ‘o ke kumu o ka ho‘okipa ‘ana, ‘o ia ke kōkua ‘ana i ka malihini ‘oiai ‘o ia ma kona alahahele; i kekahi mau manawa ‘ē a‘e, he mea ia e ho‘ole‘ale‘a ai i ka malihini i ka ho‘okipa ‘ana aku i ke kanaka a lākou nei e ho‘ohihi aku ana. Ma kēia la‘ana e maopopo ai no ko Mākālei akamai ma ka lawai‘a, ua nui ke kono ‘ia e hele mai e kipa. No laila, he ‘ano lōina kahiko paha ka ho‘ohihi kanaka kūlana ki‘eki‘e. Eia mai kekahi la‘ana:

“No koinēi kaulana ma ka oihana lawaia, ua nui ka poe hookipa mai iaia nei, a no ko lakou ike no hoi i koinēi lokomaikai a haawi wale no hoi, a noia hana aianeī, ua nui na hoa aloha i loaa iaia nei a hoea ia Kohala loko, a hoea ina pali o Honokane a hoea i awini” (Hoolaleakaukiu, 1928l).

Ma ‘ane‘i e ‘ike ai kāua e ka mea heluhelu i kekahi kuana‘ike o ka wā kahiko, a he mea nui nā kanaka akamai a loea paha ma kekahi mau hana. Ho‘omana‘o a‘ela au i ka mo‘olelo ‘ana mai o kahi kumu aloha o kou mea kākau ‘o Kumu Ku‘uipolani Wong e pili ana i kekahi kipa ‘ana ‘o ‘Anakē Genoa Keawe i ka ‘āina ‘o Ni‘ihau. Wahi āna, ua “pūpule” ka po‘e o laila i ka leo nahenahe a ki‘eki‘e loa a ua ‘Anakē nei. No laila, hō akula ka po‘e o Ni‘ihau a pau i ka lei pūpū o Ni‘ihau a piha ka paisi lole nui. No laila, he ‘i‘ini paha ko ka po‘e Hawai‘i ma ka lōina e hō‘ike aku i ka mahalo i nā kalena o nā kanaka like ‘ole, a he ‘oi aku paha ia ma mua o ka ho‘okipa ‘ana i ka malihini kuewa e kā‘alo wale mai ana i ko lākou hale.

Ma kēia la‘ana e ho‘ohanohano ‘ia ai ‘o Kaleiapaoa no ke akamai. Ua pili ‘o Kaleiapaoa i nā lawai‘a ‘o Luanu‘u lāua ‘o Punahoa. He ala hou aku kēia e komo ai ma ka ho‘okipa malihini, ‘o ia ho‘i no ke eo ‘ana o Kaleiapaoa ma luna o lāua ala i kono ‘ia ai ‘o ia e kipa aku ma kauhale. A, no ka lokomaika‘i o Kaleiapaoa ma kahi o ke kaena wale ‘ana aku ua “hemo ka mau” wahi a

kāna ‘ōlelo a ua ‘ae ‘olu‘olu aku ‘o ia e kipa aku. Ma ia ala o ka ho‘okipa le‘ale‘a ‘ana, eia kekahi la‘ana o ka ho‘okipa ma ke ‘ano he hopena o ka pili o kekahi mau kānaka:

["]O ka pili a kakou ea, ua eo ia oe e ke keiki, a eia hoi ke noi e pae ka waa, e hale kipa, a o [u]a pili ua lilo ia oe.

He ai no, he moopuaa no, he huluhulu awa no, a he wahi no e moe ai, a ina e ku ka makemake makaikai ia Hana aina ua lani haahaa, a hele no hoi e makaikai a ike hoi paha i ka wai anapanapa hoopaha'oha'o i ke kanaka a malia o loa ke ahupuaa e noho konohiki ai ia Hana, o ko kuaa noho no ia i ka moku o Hana, he lani iluna, he honua ilalo, pau o uka o kai a kau ke poo i ka uluna o Welehu ka malama.["]

["]He nani ia ua haawi mai la oukou i ka eo ia'u, a ke ae aku nei no hoi au, ua eo io no ia'u, a no ka oukou noi e pae ka waa, a hale kipa, ua pono ia, a e pae ana kakou, a o ka pili a kakou i mau ai ea, e wehe ia no ia mamua o ka pae ana i ka aina paa

A no ka mea, i ka moana nei no pau na hana o ka moana, a pae i ka aina he mau hana okoa no ko ka aina, aole e hoahewa mai na aumakua lawaia, a nolaila, ua pau ka pili a ua hemo ka mau a kakou,["] a kaawale loa, a lele wale la noa ia Kaleiapaoa ame Luanuu, na lawaia o ka la lou (Hoolaleakaukiu, 1928g).

Ma ia la‘ana o luna a‘e nei, he kūlana waipahē ko ka malihini ma ‘ane‘i a he me‘e paha kēia no ka hana kūpono i ka wā e ho‘okipa ana ma ia pō‘aiapili. I kēia launa ‘ana o kānaka, ua launa mua nō akā ua ‘oko‘a ka launa ‘ana i kēia manawa no ka mea, ua pau kā lākou nei ho‘okūkū ‘ana. Ua pili pū paha i ka hana kahiko i hō‘ike mua ‘ia a‘e nei ‘o ia ho‘i, ka ho‘ohihi malihini i hana i kekahi mea kupanaha. Ua kono ‘ia mai ‘o Kaleiapaoa e komo ma ka ho‘okipa, ma muli o kēia launa pā‘ani ‘ana.

Akā, ‘a‘ole i ‘olu‘olu nā launa ‘ana a pau. Iā ‘Aiwōhikupua i launa ai me Ihuanu ma ka mo‘olelo o Lā‘ieikawai, me ke kumu ‘ole, ua ‘ano ‘ōlelo ‘ino maila kekahi i kekahi. Ke kuhi nei ka mea kākau i kēia la‘ana o ka launa ‘ana o ke kama‘āina me ka malihini no ka mea, he hō‘ike ‘ana ia, ‘a‘ole ‘o ka ho‘okipa ka mea e pono ai i nā manawa a pau. Aia nō ho‘i i ka pō‘aiapili. He ‘aha mokumoku kēia e hui ai ‘o ‘Aiwōhikupua iā Ihuanu, a ‘oi aku ke kūlana o ia ‘aha ma mua o ka lōina ho‘okipa malihini.

Ia Aiwohikupua nae e ku ana ma kona wahi, puka mai la o Ihuanu a ku iwaena o ke kahua mokomoko, e hoike ana ia ia iho imua o ke anaina, a kahea mai la me ka leo nui, "Owai ka mea ma kela aoao mai e hele mai e mokomoko?" Aka, aole e hiki i kekahi mea ke aa mai e ku imua o Ihuanu, no ka mea, o ko Kohala oi kelakela no ia ma ka ikaika i ke kuikui.

Ia Ihuanu e hoike ana ia ia iho, huli ae la oia, a ike ia Aiwohikupua, kahea mai la, "Pehea oe e ka malihini? E pono paha ke lealea?"

A lohe o Aiwohikupua i keia leo kahea a Ihuanu, hele aku la a ku imua o ke kahua kaua, e hawele ana me kona aahu pukohukohu, i like me ke ano mau o na Puali o ke Alii. Pane aku la oia imua o kona hoa hakaka.

"E ke kamaaina, ua noi mai oe ia'u e lealea kaua, a eia hoi ka'u noi ia oe, e elua mai ma kou aoao, huipu me oe, akolu oukou, alaila mikomiko iki iho ka malihini. (Haleole, 1863, p. 40)

No laila, ma nā kūlana o nā mea e pono ai, e like ho‘i paha me ke kahe ‘ana o ka waimaka lehua a Laukiele‘ula, ua ‘oi aku ka a‘a ‘ana ma ka pā‘ani ma mua o ka lōina ho‘okipa malihini. Ua akāka i ka mea heluhelu kā ‘Aiwohikupua lāua ‘o Ihuanu ho‘opuka ‘ana i nā hua ‘ōlelo e pili ana i ka ho‘okipa, e la‘a me ke *kama‘āina* a me ka *malihini*, akā ‘a‘ole i komo ma ka ho‘okipa. E hō‘ike ana kēia mo‘olelo, ua ‘oi aku ke kuleana kama‘āina o ka malihini ma waho o ka ho‘okipa wale nō, akā aia paha ka nānā ‘ana i kēia mau mea ma loko o kekahi papahana noi‘i hou aku.

4.3.2 *Nā Mea Kani*

‘O ke kalena o ia mau kanaka o luna a‘e nei kai alaka‘i maila i ka launa ‘ana, a ‘o ke kalena o kānaka kekahi ala e loa‘a ai ka ho‘okipa. I ka launa mua ‘ana ‘o Kahalaomapuana iā Lā‘ieikawai, ua kono mua ‘ia maila ua kaikamahine ala no kāna ho‘okani pū lā‘i ‘ana. I ke komo mua ‘ana ‘o ia, ua ‘e‘ehia a hā‘ule ‘o Kahalaomapuana i lalo. I ke ala ‘ana a‘e nō na‘e penei ko ka mo‘olelo:

A lohe mai la ke Alii i ka laua haukamumu, ala ae la oia a hea aku la ia Kahalaomapuana, alaila, ua hoopauia ko ke kaikamahine naau kaumaha, a komo aku la ka malihini e launa me ke Alii.

I mai la o Laieikawai, "Nau anei ka mea kani lealea i kani mai ai i kela po, a me keia po?"

"Ae, na'u," wahi a Kahalaomapuana.

"O i ana," wahi a Laieikawai, "hookani ia ana."

Lalau ae la o Kahalaomapuana i kana pu la-i ma kona pepeiao, a hookani aku la imua o ke Alii; alaila, ua hoolealeaia o Laieikawai. Oia ka makamua o ko ke Alii ike ana i keia mea kani. (Haleole, 1863, p. 80)

‘O ka le‘a i ke kani a ka pū lā‘ī ke kumu i ‘ae ‘ia ai ka malihini i kahi kapu o ke ali‘i, akā ‘o kekahi ha‘awina hou aku e ho‘omaopopo ai, ‘o ia ka mana o ka leo o Lā‘ieikawai. I ko ia nei hea wale ‘ana aku iā Kahalaomapuana, ua ho‘opau ‘ia ko ke kaikamahine na‘au kaumaha, a laila ua pāna‘i ‘ia ke aloha a ke kama‘āina i kā ka malihini ho‘okani pū lā‘ī ‘ana. No laila, ‘o ia a‘ela kekahi ‘ano o ka ho‘okipa le‘ale‘a ‘ana.

‘A‘ole ‘o ka pū lā‘ī wale nō, akā ‘o ka hanō kekahi mea i ‘ike ‘ia i ka heahea ‘ana aku i kahi malihini e kipa mai. Ma ‘ane‘i e ‘ike ai ka ho‘okani ‘ana a Mali‘o i ka hanō, a pane mai ana ke kama‘āina, ‘o Lā‘ielohelohe me he mea lā, ua hea ‘ia ma ka leo. Ua maopopo koke iā ia he kanaka e ho‘ā‘o ana e kipa mai. Eia ka la‘ana no loko mai o ka mo‘olelo o Lā‘ieikawai:

Ekolu hookani ana a Malio i ka hano.

Ia manawa no, pane mai o Laielohelohe, "Ina he wahine oe ka mea nana keia hano, alaila, e honi no kaua."

A no keia olelo a Laielohelohe, hoopuka aku la o Malio imua o Laielohelohe, a ike mai la kela ia ianei, a he mea malihini hoi ia i ko Laielohelohe mau maka.

Ia wa, hoomaka mai la kela e hooko e like me kana olelo mua ma ka honi ana o laua (Haleole, 1863, p. 147)

‘O ka mea i maika‘i ai kēia la‘ana, ‘o ia ho‘i ka hō‘ike ‘ana aku ‘a‘ole ma ka ‘ōlelo wale nō e hea aku ai i ka malihini, akā ma o nā mea kani kekahi. I kekahi manawa he ‘ōlelo, i kekahi manawa he mele, a eia mai ka wā o ka mea kani. No laila, ua hiki ke kuhi aku i ka wā kahiko, ‘a‘ole ‘o ka ‘ōlelo wale nō ka mea e pono ai ka mea ho‘okipa, he nui hou aku nā ‘ano ‘ē a‘e e heahea ai i ka malihini.

He waiwai a‘e nei nā ha‘awina o ka māhele i wehewehe ‘ia mai nei no ka mea, he mau hō‘ike ‘ana kēia i ke ko‘iko‘i o nā ‘ano like ‘ole o ka ‘ōlelo ma loko o ka ho‘okipa Hawai‘i ‘ana i

loko o nā mo‘olelo. He mau ‘ano le‘ale‘a a‘ela kēia. I kekahi manawa, he le‘ale‘a hopena maika‘i a i kekahi manawa ho‘i, he le‘ale‘a hopena maika‘i ‘ole paha ia. Ua loli ke ao, a i kēia manawa, he kāka‘ikahi paha ka ‘ike ‘ia o nā ‘ano le‘ale‘a e like me ka mea i wehewehe ‘ia a‘e nei. He lōina kēia e hala aku nei, akā ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa paha e ola hou ai. Akā, aia nō kekahi lōina i ‘oi a‘e i kēia mau lā ma mua o kahiko, a ‘o ia ke aloha.

4.4 He Mana‘o No Ke Aloha

‘O ke aloha kai ‘oi a‘e. Pēlā ka ‘ōlelo i lohe ‘ia e nā kānaka he nui o ke au nei. Akā, ma loko o nā puke e pili ana i ka ho‘okipa o ke au nei e la‘a me *Kū Kanaka*, hō‘ike maila ‘o Kanahēle, ‘o ke aloha kekahi mea i lilo ai i mea nui ma ke au nei e like me ka mea i kuhi ‘ia ma ka Mokuna III. No laila i ka noi‘i ‘ana no ka papahana ‘imi noi‘i, ua ana akula nō i ka nui o ka ho‘opuka ‘ia ‘ana o ia hua ‘ōlelo, a me nā pō‘aiapili i loa‘a mai ai ia hua ‘ōlelo. ‘A‘ole na‘e i mālama ‘ia ke aloha ho‘oipoipo, akā ‘o ke aloha ma ka launa mua ‘ana wale nō ka mea i mālama ‘ia no ka mea, he hana hō‘ili‘ili launa ke ‘ano o kēia papahana.

Eia a‘e nō kekahi la‘ana i ho‘ohana ‘ia no ua hua ‘ōlelo nei ma loko o ka mo‘olelo o Puaka‘ōhelo. Ua kū maila ‘o Hinahulimoana e hui me nā ali‘i ‘o Kānehunamoku lāua ‘o Kahakauakoko, a ua hā‘awi aloha lākou kekahi i kekahi ma kēia la‘ana:

I ka pau ana ae o keia mau hana, ua hoomaka aku la na lii e hele, a ia laua e hele aku nei, aia na poe a pau e ku ana mawaho o ka halealii a haawi mai la i ko lakou aloha ia laua nei, a i ke kau pono ana aku o ke kaikamahine alii i ka papahēle o ka lanai, ua puka mai la o Kānehunamoku me ka nohea aukai a hoolauna mai la ia Kahakauakoko, a hui ae la na ui elua me ko laua kaikunane alii, a ua hoolauna ia lakou me ke aloha oiaio o na lii a pau o ka aina, mai na kuhina, na kilo a me na kahuna. ("He kaa hoonaue puuwai no puakaohelo ke kaikamahine alii ka ui oi kelakela o ka nani a me ka maikai. Nana i hehi-ku na kapu o kuaihelani a me nuumealani ka ui i holo ai ke kapu a me ka mana o ke kiowai kupua-kahi e hiolo ai ka nani a me ka maikai o na mea kino kanaka o ka honua nei," 1894a)

Ma loko o ia paukū, ua ho‘ohana ‘ia ka hua ‘ōlelo o “aloha” ma kona ‘ano he welina wale nō, ‘a‘ole ma ke ‘ano pili ‘ohana a ‘a‘ole ho‘i ma ke ‘ano ho‘oipoipo. ‘O ia kekahi ha‘awina nani o kēia heluhelu ka‘ao ‘ana me ke kālele nui ‘ana o ka no‘ono‘o ma luna o ia mea he ho‘okipa. I kēia wā, ke ho‘opuka ‘ia nei ka hua ‘ōlelo ‘o *aloha*, akā i kekahi manawa, he hua ‘ōlelo ‘ano ma‘a mau nō ia. I kēia wā, ua ‘ōlelo pinepine ‘ia nō a ua ‘oi aku nō i ka wā ma mua o ka ‘ike ‘ia ‘ana ‘o ka mo‘olelo kahiko. No kekahi kumu paha akā, aia nō ia noi‘i ‘ana ma loko o kekahi papahana ‘ē a‘e.

Eia mai kekahi ha‘awina aloha hou aku no loko mai o ka mo‘olelo o Lā‘ieikawai. Ua kū maila ‘o ‘Aiwohikupua a ua makemake ‘o ia e launa aku iā Poli‘ahu. No ia kumu, no kekahi ‘i‘ini kolohe paha, ua pē‘ahi lima akula ‘o ia ma kēia la‘ana: “A no ka manao nui o ke Alii e ike i kela wahine, peahiia aku la, a iho koke mai la kela me kona aahukapa i hoopuniia i ka hau, a haawi mai la i kona aloha ia Aiwohikupua, a aloha aku la no hoi ke Alii kane i kona aloha ma ka lululima ana” (Haleole, 1863, p. 57). A ma loko o kēia la‘ana, he mea ke aloha e hō‘ike ana ma ka lūlū lima nō ho‘i e hō‘ike ai i ke aloha kekahi. He nui paha ka po‘e e kuhi ana he hana ia na ka haole, a ‘oiai ua kākau ‘ia kēia mo‘olelo ma loko o ka wā i noho ‘ē maila ka haole ma Hawai‘i nei a pēlā ‘i‘o nō paha. Akā ma ka nānā ‘ana i kēia ‘ōlelo, me he mea lā, ‘a‘ole he mea nui ke aloha. Ma hope mai, he aloha ho‘oipoipo no ko kēia mau hāme‘e, akā ma ke kālailai ‘ana i kēia launa mua ‘ana e like me nā palena o kēia noi‘i, ‘a‘ohe mea kuikawā. ‘O ia kekahi ha‘awina waiwai o kēia papahana.

4.5 Nā ‘Ukana O Ka Ho‘okipa ‘Ana

‘O kekahi mea hou aku e ho‘okumu ai i ka ho‘okipa ma ka launa ‘ana, ‘o ia nō ka makana, a i ‘ole ke ka‘ana ‘ana i kekahi mea e pono ai ke ola e la‘a me ka ‘ai. He nui nā manawa o ka launa ‘ana, aia nō ho‘i ke kumu o ia hui ‘ana i ka ‘i‘ini a ka malihini e ho‘olako ai iā ia iho

ma o ka hā‘awi ‘ana aku i kekahi mea i ke kama‘āina. Ma kēia la‘ana no ka mo‘olelo ‘o Mākālei, he pilina ‘ohana ko kēia mau kānaka. E kipa ana ‘o Mākālei i ka ‘ohana i i‘a mai kona mau kaikuahine aku, lawe ‘ia akula he ‘ukana, ‘o ia ho‘i ke kalo pa‘a, a me ke kō:

Iho keia a hoea i kahakai, a ike ina kaikuahine a o kana wahi ukana o ka iho ana, he elua kalo paa ua moa a he elua no hoi ko, o elua auana me muku ka loloa o ke ko hookahi.

Hookahi kalo ame hookahi ko, na kekahi kaikuahine, a pela no hoi kekahi kaikuahine.

Olelo aku la o Makalei, ["]i iho mai nei au i aku na makou, i ke ku'i aenei hoi o ka lono i ka pihe ia o kai nei a hui pu no hoi me ka ono i ke aku hou, a oia au la i iho mai la ia olua ko'u mau hanau mua aloha nui.["]

Pane mai la na kaikuahine, ["]pela iho a hoi mai ou kaikoeke me ke aku, aohe paha ia he mea ninau o ke aku, he mea pale wale noia i ou kaikoeke, aohe la make ole o ka piha i ka ia.["]

["]O na la au aku la ia o ke aku, a i keia la ea, moe ke aku a oili kahi, a pau ke poi ana mai i ka pa o Kulu keia la, a nona ka olelo ana, o 'Kulu ka po o welehu ka malama' he la ia ole keia.

Pane mai la ua kaikuahine, ["]aoe nele kou mau kaikoeke he mau kaikoeke iwi paoa, a o laua no hoi na oi maanei, a pehea auanei e nele ai na lawaia nui o keia kaha i hele a kaulana ia hana["] (Hoolaleakaukiu, 1928e)

No laila, ua lawe ‘ia maila nā ‘ukana no uka i mea e loa‘a mai ai ka i‘a. Ma ka hui mua ‘ana a Mākālei me kona mau kaikuahine, ua hō‘ike pololei akula ‘o ia i ka mea e pono ai, ‘a‘ohe aloha nui ‘ana kekahi i kekahi e like me kekahi mau hui ‘ana. Mali‘a paha, ‘o ke kumu o kēia hana, ‘o ia ke ‘ano kū‘ai paha o ka hana a kēia ‘ohana. A i ‘ole paha, ua hui pinepine paha kēia mau pōki‘i a ‘a‘ole ho‘i he mea nui ka hui hou ‘ana no laila, ‘a‘ole i pono e kūpa‘a ma nā lōina ho‘okipa. Akā, ‘o ka ‘ukana i lawe ‘ia mai, ‘o ia ka mea i ho‘okipa ai i kēia hui ‘ana no ka mea ‘o ia ke kumu o ka hele ‘ana mai. E kama‘ilio ‘ia ana kēia mana‘o o ke ko‘iko‘i o ia “kumu o ka hele ‘ana mai” ma ka hopena o kēia mokuna. He ‘ano ho‘opa‘apa‘a ko kēia hui ‘ana kekahi, no ka mea, ke hāpai mana‘o nei ‘o Mākālei i nā kaikuahine i kōkua, akā ‘a‘ohe maliu ‘ia mai. Malia paha, ‘o ia ke kumu i lawe ‘ia maila ke kō, i ho‘okō ‘ia ke noi. Aia nō na‘e ia ‘ano mana‘o ma loko o kekahi papahana noi‘i hou aku paha.

Eia kekahi la‘ana hou aku o ka lawe pū‘olo ‘ana mai o ka malihini. Ma ‘ane‘i, ua hā‘awi ‘ia ka maunu iā Mākālei e kekahi po‘e lawai‘a, a he keu ho‘i ka i‘a o ka loa‘a ‘ana mai. He ‘ano launa ‘ana kēia e pāna‘i ai i ke aloha iā lāua ala. Eia ka ‘ōlelo:

a loa na kanaka lawai'a opelu, a haawi aku la keia hookahi ahi na laua, a koe eha ahi o ka waa.

Olelo mai la laua [""]Jua oki no kau i'a, i hele malihini aku la no oe i kela ko'a aohe kamaaina, a ua oki kau i'a[""]

[""]Aole pilikia, a no ka mea, na olua mai ka'u maunu, a ua haawi mai olua ia'u me ka maikai a hemolele, me ka ohumu ole iloko o ko olua naau, a oia ko'u mea i ai ia ai e ke ahi, a olua e ike iho la i keia mau ia la,[""] wahi a Makalei (Hoolaleakaukiu, 1928k).

E like me kekahi mau la‘ana o mua a‘e nei, ‘a‘ohe ho‘okipa ma‘a mau ma kēia la‘ana akā, he hō‘ike ‘ana kēia i ka hā‘awi makana ‘ana a me ka ikaika o ia hana ma ke kūkulu pilina ‘ana. He ‘ano kuleana ko Mākālei i nā kānaka i makana iā ia i ka maunu, a no laila ‘o ia mana‘o pāna‘i kekahi lōina e pili ana paha i ka ho‘okipa, a i ‘ole nā lōina o ka launa ‘ana i ka wā kahiko paha. He hō‘ike pū ‘ana kēia i ke kūlana ha‘aha‘a a mahalo nō ho‘i nā lawai‘a i ka makana mua aku i maunu na Mākālei, ke lo‘ohia nei lāua i ke kāhāhā i ka nani o ka lokomaika‘i o Mākālei. Nani nō kēia lōina launa kanaka. Ho‘omau ‘ia mai kēia launa ‘ana me kēia ‘ōlelo a Mākālei e wehewehe ana i ke kumu o kona lokomaika‘i. ‘O kēia kekahi ha‘awina o ka no‘ono‘o o nā kānaka mākuā o ka wā kahiko:

Na ke apaapa ka hana a o ka uli wale no kainei a komo ana i Honoipu a kiola aku la keia hookahi ahi na na kanaka lawai'a maunu ai anei.

[""]Nui maoli kou lokomaikai ia maua,[""] wahi a ua mau kanaka nei iaia nei.

[""]Ua like no kakou, lokomaikai no hoi olua, a noia lokomaikai no ea, a panai aku no hoi au i ka olua lokomaikai, oia, o ka olua ka mua, a loa, ke ahi ia'u, a o ka'u ka hope a haawi aku ia olua a pela e nana mai ai na aumakua lawaia ia kakou i na pulapula kuula ia, a mau ke kulia i ka ia ina kau a pau[""] (Hoolaleakaukiu, 1928k).

‘O ia a‘ela kā Mākālei wehewehe ‘ana i kona ‘imi ‘ana i wahi e kaulike ai kona mahalo i ka makana āna i makana aku ai, ‘o ia ho‘i ka i‘a. Ho‘omana‘o a‘ela i kā Pukui ‘ōlelo ‘ana mai

‘a‘ole i hiki aku i ke kulanā makua a a‘o ‘ia nā loina o ka ho‘okipa. He me‘e nō kēia Mākālei o ke kanaka makua maika‘i. Ke ‘ōlelo maila kēia, ‘a‘ole i hana wale ‘ia aku me kēlā, akā he mea ia e ola ai nā aumākua a me ke kū‘ula lawai‘a kekahi. No laila, i kekahi manawa, pālū ka hana o ka ho‘okipa; he pili ho‘i ia i kekahi mau loina hou aku.

‘O ka hana lokomaika‘i ho‘i kekahi mea e pāna‘i ‘ia ai me ka ho‘okipa. I ka la‘ana o mua a‘e nei, ua launa mua nā lawai‘a, a hā‘awi aku ke kama‘āina i ka malihini i kekahi maunu, a laila pāna‘i ‘ia me ka makana mahalo he i‘a. Ma kēia la‘ana a‘e nei, ua hana nui akula ‘o Mākālei e lawai‘a aku i kahi i‘a ho‘okalakupua nunui, a e pae ana ‘o ia nei me ka i‘a ma Lāna‘i me ua i‘a ala. I ka ‘ike ‘ana i ka i‘a he nui ‘a‘ole o kana mai, ua naue koke akula nā kama‘āina a hā‘awi ‘ia akula ka i‘a. I mea e pāna‘i ai kēia hā‘awi lokomaika‘i ‘ana, ua ho‘okipa aku nā kānaka nui like ‘ole iā Mākālei. Ma kēia la‘ana, ‘o ka malihini kai kū maila me ka makana:

Hele ia ao ia po, elua puni o Lanai iaia nei me ua i‘a hookalakupua nei o Awini, a ike ao loa ana ae, akahi no a palupalu mai ua ia nei a huki ia mai la a pili i ka waa, aole i kana mai ka nui o ua i‘a nei, aneane e ehiku anana ka loa, a pepehi iho la keia a make ua i‘a nei a pae aku la i Kaohai iuka o Kaululaau.

Piha mai la kahakai i na kanaka a haawi ia aku la ua i‘a nei i na kanaka kamaaina, a hookipa ia aku la no hoi keia me ka maikai a malama ia no hoi e na poe kamaaina me ka oluolu.

Iaia nei i noho ai ia Lanai, ua lilo keia i mea nui i na kamaaina a ua ninau aku la keia ina ko‘a lawai‘a a ua hai ia mai la no hoi (Hoolaleakaukiu, 1928d)

No laila, he ‘ōlelo paha kēia e hō‘ike ana i ka nani a me ke kuleana ho‘i o ka malihini i hele me ka lako, he mea ia e ‘oi a‘e ai kona ho‘okipa ‘ia ‘ana mai. Ho‘omana‘o a‘ela nō i ka ‘ōlelo ‘o “‘A‘ohe u‘i hele wale o Kohala,” i kuhi mua ‘ia iho nei. Hele nō ka malihini me ka lako. Ua nui ka pōmaika‘i o Mākālei, no laila ho‘opōmaika‘i pū ‘ia nā kānaka a puni ona kekahi. ‘O ia kekahi hana maika‘i a ka malihini.

No laila, ua ‘ike ‘ia ka waiwai o ia mea he makana i loko o ka ho‘okipa ‘ana. He mea ia e pili ai o kānaka kekahi i kekahi. I kekahi manawa, he kī nō ia e ho‘okipa ‘ia mai

e kama‘āina. I kekahi manawa, he mea ia e hō‘ume‘ume ai i ka malihini. ‘O ka mea nui, pāna‘i ‘ia ka lokomaika‘i me ka lokomaika‘i. No laila, inā ‘a‘ohe lokomaika‘i ka malihini ‘a‘ole ho‘okipa maika‘i ‘ia. He mea kēia e hihia ai ka ‘oihana ho‘okipa o Hawai‘i nei no ka mea, ‘ano koi ‘ia mākou e ho‘okipa aku i kekahi po‘e i ‘olu‘olu ‘ole ka na‘au i kekahi manawa. Aia nō a ho‘ona‘auao ‘ia ka malihini a laila e pono ai ka ‘oihana ho‘okipa.

4.5 Ke Kumu A Ka Malihini E Kipa Mai Ai

‘O kekahi nīnau nui na‘e i ‘ike nui ‘ia ma loko o nā mo‘olelo, ‘o ia ke kuleana o ka malihini ma kahi e kipa aku ai. Ma ka noi‘i a ka mea kākau, ua hō‘ike pinepine ‘ia e ka malihini ke kumu i kū akula ma kekahi wahi ma loko o nā mo‘olelo. Ma kahi i hō‘ike ‘ole ‘ia, ua nīnau koke ‘ia e kama‘āina. Malia paha e mana‘o ana kekahi po‘e i kēia wā he maha‘oi, akā ke kuhi nei ka mea kākau, he lōina ia o ka ho‘okipa i ‘ike ‘ia ma nā launa ‘ana o kānaka i loko o nā mo‘olelo kahiko.

I ka iho ‘ana mai ‘o Mākālei me nā mea ‘ai e hā‘awi aku ai i loa‘a mai ai ka i‘a, ma kahi o ka hō‘ike ‘ana aku i kona aloha, ua hō‘ike koke maila ‘o ia i ke kumu o kona hele ‘ana mai ma kēia paukū ‘ōlelo:

Iho keia a hoea i kahakai, a ike i na kaikuahine a o kana wahi ukana o ka iho ana, he elua kalo paa ua moa a he elua no hoi ko, o elua auana me muku ka loloa o ke ko hookahi.

Hookahi kalo ame hookahi ko, na kekahi kaikuahine, a pela no hoi kekahi kaikuahine.

Olelo aku la o Makalei, ["]i iho mai nei au i aku na makou, i ke ku'i ae nei hoi o ka lono i ka pihe ia o kai nei a hui pu no hoi me ka ono i ke aku hou, a oia au la i iho mai la ia olua ko'u mau hanau mua aloha nui["] (Hoolaleakaukiu, 1928e).

Ma kēia ‘ano i ho‘opuka pinepine ‘ia ai nā mana‘o no ke kumu o ka hele ‘ana i kekahi wahi, ‘o ia ho‘i ma kēia ‘ano ‘o “i hele mai nei i (ke kumu o ka hele ‘ana).” No kākou po‘e haumāna ‘ōlelo Hawai‘i, he ha‘awina kēia no ke ‘ano o ka ‘ōlelo e pono ai ka

ho‘okipa Hawai‘i. Aia nō paha ka noi‘i hou ‘ana no ia analula ‘ōlelo ma kekahi papahana noi‘i aku paha. Ke hō‘ike ‘ole ‘ia mai me kēia, nīnau pinepine ‘ia ka malihini ma ia ‘ano ‘ōlelo ‘ana kekahi, ‘o ia ho‘i, nīele ‘ia “ke kumu o ka hele ‘ana mai.” E ‘ō‘ili hou mai ana ma loko o nā la‘ana e hiki mai nei.

‘O kekahi mea hoihoi, ‘a‘ole i pono e nīnau koke ‘ia kēia nīnau. Ma kēia la‘ana, ua lō‘ihi ke kali ‘ana ma mua o ka nīnau ‘ana i ka malihini i kona kumu o ka hele ‘ana mai. I ko Mākālei iho ‘ana i kahakai, ua ‘ae ke kama‘āina iā ia e moe ho‘okahi pō ma mua o ko nīnau ‘ana i ke kumu o ka hele ‘ana mai. Ua ho‘omanawanui nā lawai‘a o Ka‘ūpūlehu i ka wā e ‘olu‘olu ai ka malihini ma mua o ka nīnau ‘ana.

*I ka hele ana o Makalei, ua iho aku la oia a hiki i kahakai i Kaupulehu a hiki i kahi o Keawalena, a malaila i moe ai keia, a oia, ua ike mai la no hoi na makuakane nei i ke keiki a laua, a kahi keiki no hoi ana i hoike aku ai i ke aikane he keiki ana keia e hana ana i na hana kaulana he nui, a he oiaio no, ua ike ae nei kakou i kana mau hana ma ka mahiai a me ka lawaia.
Moe iho la keia ia po, a ao ae, a nīnau mai la o Keawalena i ke keiki.
["]Heaha keia huakai au e hele nei a haalele aku la ia'u elemakule e noho i kahi o oukou i noho ai a papa i ka aina, a kupa no hoi i ka noho ana a lilo maoli i kamaaina a o na kamaaina hoi, ua lilo i malihini["] (Hoolaleakaukiu, 1928a).*

No laila, E mahu‘i ana paha ka mea heluhelu he lōina kēia o ka wā kahiko, ‘o ia ho‘i e nānā mua ‘ia ka ho‘okipa maika‘i ma mua o ka maha‘oi ‘ana i ke kumu o ka huaka‘i i mea e ho‘okama‘āina ai i ka malihini. Eia na‘e, ‘a‘ole i hala ka ‘imi ‘ana o kama‘āina i ke kumu o ka huaka‘i o ka malihini. Ma kekahi o nā la‘ana o nā lōina ‘ē a‘e o mua, he ‘ano ka‘ina pa‘a ko ia mau lōina, e la‘a ho‘i me ka uē a me ka mo‘okū‘auhau. Akā, ua hiki nō ke puka mai kēia nīnau ma kahi e ‘olu‘olu ai ka malihini. ‘O ia paha ke kumu i ho‘omanawanui ai o Keawalena a moe ‘o Mākālei ma mua o ka nīnau ‘ana aku i ke kumu o ka hele ‘ana mai.

Eia kekahi la‘ana hou aku. Ma Honoipu i launa ai ‘o Mākālei i kekahi lawai‘a, a ua kōkua akula ke kama‘āina iā Mākālei i kū malihini maila. ‘A‘ohe kuleana ke kama‘āina e kōkua aku, akā no ka lōina kahiko o ka ho‘okipa malihini paha i kōkua ai ke kama‘āina ma kēia launa ‘ana:

Eia keia i ka wa kakahiaka lilo ai nei e holo nei a loa aku la he waa lawaia opelu mawaho aku o Honoipu a loa kainei maunu, a ninau mai la iaia nei, ["]a holo kau lawaia a owai ke ko'a.["]["]O Awini,["]["]ka! He ko'a maka'u ia kela, no ka ale, ke hoea mai ke Koholapehu, aole i kana mai ka nunui kohu kalahale, make ka waa, a pau loa na kanaka i ka make["](Hoolaleakaukiu, 1928c)

‘O ka nani o kēia ‘ōlelo ‘o ia ho‘i, ‘akahī nō a launa kēia mau kānaka akā eia ke kama‘āina ke kōkua ala i ka malihini ma kona ala hele. Minamina loa ke kama‘āina i kēia malihini i hele wale maila ma kahi a ia nei e lawai‘a nei, a me he mea lā ‘o ke aloha ‘ana, he mea ma‘a mau nō ia ma loko o nā mo‘olelo. Mahu‘i ana kēia mea kākau, pēlā paha ma ka no‘ono‘o ho‘okipa Hawai‘i kekahi. Nui ka ‘ōlelo ‘ia e ka po‘e Hawai‘i o ke au nei, “mai maha‘oi” a ‘a‘ole pono ka nīnau hele ‘ana i nā nīnau like ‘ole, akā ke ‘ōlelo ‘ia me kēia mana‘o kōkua, he mea maika‘i nō ho‘i ka nīnau ‘ana kekahi.

Akā, ‘a‘ole paha e nīnau ana ke kama‘āina no kona ‘olu‘olu wale nō. Ma kēia la‘ana, hiki akula ‘o Kaleiapaoa i ke kai o Kaunolu, a nīnau maila nā kama‘āina i kona wahi i hele mai nei a me kahi ona e holo ana. Kūpa‘a ana nā kama‘āina i ka nīnau ‘ana i nā nīnau e ‘ike ‘ia ai ke kuleana, he malihini ho‘i, i ko lākou ko‘a lawai‘a kama‘āina.

Ike aku la laua nei i na waa lawaia e lana mai ana i ke koa lawaia o Kaunolu, a olelo aku la o Kaleiapaoa ia Palawai e holo loa laua a hui me na auwaa, a ua holo aku la laua nei a kokoke, ike mai la na kamaaina a ninau mai la. ["]He waa malihini e holo ae nei?["] ["]Ae, aole no nae hoi i malihini loa he kamaaina no no Lanai apuni["] ["]A mai hea mai?["] ["]Mai Kauai mai a Koolaupoko i Oahu, a hookuku mai la me na poe lawaia ahi o ke koa kaulana o Poo, a eo mai la ia maua, a haalele aku nei [maua] hoea mai la a ike i ka auwaa lawaia e lana ae nei i ke koa kaulana o Kaunolu, a oia maua i holo mai la me oukou e lawaia ai a pae aku iuka o Kaohai, aia ilaila ko maua ohana["]

[""]Owai ko olua ohana ilaila?[""][""]o Palawai [""][""]ka, ua make kahiko o Palawai aoe kala, a o ka wahine wale no ia e noho nei me ka ohana ame ke kaikamahine a laua[""]....(Hoolaleakaukiu, 1928b)

No laila, ma kēia la‘ana o luna iho nei, ‘o ka mo‘okū‘auhau i wili pū ‘ia me ke kumu o ka hele ‘ana mai ka mea e kūkulu ai i kuleana e kipa aku ai ka malihini ma laila. Inā paha ua hō‘ike akula ka malihini, ‘o Kaleiapaoa ho‘i, ‘a‘ole e pae ana kona wa‘a, inā ‘a‘ole paha i kūpa‘a nā kama‘āina ma ka nīnau hele ‘ana i nā nīnau no ka pilina o Kaleiapaoa i nā ‘ohana o ka ‘āina. I ke kuhi a kou mea kākau, ua ‘ano akahele loa kēia po‘e kama‘āina. I ko lākou nei ho‘opuka ‘ana iā “kā!” i ka wā i ho‘opuka ai ‘o Kaleiapaoa i ka inoa kanaka a ke kama‘āina i mana‘o ai ua make, me he mea lā kānalua ke kama‘āina i kēia malihini.

I kekahi manawa ho‘i, lilo ke kumu ‘o ka hele ‘ana mai ‘o ia ka launa ‘ana me kekahi ‘ohana. He mea kēia i ‘ike pinepine ‘ia ma loko o nā mo‘olelo Hawai‘i. ‘O kekahi la‘ana o kēia ‘ano, ma ‘ane‘i nō i launa ai ‘o Kaleiapaoa i nā kūpuna ma Hawai‘i. Ua hiki mai ka mo‘opuna ‘o ia ho‘i, ‘o Kaleiapaoa i ‘Akahipu‘u ma Hawai‘i, ka ‘āina o ko ia nei makua kāne ‘o Mākālei. Ua hiki maila ‘o Mākālei me Keonehe‘ehe‘e, ke keiki a Keawalena a hoa hele ia na Kaleiapaoa. ‘O ia ke kumu i ho‘omaopopo ai ‘o Kauapō‘aihaleopunalu‘u iā Keonehe‘ehe‘e, a hō‘ike mai ‘o Keonehe‘ehe‘e, he keiki ‘o Kaleiapaoa na Mākālei. Hō‘ike ‘ia ka pilina ‘ohana i ke kama‘āina, a laila ua hō‘ike ‘ia aku ke kumu o ka hele ‘ana mai ‘o ia ho‘i, he kauoha ia na ka makua.:

Pii mai la laua a hoea i ka puu o Akahipuu, a huli ma keia aoao a ike mai la i ka hale o na kupuna, a hele no hoi ia a hoea i ka hale, a ike mai la o Kauapoiahalao-kahaluu i ka hunona ia Keoneheehee a me keiki malihini. Hele aku la o Keoneheehee, a olelo aku la i ka makuahine [""]O ka moopuna keia. O ke keiki keia a Makalei, a mai Kauai mai la i hele mai la a hoea iho la i Kekaha nei, a oia maua i pii mai la e like me ke kuhikuhi a ka makuakane iaia.[""] I ka lohe ana o Kauapoiahalao-kahaluu, hopu mai la i ka moopuna a noho iho la a uwe, apau ka uwe ana, ninau iho la [""]e aha ana ko makuakane[""][""] e noho ana no a i haawi mai ke aloha a nui loa ia oe ame kuu kupunakane ame na ohana a pau.[""]

["]O ko kupunakane, ua hala ia a owau wale no ame ou makuahine ame ou mau hoahanau, ko ka hale nei a ua manao iho la e, hoi aku i kahakai e noho ai me ou makua ame na kini ou oia keia e nonoho nei. ["]

No laila, me ka nīnau ‘ole ‘ia mai, ua hō‘ike pololei ‘ia ke kumu o ka huaka‘i loa ‘ana a laila ua ho‘omaka ka ho‘okipa me ka uē ‘ana i ka ‘ohana e like me ka mea i kuhi ‘ē ‘ia aku nei i mua o kēia mokuna. ‘O ka pahuhopu nui o kēia huaka‘i a Kaleiapaoa, ‘o ia ke kauoha o ko ia nei makua kāne. No laila, he kuleana ko Kaleiapaoa e hō‘ike i kona kūpuna i ka lokomaika‘i o Mākālei i kona makua. He lōina maika‘i kēia i wili pū ‘ia, ‘o ia ho‘i ka ho‘omaika‘i ‘ana i ka ‘ohana. ‘O Kaleiapaoa ke keiki ho‘okahi a Mākālei, a ua ho‘ouna ‘ia i ka ‘āina hānau e mālama i ke kūpuna. Pēlā i hō‘ike piha ai ‘o Kaleiapaoa i ke kumu o kona huaka‘i mamao ‘ana aku i laila. He la‘ana maika‘i kēia e hō‘ike ai i ke ka‘ina o nā hana o ka ho‘okipa, ‘o ia ho‘i ‘o ka uē ma mua a laila e kama‘ilio a ‘ai ma hope.

4.6 Panina Kālailaina Mo‘olelo Kahiko

No laila, i ka nānā ‘ana i nā la‘ana i wehewehe ‘ia a‘e nei, he mau mana‘o nō e ‘upu mai ana. He mau la‘ana kēia o nā launa ‘ana, a ‘oiai he papahana hō‘ili‘ili launa ‘ana kēia, ‘a‘ole paha pili nā mana‘o a pau i ka ho‘okipa. Akā na‘e, no ka ho‘opilipili ‘ia ‘ana o ka lōina ho‘okipa a me ka ‘oihana ho‘okipa o ke au nei, pēlā i ho‘oholo ‘ia ai ka nānā ‘ana ma nā launa ‘ana no ka mea, ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa, ‘a‘ohe kū mau nā hana e like me kā Fong i wehewehe ai.

Eia na‘e, he mau la‘ana kēia a kākou e hahai ai. Ma ka nānā ‘ana i kēia mau la‘ana e ho‘omaopopo ai ke kumu ‘o ka uē ‘ana, ‘o ia ho‘i no ka pilina ‘ohana. Hō‘ike ‘ia ka mo‘okū‘auhau i kahi ‘ihī‘ihī a i ‘ole i mea e ‘ae ‘ia ai ka malihini e komo i kekahi wahi kapu. I kekahi manawa, ho‘omaka ka launa ‘ana o kānaka me ka le‘ale‘a, e la‘a me ka ho‘okani ‘ana i kekahi mea kani a i ‘ole ma ka pā‘ani ‘ana paha. ‘A‘ole ia he koina ka launa mua ‘ana ma ka ‘ōlelo wale nō. Eia hou, ua akāka ke kūlana ‘oko‘a o ke aloha i ka wā ma mua. I kekahi manawa,

he hua ‘ōlelo wale nō i ho‘opuka ‘ia ai ma ka launa ‘ana o ‘elua mau kānaka. Eia kekahi, ua maopopo iholā i ka waiwai o ia mea he makana, a uku paha, i waena o ke kama‘āina a me ka malihini. A ‘o ka ha‘awina hope, he mea nui ke kuleana o ke kanaka i ke kipa ‘ana i ka ‘āina malihini, a ua mahalo ka po‘e kahiko i ka hō‘ike ‘ia ‘ana o ia kuleana i ke kama‘āina. Ua nānā ‘ia he ‘ekolu wale nō mo‘olelo o nā kaukani paha e waiho nei, a he mau mana‘o wale nō kēia e pili ana i kēia mau mo‘olelo. Aia nō ia nānā hou ‘ana ma kekahi papahana noi‘i hou aku paha.

E ho‘ohui ‘ia ana kēia mau mana‘o a pau me kekahi mau ha‘awina keu i loa‘a mai ma loko o kēia papahana ma ka panina o nei pepa ma ka Mokuna V.

MOKUNA V: NĀ HA‘AWINA A ME KA PANINA

5.0 Ho‘olauna I Ka Panina

He nui nā ha‘awina i loa‘a maila ma kēia papahana noi‘i mo‘olelo Hawai‘i kahiko, ma o ka ‘ōlelo Hawai‘i nō ho‘i. ‘O kēia kālele nui ‘ana ma luna o nā kuana‘ike o ka po‘e ‘ōlelo Hawai‘i, ‘o ia kekahi mea e nele nei ma loko o nā papa a‘o ma ka ‘oihana ho‘okipa. Ua wae ‘ia ka Native Hawaiian Hospitality Association, ‘o ia kekahi hui ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa e lawelawe nei i ke a‘o ‘ana i nā papa e pili ana i nā mea Hawai‘i ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa i kēia manawa. I ka nānā ‘ana i ka ‘oloke‘a o kā lākou mau papa, he māhele wale nō ia mea he ho‘okipa i kā lākou mau mea e a‘o nei. A‘o aku nō ho‘i ua hui nei i nā kānaka o ka ‘oihana ho‘okipa nā lōina Hawai‘i like ‘ole e pono ai ke ola, e la‘a me ka ho‘omaha ‘ana o ke kino, ke alaka‘i ‘ana i nā limahana, a me nā ‘ike e pono ai ka ho‘omaopopo ‘ana o ka po‘e Hawai‘i i ka waiwai o ka ‘oihana ho‘okipa (NaHHA, 2017).

Ma kahi o ka mea kākau e lawelawe nei i ka hana, ua pōmaika‘i mākou i kēia hui i ho‘okumu ‘ia e George Kanahale, he kanaka ho‘i i kauka‘i ‘ia i nā mokuna i hala akula. ‘O ke ‘ano o ke komo ‘ana mai o kēia hui, ‘o ia ho‘i ua a‘o ‘ia i nā limahana a pau o ia hōkele o Aulani i nā lōina Hawai‘i ma o kekahi mau hua ‘ōlelo Hawai‘i: ‘o laulima, kuleana, mālama, ‘olu‘olu, a me kaulike nā hua ‘ōlelo mākia e a‘o ‘ia nei i nā limahana a pau. Ua hiki nō i ka mea heluhelu ke ho‘omaopopo i kēia mau hua ‘ōlelo, akā ma kēia mokuna hope e hāpai ‘ia ai kekahi mana‘o hou e pani ai i kēia papahana noi‘i.

‘A‘ole paha a‘o ‘ia nā lōina kahiko ma ka hua ‘ōlelo ho‘okahi. Aia nō ka ‘ike e pono ai ke a‘o lōina ‘ana ma loko o ko kākou mau mo‘olelo. Minamina ho‘i ke a‘o ‘ia nei he mau hua ‘ōlelo wale nō, no ka mea ‘o ia ka ‘ulu pōkole o ka lou. Nui nō nā mo‘olelo Hawai‘i i kākau ‘ia ma ka ‘ōlelo Pelekania, akā he nui hewahewa ho‘i nā mo‘olelo hou aku ma ka ‘ōlelo Hawai‘i e

kakali nei i ka ho‘okipa ‘ia mai ma ko kākou mau hale pākahi. ‘O ia kekahi kumu i waiwai ai nā kānaka ‘ōlelo Hawai‘i ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa, i ka mākaukau o kākou e a‘o, a ha‘i hou aku i nā mo‘olelo kahiko o Hawai‘i i mea e a‘o aku a a‘o mai ai i nā lōina kahiko. ‘O ka ho‘okipa nō ho‘i kekahi lōina e a‘o ‘ia ai pēlā, wahi a ko kēia papahana e hō‘ike aku nei.

5.1 Nā Ha‘awina Ahuwale I Loa‘a Ma Nā Mo‘olelo

Ma kēia panina o ka papahana noi‘i, e hō‘ike ‘ia ana kekahi mau ha‘awina kiko‘ī i loa‘a maila ma loko o nā mo‘olelo i heluhelu ‘ia; he mau momi kēia o ka no‘ono‘o kahiko.

Ho‘omana‘o paha ka mea heluhelu, ua mālama ‘ia nō nā ha‘awina kiko‘ī ma ia pakuhi like me nā ‘ike o mua, i mea e huli ai i ka mea waiwai ma hope mai. E hō‘ike pū ‘ia ana kekahi mau lōina a mana‘o kahiko paha i hiki ke a‘o ‘ia ma o ka ha‘i hou ‘ana i kēia mau māhele mo‘olelo, a e ho‘opilipili ‘ia ana nō i ka ho‘okipa ‘ana a me ka ‘oihana ho‘okipa kekahi. A laila, e hō‘ulu‘ulu ‘ia ana nā ha‘awina a pau i loa‘a maila ma loko o kēia papahana i hua e waiho ai me ka mea heluhelu i ho‘omanawanui maila ma kēia huaka‘i ‘ana.

I kekahi manawa, ua ‘upu mai kekahi mau ha‘awina ma ka heluhelu ‘ana a ua mana‘o ka mea kākau, he maika‘i ka mālama ‘ia ‘ana o ua mau ha‘awina ala i mea e hō‘ike aku ai i ka waiwai o ka papahana noi‘i ma loko o ka mo‘olelo, a e hō‘ike ai ho‘i o ka mo‘olelo kahi e ola ai nā lōina kahiko. He mea ia e hō‘ike ai i ka waiwai o ia mea he mo‘olelo Hawai‘i a me nā kānaka ‘ōlelo Hawai‘i i mākaukau e ho‘okele i loko o ia mau mo‘olelo e loa‘a mai ai nā ha‘awina.

Ma loko o kēia māhele o ka mo‘olelo ‘o Mākālei, ua ho‘i maila ua Mākālei nei i kona mau kaikuāhine ma hope o ka hāpai wa‘a ‘ana ma kahakai. Ua pū‘iwa kona po‘e kaikuāhine i ka loa‘a ‘ole o ke aku iā Mākālei, no ka mea he lōina ka hā‘awi ‘ana i nā lima kōkua he aku e pāna‘i ai i ke aloha wahi a kēia ‘ōlelo:

[""]Heaha ka hoi ka mea i loa ole mai kau aku hapai waa?[""] [""]aohe aku a ka hapai waa, ua olelo mua iho nei au ia olua, o Kulu keia la, kulu no ke poo o ke

*aku ilalo aohe lana ae iluna aia a loa ae ka 'piha' alaila haluku ae la ke aku
iluna a ina no e pau ke kumu 'piha' pau ae la no ka haluku ana o ke
aku["](Hoolaleakaukiu, 1928n)*

Me he mea lā, he lōina kahiko ka hā'awi 'ana aku o ka lawai'a i ka i'a i nā kānaka a pau i
kōkua aku i ka hāpai 'ana i ka wa'a. Eia na'e, 'a'ole i loa'a no ka mea 'a'ohe i'a ma muli o ke
kaulana mahina. Pālūa ho'i ka waiwai o ka ha'awina ma kēia māhele o ka mo'olelo. 'Akahi,
maopopo akula kekahi 'ano o ke kaulana mahina, a me ka hopena o ia kaulana. 'Alua, ma ka
heluhelu 'ana i kēia mo'olelo, e ho'omaopopo ana ka mea heluhelu he lōina kahiko nō ka pāna'i
'ana i ke aloha o ka malihini i hiki maila me ka lima kōkua ma ka uku, a i 'ole ka makana paha.
'A'ole nānā 'ia ka 'āina, ke kūlana, a i 'ole ke kuleana o ka malihini ma kahakai. 'O ka mea nui,
ua hana nō ke kanaka a loa'a kāna aku iā ia.

Ma loko o ka 'oihana ho'okipa, aia nō kekahi po'e malihini i hoihoi i ke kōkua, 'o ia ho'i
ka hana manawale'a ma ko lākou huaka'i 'ana mai. Ho'omana'o kou mea kākau i ke alaka'i 'ana
i kekahi hui haumāna kulanui ma ko lākou māka'ika'i 'ana ma kekahi kau kupu lau. Lawelawe
akula lākou i ka hana manawale'a i Paepae o He'eia, a ho'oma'ema'e akula lākou nei i ka loko
i'a. Ma ka hopena, ua nui ka mahalo 'ana o ia hui i nā malihini, a nui pū ho'i ka mahalo 'ana o ia
po'e malihini i ia hui o He'eia i ka 'ae 'ana iā lākou e komo i ka hana. He la'ana nani kēia o nā
māhele maika'i o ka 'oihana ho'okipa, e aho nō e ho'onui 'ia kēia hana. Eia kekahi, ma o kēia
hakina mo'olelo wale nō i a'o 'ia he mau mana'o, 'a'ole wale nō 'o ka hua 'ōlelo 'o *kōkua*, a 'o
ia ke 'ano e a'o 'ia nei ma loko o ka 'oihana ho'okipa i kēia mau lā.

Ma kēia māhele mo'olelo o ka mo'olelo 'o Mākālei, ua hō'ike 'ia ka 'aha noi kāne. 'O ia
ho'i, ua 'ike 'ia he kāne maika'i 'o Mākālei a ua ki'i 'o ia i kēia mau malihini e lilo i wahine
nāna. 'O ka mea 'āpiki, ua 'ōlelo pa'a akula kēia kāne nei, 'a'ohe e loa'a ana iā ia kekahi wahine

a 'ike 'o ia i ka nani o Kaua'i, i loko nō o kona noho 'ana ma ka Moku o Keawe. Eia kāna e puana mau ai ma ka 'aha noi kāne. E nānā a'e i kēia 'ōlelo o lalo nei:

Hoi aku la laua a ka hale, e ike aku la ia Honoalele a Hoomahie, e noho mai ana, me ka upena kuu a ka lawaia manu, he uwahi ke kapeku e hee ai, a ke nana aku, he kumu kuku'i io no ua hele a hee ka pilali a kamalii e noke ai i ke aumeume apau ke aho kana hana hoonauiuki nui wale a hoouluhua noonoo.

Ua noho iho la ka lak[o]u aha kuka, a i ka ninau ia aku o Makalei ua olelo mai la ua keiki nei i ka makuakane, ["]aole au i noonoo no ka noho ana me ka wahine i keia manawa, a ua olelo au, aole au e hoao me kekahi wahine a ike mua au ia Kauai a ke ao lewa i ka lani i olelo ia o Kauai mokulehua panee lua i ke kai, 'O maikai Kauai hemolele i ka malie.

Kupukelakela ke poo Waialeale kela i ka lani.

Nolaila ea, e hookuu mai ia'u no ka noonoo ana i kane au a i wahine no hoi keia, a o ka hale, ua hale iho la no, a noho no a hele mai, he ai no he i'a no, a ua hale kipa iho la no, a mai noho a hilahila i ke kipa ana mai i ka hale nei.

Ua olelo au, aia au a ike ia Kauai alaila, paha noonoo ia keia mea he wahine, a oiai no hoi, aole no au i kupono e noho wahine, oiai aole i pau ka noonoo o na la kamalii, aia paha a kau iho ka hulu makua a ulu ae ka hulu a puka ae ke kakala o ka moa ono ea, alaila, paha kohu ka olelo ana o ke kane a me ka wahine["](Hoolaleakaukiu, 1928m).

No laila, ke hō'ole aku nei 'o Mākālei i kēia noi e lilo i kāne na kēia malihini me nā 'ōlelo nani like 'ole. Eia hou, ke hō'ike aku nei 'o ia i kona mau mana'o hō'olu'olu e hō'oia ana i kona 'ano 'ōpū ali'i i ua malihini nei, i loko nō o ka hō'ole 'ana i ke noi. Eia hou, wehewehe piha maila 'o ia i ke kumu i hō'ole 'ia ai ua noi nei, a ua hō'ono'ono akula 'o Ho'olalekaukiu, ka mea kākau, i kēia māhele hō'ole me nā lōina mele. He ha'awina kēia e kūpa'a ma ko kākou mau 'ōlelo pa'a, a e mālama ho'i i ke kuleana i loko o ka ho'okipa 'ana.

Ma ka 'oihana ho'okipa, he keu nō ho'i kēia hana a ka pa'akikī, no ka mea no ka maopopo 'ole 'ana o nā malihini i ko lākou kuleana i ka hiki 'ana mai, po'o pa'akikī kekahi o lākou i ko lākou makemake iho. Ho'omana'o a'ela kou mea kākau i ke kipa 'ana mai o kekahi malihini i hoihoi i ka ho'ihō'i 'ā'ā i ko lākou 'āina. E ka mea heluhelu, i loko nō o ka laha o kēia kapu a puni ka honua, 'o ia mau nō kekahi po'e e noke nei i ke kā'ili maoli i 'āpana o ko kākou 'āina! Ma kēia la'ana o luna a'e nei, ua ao maila kākou. 'O ka hō'ole i ko ka malihini noi, he

wahi ia e ‘olu ai ke kama‘āina e like me kā Mākālei hō‘ole ‘ana i nā wahine. I loko nō o ka ho‘ohihi o ka malihini i kona makemake, kūpa‘a mākou ma ko kākou kuleana, ‘o ia ho‘i ka mālama ‘ana i ka ‘āina. Ma ‘ane‘i na‘e, he mālama ‘ana nō ia no ka malihini kekahi, o pā auane‘i i ka hihia iā Pele. A eia pū kekahi, e like me kā Keawe i kuhi maila, koho ‘ia ka leo ‘olu‘olu e wehewehe ai i ka malihini i ka mo‘olelo piha e like ho‘i me nā ‘ōlelo nani o luna a‘e nei a Mākālei e wehewehe ana i kāna ‘ōlelo pa‘a no ka huaka‘i ‘ana i Kaua‘i.

Ma kēia la‘ana e hō‘ike mai ana ka mo‘olelo i ke ‘ano o ka ho‘okipa ‘ana i nā kānaka kaulana o ka wā ma mua:

Ua lilo ae la no hoi o Makalei i mea nui ina mea a pau o na Kohala, a me he ala he keiki alii oia na nalii nui o Kohala, a ua pau o Kohala i ka makaikai ia einei me ka hookipa ia me ka maikai, oiai, ua kaulana aku la keia no ka lawaia, a no ke ke'a pua, a me ke kukini, a oia mahele nui loa ka mea nana i hoolilo maoli ae iaiane i mea kaulana a puni o Kohala (Hoolaleakaukiu, 1928i).

‘O ia ho‘i, ‘o ke kālena ma nā hana e pono ai ke ola kekahi mea e kaulana ai kekahi kanaka. ‘A‘ole ho‘i i ho‘okipa maika‘i wale ‘ia akā wahi a ka mo‘olelo, he ho‘okipa ali‘i paha ka mea e pono ai. No laila, he ha‘awina kēia no ke kūlana ho‘okipa e pono ai nā kānaka i nui ka no‘eau.

Ma loko o nā mo‘olelo e pa‘a nei i nā ‘ike ho‘okipa o kekahi mau wahi kiko‘ī kekahi. I kēia wā he nui nā ‘ōlelo no ka loina Hawai‘i, akā e like me ka nohona kū‘oko‘a o nā ahupua‘a a me nā ili ‘āina kahiko, he kūpono paha nā loina kiko‘ī ma kēlā wahi kēia wahi. Eia kekahi la‘ana: “Piha mai la kahi o ka waa o laua nei i na kamaaina a hookipaia aku la laua me ka maikai, a ua lilo hoi i mea nui i na kamaaina elike no me ka lula maa ia Kauai ma ka hookipa ana, he haawi a lilo loa me ka hoopaapaa ole” (Hoolaleakaukiu, 1928). Me ia a‘e nei paha ka loina ma nā ‘āina like ‘ole, akā ua kuhi ka mo‘olelo iā Kaua‘i no ko Mākālei pae ‘ana aku i ia ‘āina. He nani kēia kuhi, no ka mea, he mea ia e hāpai a‘e ai i ka ho‘okipa o Kaua‘i i luna a he mea nui ‘o

Kaua‘i iā Mākālei, no ka mea ‘o ia kona pulakaumaka ma ka wā heu ‘ole; a laila, he kuhi kiko‘ī nō ia i ka lōina o kekahi ‘āina. ‘O ka noi‘i ho‘okipa kiko‘ī ma nā ‘āina a pau kekahi kumu noi‘i no kekahi wā hou aku i kēia mua aku.

‘O kekahi ha‘awina hou aku o nā mo‘olelo, ‘o ia ke kuhi ‘ana i kekahi lāhui kanaka no Kānehunahomoku. I ka huaka‘i ‘ana a Puaka‘ōhelo lāua ‘o Puako‘olau a i laila, ua kauoha akula ‘o Punahoa, ko lāua kupunahine, e ‘imi aku i ka ‘āina ma ka huli ‘ana i kekahi mau kānaka pou pou li‘ili‘i. I hiki ‘ana aku o lāua nei, eia ka ‘ōlelo:

a ke ike aku la keia i kanaka e oiliili mai ana mai loko mai o ka ululaau, he poe kanaka pou pou liilii, e kuhi ana na lima i o a ianei, e lelele ana iluna me he poe kao keiki la, a hoala aku la keia i ka hanai, [‘]e ia nei, e ia nei e, e ala ua ku kaua i ka aina, he aina kapu keia[‘] ("He kaa hoonaue puuwai no puakaohelo ke kaikamahine alii ka ui oi kelakela o ka nani a me ka maikai. Nana i hehi-ku na kapu o kuaihelani a me nuumealani ka ui i holo ai ke kapu a me ka mana o ke kiowai kupua-kahi e hiolo ai ka nani a me ka maikai o na mea kino kanaka o ka honua nei," 1894b).

Ma kēia huaka‘i a Puaka‘ōhelo lāua ‘o Puako‘olau, ‘o ke ‘ano o kānaka ho‘i ke ‘ano e hō‘oia ‘ia ai ka hiki ‘ana mai i ka ‘āina kupanaha o Kānehunamoku. E ka mea heluhelu, e no‘ono‘o a‘e kāua i ke ‘ano o ka holo wa‘a ‘ana, ma ka ‘ili o ka moana, no nā lā he nui. Ua ‘oi aku paha ka ma‘alahi e kuhi i kekahi ‘ano kumu lā‘au, a i ‘ole ke ‘ano o nā kuahiwi paha ‘o ia ka mea e ‘ike ai i ka ‘āina. Akā na‘e, ma kēia mo‘olelo, ke hō‘ike ‘ia nei ma ka launa ‘ana me kānaka e ‘ike ai i ka ‘ano o kēia ‘āina kupanaha. A, he mau kānaka i kū ‘oko‘a loa ko lākou ‘ano, no ka mea he kuhi lima wale nō kā lākou “‘ōlelo” i waena o lākou iho. No laila, aia nō a launa me kēia po‘e kānaka li‘ili‘i e ‘ike ai, ua hiki aku ma ka ‘āina.

Pēlā pū me kā kākou ‘ōlelo ma Hawai‘i nei. Eia kekahi ‘ōlelo mai loko mai o ka nūpepa kahiko: “I ikeia no ke kanaka no kekahi lahui ma kana olelo. Ina e nalowale ana ka olelo makuahine o kekahi lahui, e nalo hia aku ana no ia lahui” (“Olelo hawaii,” 1917). Pili nō ia ‘ōlelo

i ka lāhui, a ka ‘o ka ‘ōlelo kekahi mea e ho‘omaopopo ai ka ‘āina kekahi. Ho‘ohihi no ka malihini i ke ‘ano o ko kākou ‘ōlelo ‘ana ma Hawai‘i nei, a he keu ho‘i ka nani o ka ‘ōlelo Hawai‘i ‘ōiwi iā lākou. ‘Oiai kou mea kākau e lawelawe ana i ka hana ma ka ‘oihana ho‘okipa, ho‘omana‘o a‘ela nō i nā malihini he nui i mahalo i ko kākou puana ‘ana ma Hawai‘i nei. Wahi a kekahi, ua like nō ia ma ka ho‘olohe ‘ana i ke mele. ‘O ia mau puana ‘ana, no loko mai ia o ka ‘ōlelo Hawai‘i paha no ka mea ‘o ia ka ‘ōlelo o ka ‘āina. A eia hou, ‘oi aku ana paha kā ka malihini mahalo ke lohe ‘ia ka ‘ōlelo Hawai‘i. Na wai lā e ‘ole i kona nani a maika‘i? A ma ka ‘ōlelo Hawai‘i ‘ana kekahi i kekahi, i ka hele ‘ana a laha a puni ka pae ‘āina e like me ka pahuhopu o kākou ma Kawaihuelani, e kū mau ana ka ‘āina ma kona ‘ano iho. Pau nō paha nā heiau a me nā hale kahiko i ka helele‘i, uluāhewa ‘ia ka nahele i nā mea kanu haole, emi mai ka i‘a o ka apapapa akā, ke mau nō ko kākou ‘ōlelo e mau ana ma ke ‘ano Hawai‘i. E aho ka ‘oihana ho‘okipa e kāko‘o i kēia mana‘o i ke kuhi o kou mea kākau.

5.2 Nā Ha‘awina Nui I Loa‘a Ma Kēia Papahana Noi‘i

Ma loko o nā mokuna i hala, ua ‘ike ‘ia ku‘u mo‘olelo iho a me ke ka‘ina o ka papahana noi‘i i lawelawe ‘ia aku nei. ‘O ka pahuhopu nui ma ka wae ‘ana i kēia papahana ‘o ia ho‘i ka hō‘ili‘ili ‘ana i ka ‘ike Hawai‘i e pili ana i ka ho‘okipa, i mea e ho‘okō ai i ‘elua pahuhopu. ‘Akahi, e ‘imi i wahi e komo ai ka mahalo ma loko o ke kaiāulu ‘ōlelo Hawai‘i no ia mea he ‘oihana ho‘okipa ma Hawai‘i nei. ‘O ke kumu ho‘i, he lōina Hawai‘i nō ko ka ho‘okipa. A, inā ‘a‘ohe hihia i ka wā ma mua, ‘o ia mau nō ke kipa ‘ana mai o ka malihini i Hawai‘i nei, a pēlā me ka huaka‘i ‘ana aku o ko Hawai‘i i waho o ko kākou ‘āina hānau. ‘Alua, e ‘imi i kumu e mahalo ai ka ‘oihana ho‘okipa i nā kānaka ‘ōlelo Hawai‘i. ‘O ke kumu ho‘i, he ‘ōlelo Hawai‘i ka mea e pono ai ka ‘oihana ho‘okipa, i kū nui ai ma ke ‘ano o ka po‘e no waho mai o Hawai‘i nei. A, he kuleana ko ka ‘oihana ho‘okipa i ke kaiāulu a kākou e ho‘olaha nei a puni ka honua.

Ma kēia papahana i ‘ike ‘ia ai he mea nui ka ho‘okipa Hawai‘i i ka po‘e kahiko. Wahi a Pukui mā, ‘a‘ole e hiki aku i ke kūlana kanaka mākua a hiki i ka pa‘a ‘ana o ka lōina ho‘okipa malihini. Ua hō‘ike pū maila ‘o Kanahale, he kāka‘ikahi ho‘i nā kumu ‘ike i pa‘a ma ka pepa e pili ana i nā lōina kahiko, a ‘o ka ho‘okipa nō kekahi i nele. ‘O ka hana e pono ai, ‘o ia ka heluhelu aku a heluhelu mai, kūkākūkā aku a kūkākūkā mai a loa‘a mai ka ‘ike. He mana nō na‘e ko ka po‘e ‘ōlelo Hawai‘i, no ka mea ua mākaukau kākou e lu‘u ma loko o nā nūpepa, nā mele, a me nā mo‘olelo kahiko i waiho ‘ia mai na ka po‘e kūpuna o ko kākou pae ‘āina nei, a ‘imi nowelo aku i nā ha‘awina o nā mo‘olelo kahiko. He papahana ‘ōlelo Hawai‘i piha i ka ‘ike i loa‘a maila, ma o ka nānā ‘ana i nā kumu ‘ike ‘ōlelo Hawai‘i. He mau ‘ike kēia e kāko‘o ana i ka ho‘oponopono a me ka ho‘oikaika ‘ana ho‘i i ko kākou ‘oihana ho‘okipa, akā ua mālama ‘ia ma ka ‘ōlelo Hawai‘i me ka mana‘olana e paipai ‘ia ana nā kānaka ‘ōlelo Hawai‘i e komo ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa a e a‘o aku. E huliāmahi kākou e nā ‘ohana ‘ōlelo Hawai‘i!

He mea nui ka pilina ‘ohana i ka ho‘okipa. Ua akāka nō ma ka nānā ‘ana i nā māhele o ka ho‘okipa, ‘o ia ho‘i ‘o ka uē a me ka mo‘okū‘auhau, ikaika nō ia mea he pilina ‘ohana. Uē nō nā kānaka e launa ana i ka wā pilikana, a ‘o ka mo‘okū‘auhau kekahi kī e māwehe a‘e ai ke ala ma ka huaka‘i ‘ana. No laila, ‘o kekahi ha‘awina o ka ho‘okipa no ko kākou ‘ōlelo Hawai‘i, ‘o ia ho‘i e ho‘onui i ka pilina i nā ‘ohana a me nā hoa. ‘O ka pilina o kānaka ka mea e maika‘i ai ka ho‘okipa ‘ana.

Eia hou kekahi, he nui nā kūlana hana o kākou ma Hawai‘i nei ma loko o ia ‘oihana ho‘okipa, a kāko‘o nui ‘ia ko kākou mau kaiāulu e kēia ‘oihana ho‘okipa. Ke mahalo ka ‘oihana ho‘okipa i ka ‘ōlelo Hawai‘i, kāko‘o pū ia ‘oihana i ke ola mau o ka ‘ōlelo i loko o kēia wā ho‘ōla a ho‘oikaika ‘ōlelo Hawai‘i o kākou. E komo nō ko kākou kaiāulu ma loko o ia ‘oihana a e ka‘ana like i nā mo‘olelo, a me nā ha‘awina i loa‘a mai ma o ka ho‘omaopopo ‘ana i nā

mo‘olelo, i mea e pūlama ai ka lehulehu i ke kāko‘o ‘ōlelo Hawai‘i ‘ana kekahi. ‘O kēia papahana akula kekahi la‘ana.

Ma ka ‘ao‘ao o ka ‘oihana ho‘okipa, iā ‘oukou kēia e nā mea heluhelu he kāka‘ikahi e lawelawe nei i ka hana ma laila, e ho‘i kākou i nā mo‘olelo Hawai‘i (e pa‘a nei i ka ‘ōlelo Hawai‘i) e a‘o mai ai i nā hi‘ohi‘ona o ka ho‘okipa Hawai‘i ‘ana. Ma loko o ka ‘oihana ho‘okipa e a‘o ‘ia nei he mau lōina Hawai‘i no ke alaka‘i ‘ana i kekahi ‘oihana. Eia kekahi la‘ana: a‘o ‘ia ke *kuleana*. Pili kēia kuleana i ke kuleana o nā alaka‘i o ka ‘oihana i nā limahana, a me nā kuleana o nā limahana i nā malihini. E aho nō na‘e e huli ko kākou no‘ono‘o i nā mo‘olelo e like me nā la‘ana i hō‘ike ‘ia a‘e nei ma kēia mokuna. E ha‘i ‘ia paha ka mo‘olelo o Mākālei, a me kāna ‘ōlelo pa‘a no ka male ‘ole ‘ana ma mua o ka ‘ike ‘ana iā Kaua‘i. ‘O kekahi ha‘awina paha ma ‘ane‘i, e kū kākou ma ko kākou mau ‘ōlelo ho‘ohiki. Ua ho‘ohiki nō kou mea kākau e ho‘omau i ka ‘ōlelo Hawai‘i a kau ma ka pua aneane.

Ma ka nānā ‘ana i nā ‘ike a pau, ke mana‘o nei nō kou mea kākau ho‘okahi nō mea i ‘oko‘a ai ka ho‘okipa Hawai‘i kahiko a me ke ‘ano ho‘okipa Hawai‘i: ‘o ka pilina kanaka nō ia. Ma ka nānā ‘ana i ka Mokuna III i nā māhele no ka makana, a me ka le‘ale‘a, pau pū me ke kuleana o ka malihini ma kekahi ‘āina, ua ‘upu mai kekahi mana‘o: makemake ke kama‘āina e kūkulu i pilina me ka malihini. Hā‘awi ‘ia ka makana, a pāna‘i ‘ia ka makana e ka malihini maika‘i. Ho‘ole‘ale‘a ‘ia ka malihini e ke kama‘āina, he hana ia me ka mea ‘ai, a he mea ia e ikaika a‘e ai i ka pilina. ‘Imi ke kama‘āina i ke kuleana o ka malihini ma kekahi ‘āina, a komo koke ia kama‘āina i ke kōkua i ia malihini ma ke alaka‘i ‘ana i ke ala kūpono, a i ‘ole ma ka huli ‘ana i pilina o ia malihini i ka ‘āina āna e kipa ai. ‘Imi pū ke kama‘āina i mea e pili ai i ka malihini, ma ka ‘āina like, a i ‘ole ma ka ‘ohana paha. Eia hou kekahi, ke loa‘a kekahi ‘ohana ma o ka mo‘okū‘auhau, he uē ‘ana paha ia pilina. Mahalo a ho‘ohanohano ‘ia nā pilina ikaika.

I kēia wā, maopopo nō iā kāua e ke mea heluhelu, ‘o kekahi hana i ‘ike mau ‘ia ke hui ke kupa o Hawai‘i nei i kekahi kupa aku, a hui malihini ‘ana nō, noi mua ‘ia ka ‘āina a i ‘ole ke kula ki‘eki‘e paha. Ma hope, komo koke nā kānaka i ke kama‘ilio ‘ana no nā ‘āina a kula paha. Ke kuhi nei kou mea kākau, ‘o ka ho‘okipa Hawai‘i kahiko ke kahua i kūkulu ‘ia ai kēia ‘ano hana laha a puni ko kākou ‘āina!

A laila, ke maika‘i ka pilina i haku ‘ia i ka wā kahiko a me kēia au kekahi ma o nā māhele like ‘ole o ka ho‘okipa ‘ana, lilo nō ho‘i ia mau kanaka he mau *makamaka*, wahi a ka ‘ōlelo i loa‘a mai mai kīnohi mai o kēia pepa nei.

A no laila, e ke hoa heluhelu ho‘omanawanui i kēia wahi pepa, ‘o kēia ka mana‘o hope a ho‘oku‘u ‘ia kēia kama‘ilio ‘ana. Ma ka noi‘i ‘ana ma loko o nā mo‘olelo kahiko, ua ‘ike ‘ia he mea hou kēia kauka‘i nui ‘ana o kākou ma ia mea he *aloha*. ‘O ka pahuhopu kēia o kou mea kākau, e ho‘i kākou i ka minamina nui i ka ho‘okipa ma hope o ke aloha wale nō ma loko o nā ‘ohana a me ka ‘oihana kekahi. Akā, e kālele nui ‘ia na‘e kēia mana‘o o ke kūkulu pilina, ‘o ia ho‘i he *ho‘omakamaka* ‘ana ma kekahi ‘ōlelo ‘ana. Pehea e ho‘omakamaka ai? E haha‘i a ho‘omau aku i nā mo‘olelo Hawai‘i kahiko, i mea e a‘o ai i nā ha‘awina. A laila, e a‘o mai a a‘o hou aku. He mea nō ka mo‘olelo Hawai‘i e a‘o ai i nā ha‘awina o ka ho‘okipa, a me ka nohona ma Hawai‘i nei. He mea hoihoi ia e ka‘ana like ai i ka malihini, a pēlā ka malihini e ho‘omaopopo ai i kona kuleana iho i ka hiki ‘ana mai kekahi, o kipa hewa ‘ia kākou a lilo ‘ole he makamaka, a pāhemahema ka ho‘okipa ‘ana. E ho‘omau aku i ka ‘imi hou ‘ana i kēia mau ‘ike ma o ka ‘ōlelo Hawai‘i, a e ho‘olaha mau i ka ‘ōlelo Hawai‘i i Hawai‘i mau ko kākou ‘ano. Mahalo i ka ho‘okipa ‘ana mai i nei wahi pepa i ka ‘olu o kou ke‘ena. Ke ho‘i nei ka u‘i ‘o Mānoa, ua ahiahi.

PĀKU‘INA: HE LA‘ANA O KA PAKUHI MĀLAMA LA‘ANA LAUNA

Eia kekahi la‘ana o ka pakuhi i ho‘opōkole ‘ia i mea e komo ai ma kēia ‘ao‘ao pepa. He

mau la‘ana kēia o ka uē ‘ana ma ka launa ‘ana o kānaka.

[illegible]

NĀ KUMU ‘IKE

- Andrews, L. (Ed.) (1865) A Dictionary of the Hawaiian Language to Which is Appended An English-Hawaiian Vocabulary and A Chronological Table of Remarkable Events (1 ed.). Waipahu, Hawai‘i: Island Heritage Publishing.
- Association, N.H.H. (2017). Native hawaiian hospitality associations's course catalog. Retrieved ‘Apelila 4, 2017, from https://media.wix.com/ugd/dd0b57_79aed2a9bacd40689f1ad357a7575792.pdf
- Brown, E.D.W. (1931). Polynesian leis. *American Anthropologist, New Series*, 33(4), 615-619.
- Brown, M.F. (2003). *Who owns native culture?* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Bunten, A.C. (2010). Indigenous tourism: The paradox of gaze and resistance. *La Rierca Folkorica*, (61), 51-59.
- Chun, M.N. (2011). *No nā mamo: Traditional and contemporary hawaiian beliefs and practices*. Honolulu, Hawaii, USA: University of Hawaii Press.
- Emerson, N.B. (1925). *Pele and hiiaka: A myth from hawaii*. Honolulu, Hawaii: Honolulu Star Bulletin Limited.
- Fong, R.K. (1994). *Ho ‘okipa: A history of hawaiian greeting practices and hospitality*. (Master of Arts), University of Hawai‘i.
- Haleole, S.N. (1863). *Ke kaao o laieikawai: Ka hiwahiwa o paliuli. Kawahineokaliula*. Honolulu, Hawai‘i: Whitney, Henry M.
- He kaao hoonaue puuwai no puakaohelo ke kaikamahine alii ka ui oi kelakela o ka nani a me ka maikai. Nana i hehi-ku na kapu o kuaihelani a me nuumealani ka ui i holo ai ke kapu a

me ka mana o ke kiowai kupua-kahi e hiole ai ka nani a me ka maikai o na mea kino

kanaka o ka honua nei. (1894a, ‘Apelila 1894). *Ka Nupepa Kuokoa, Puke 33, Helu 16*.

He kaa hoonaue puuwai no puakaohelo ke kaikamahine alii ka ui oi kelakela o ka nani a me ka

maikai. Nana i hehi-ku na kapu o kuaihelani a me nuumealani ka ui i holo ai ke kapu a

me ka mana o ke kiowai kupua-kahi e hiole ai ka nani a me ka maikai o na mea kino

kanaka o ka honua nei. (1894b, ‘Apelila 7). *Ka Nupepa Kuokoa, Puke 33, Helu 14*.

Ho ‘okipa hawaiian hospitality. (1988). Hawai‘i: Office of Hawaiian Affairs.

Hoolaleakaukiu. (1928a, ‘Apelila 17). He moolelo no makalei ka eueu hiapaiole o kekaha waiole,

ka mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka 'aha-ahi' o haehaekamanu-o-

kaupe'a. *Ka Hoku O Hawaii, Puke 21, Helu 45*.

Hoolaleakaukiu. (1928b, Iulai 17). He moolelo no makalei ka eueu hiapaiole o kekaha waiole, ka

mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka 'aha-ahi' o haehaekamanu-o-

kaupe'a. *Ka Hoku o Hawaii, Puke 22, Helu 8*.

Hoolaleakaukiu. (1928c, ‘Apelila 28). He moolelo no makalei ka eueu hiapaiole o kekaha waiole,

ka mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka ‘aha-ahi’ o haehaekamanu-

o-kaupe'a. *Ka Hoku O Hawaii, Puke 21, Helu 46*.

Hoolaleakaukiu. (1928d, Mei 29). He moolelo no makalei ka eueu hiapaiole o kekaha waiole, ka

mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka ‘aha-ahi’ o haehaekamanu-o-

kaupe'a. *Ka Hoku O Hawaii, Puke 22, Helu 1*.

Hoolaleakaukiu. (1928e, Pepeluali 14). He moolelo no makalei ka eueu hiapaiole o kekaha

waiole, ka mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka ‘aha-ahi’ o

haehaekamanu-o-kaupe'a. *Ka Hoku O Hawaii, Puke 21, Helu 37*.

- Hoolaleakaukiu. (1928f, 'Aukake 7). He moolelo no makalei kaeueu hiapairole o kekaha wairole, ka mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka 'aha-ahi o haehaekamanu-o-kaupe'a. *Ka Hoku o Hawaii, Puke 22, Helu 11.*
- Hoolaleakaukiu. (1928g, Iulai 31). He moolelo no makalei kaeueu hiapairole o kekaha wairole, ka mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka 'aha-ahi' o haehaekamanu-o-kaupe'a. *Ka Hoku O Hawaii, Puke 22, Helu 10.*
- Hoolaleakaukiu. (1928h, Iune 5). He moolelo no makalei kaeueu hiapairole o kekahi wairole, ka mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, a me ka 'aha ahi ohaehaekamanu-o-kaupe'a. *Ka Hoku o Hawaii, Puke 22, Helu 2.*
- Hoolaleakaukiu. (1928i, Mei 22). He moolelo no makalei kaeueu hiapairole o kekahi wairole, ka mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka 'aha-ahi' o haehaekamanu-o-kaupe'a. *Ka Hoku O Hawaii, Puke 21, Helu 52.*
- Hoolaleakaukiu. (1928j, Iulai 28). He moolelo no makalei kaeueu hiapairole o kekahi wairole, ka mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka 'aha-ahi' o haehaekamanu-o-kaupe'a. *Ka Hoku O Hawaii, Puke 22, Helu 9.*
- Hoolaleakaukiu. (1928k, Mei 1). He moolelo no makalei kaeueu hiapairole o kekahi wairole, ka mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka 'aha-ahi o haehaekamanu-o-kaupe'a. *Ka Hoku O Hawaii, Puke 21, Helu 47.*
- Hoolaleakaukiu. (1928l, Mei 8). He moolelo no makalei kaeueu hiapairole o kekahi wairole, ka mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka 'aha-ahi' o haehaekamanu-o-kaupe'a. *Ka Hoku O Hawaii, Puke 21, Helu 48.*

- Hoolaleakaukiu. (1928m, 'Apelila 3). He moolelo no makalei, ka eueu hiapaiole o kekaha waiole, ka mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka 'aha-ahi' o haehaekamanu-o-kaupe'a. *Ka Hoku O Hawaii, Puke 21, Helu 43.*
- Hoolaleakaukiu. (1928n, Pepeluali 21). He moolelo no makalei, ka eueu hiapaiole o kekaha waiole, ka mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka 'aha-ahi' o haehaekamanu-o-kaupe'a. *Ka Hoku O Hawaii, Puke 21, Helu 38.*
- Hoolaleakaukiu. (1928o, Iune 5). He moolelo no makalei, ka eueu hiapaiole o kekaha waiole, ka mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka 'aha-ahi' o haehaekamanu-o-kaupe'a. *Ka Hoku O Hawaii, Puke 22, Helu 2.*
- Hoolaleakaukiu. (1928p, Pepeluali 28). He moolelo no makalei, ka eueu hiapaiole o kekaha waiole, ka mea nana ka "pa-hi-aku" kaulana o kolomikimiki, ame ka 'aha-ahi' o haehaekamanu-o-kaupe'a. *Ka Hoku O Hawaii, Puke 21, Helu 39.*
- Kamakau, S.M. (1996). *Ke kumu aupuni*. Honolulu: Kamehameha Schools Press.
- Kamakau, S.M. (2001). *Ke aupuni mō 'ī*. Honolulu: Kamehameha Schools Press.
- Kanahele, G.H.S. (1986). *Kū kanaka: Stand tall, a search for hawaiian values*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Kanahele, G.S. (1982). *Ho 'okipa: The hawaiian value of hospitality*. Honolulu, Hawai'i: Project Waiaha.
- Keawe, L.O.N.M.A.-L. (2008). *Ki 'i pāpālua: Imagery and colonialism in hawai'i*. (Doctor of Philosophy), University of Hawai'i at Mānoa, Ann Arbor, MI.
- Kelekona, K. (2001). *The true story of kaluaikoolau as told by his wife, piilani* (F. N. Frazier, Trans.). Lihue, Kauai: University of Hawai'i Press.
- Kepelino. (2007). *Kepelino's traditions of hawaii*. Honolulu, Hawai'i: Bishop Museum Press.

- Kirch, P.V., & O'day, S.J. (2003). New archaeological insights into food and status: A case study from pre-contact hawaii. *World Archaeology*, 34(3, Luxury Foods), 484-497.
- Leach, H. (2003). Did east polynesians have a concept of luxury foods? *World Archaeology*, 34(3), 442-457.
- McGregor, D. (2007). *Nā kua 'āina living hawaiian culture*. Honolulu University of Hawai'i Press.
- Nogelmeier, M.P. (2010). *Mai pa 'a i ka leo: Historical voice in hawaiian primary materials, looking forward and listening back*. Honolulu, Hawai'i: Bishop Museum Press & Awaiaulu.
- Olelo hawaii. (1917, Ianuali 26). *Ka Puuhonua o na Hawaii, Puke 4, Helu 26*.
- Pukui, M.K. (1983). *'ōlelo no 'eau: Hawaiian proverbs & poetical sayings*. Honolulu, Hawai'i: Bishop Museum Press.
- Pukui, M.K., & Elbert, S.H. (1986). *Hawaiian dictionary hawaiian-english english hawaiian* (Revised and Enlarged ed.). Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Pukui, M.K., Haertig, E.W., & Lee, C.A. (1972a). *Nānā i ke kumu: Look to the source* (Vol. 2). Honolulu, Hawai'i: Hui Hānai.
- Pukui, M.K., Haertig, E.W., & Lee, C.A. (1972b). *Nānā i ke kumu: Look to the source* (Vol. 1). Honolulu, Hawai'i: Hui Hānai.
- Pukui, M.K., & Handy, E.S.C. (1998). *The polynesian family system in ka- 'u, hawai 'i*. Honolulu: Mutual Publishing.
- Pukui, M.K.E., Samuel H. (Ed.) (1986) *Hawaiian Dictionary* (Revised and Enlarged ed.). Honolulu: University of Hawaii Press.

Taum, R.R.M. (2010). Tourism. In C. Howes & J. Osorio (Eds.), *The value of hawai'i: Knowing the past, shaping the future* (pp. 31-38). Honolulu: The University of Hawai'i Press.